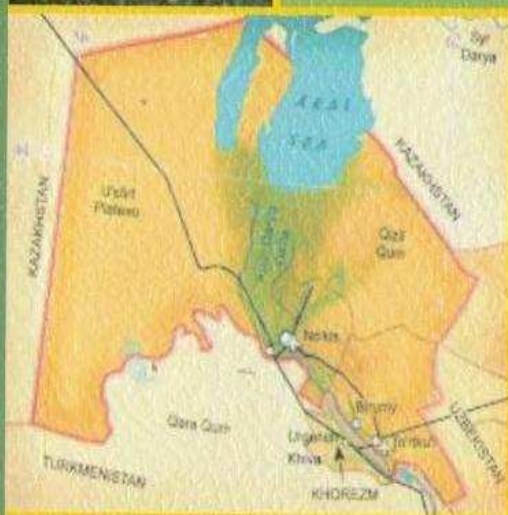

Е.К. УМАРОВ

ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ХӘМ СОЦИАЛЛЫҚ ГЕОГРАФИЯСЫ

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ХАЛЫҚ БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**ЎЖИНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ**

**Умаров Е.К.
География илимлериниң докторы**

**ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҲӘМ СОЦИАЛЛЫҚ
ГЕОГРАФИЯСЫ**

**Жоқары оқыў орынлары ушын
сабақлық**

НӨКИС «ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»-2014

Умаров Есенғали Қурбанович-География илимлери докторы, Әжинияз атындағы
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
«Қарақалпақстанның экономикалық хәм социаллық географиясы» пәнинен жоқары
оқыў орынлары ушын сабақлық Нөкис, «Қарақалпақстан», 2014 ж., 200 бет.

Бул сабақлық Өзбекстан Географиясы курсларының даўамы ретинде үлкетаныў принципинде Қарақалпақстан Республикасының экономикалық хәм социаллық географиясы атамасында таярланды. Себеби Өзбекстан өз ғарезсизлигине ерисиў менен Билимлендириў бойынша стандартларды хәм оқыў бағдарламаларының мазмунын билимлендириў ҳаққындағы жаңа реформа тийкарында қайта курды. Бул жас қәнигелерге тәлим-тәрбия бериўде Республика географларының алдына жаңа ўазыпаларды жүклеп отыр. Себеби билимли жас қәниге өз ана тили хәм елиниң тарийхын қаншелли жоқары өзлестирсе, ана-ўатанының тәбийий байлығы, хожалығының структурасы хәм экономикалық районларында өндириўши күшлердиң турақлы раўажланыўы ҳаққында да жетик билимли болыўы керек.

Усыған сәйкес карақалпақ тилинде жоқары оқыў орынларының география қәнигелерине усынылып отырған «Қарақалпақстанның экономикалық хәм социаллық географиясы» пәнинен дүзилген жаңа сабақлықта үлкемиздиң экономикалық-географиялық жайласқан орны, ресурс потенциалы, хожалығы-ның аймақлық хәм тараўлық структуралары, экологиялық дағдарыс жағдайында өндирис тараўларының нәтийжелилигин арттырыў мәселелери бойынша социаллық хәм экономикалық аспекттеги оқыў материаллары берилген. Жаңа сабақлықтың V бабында халыққа хызмет көрсететуғын инфраструктураларды раўажландырыў жолы менен аўыллық жерлердиң мәдениятын көтериў хәм халықты жұмыс пенен тәмийинлеў бойыншада мағлыўматлар усынылған.

Оқыўлықтың жуўмақлаўшы бөлиминде Республиканың ишки район аралық өзгешеликтери хәм экономикалық районларды өндириўши күшлерин турақлы раўажландырыўды жеделлестириў мақсетинде хожалық тараўларының оптимизацияласқан структурасын дүзиў бойынша мағлыўматлар берилген. Сонлықтан, бул сабақлықты баспадан шығарып, студент жасларды пайдаланыўына усыныў Жоқары оқыў орынларында квалификациялы қәнигелерди таярлап шығарыўда әҳмийетли роль атқарады деген исеним билдиремиз.

«Қарақалпақстанның экономикалық хәм социаллық географиясы» бойынша жаңа сабақлық оқыў процессиндеги зәрүрликке сәйкес Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының Илимий-методикалық Кеңеси (30-июнь 2012-жылғы №11) қарары менен үшінши мәрте баспадан шығарыўға усынған.

Рецензия бериушилер:

Экономика илимлери докторы
Экономика илимлери докторы

академик Медетуллаев Ж. М.
профессор Убайдуллаев К. У.

Жәмийетлик тийкарда редакциясын
басқарған, география илимлери докторы

профессор Салиев А.С.

ISBN-978-9943-4258-2-8

© «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2014-ж.

*Әжинияз атындағы НМПИ география кафедрасының
60-жыллығына бағышланады.*

КИРИСИҰ

«Қарақалпақстанның экономикалық хәм социаллық географиясы» пәни оқыў қарақалпақ тилинде алып барылатуғын педагогикалық оқыў орынлары менен университет география-тәбияттануы хәм экономика факультетлеринде, сондай-ақ тараўлық министрликлердеги жоқары қәнигелер таярлайтуғын оқыў орынларында үйрениледі. Өзбекстан Республикасы өз ғәрезсизлигине ерисиў менен география пәни жоқары оқыў студентлерине тәлим-тәрбия беретуғын тийкарғы оқыў пәнлериниң бирине айналды. Хәммеге мәлим, демократиялық мәмлекетте оқыў системасының жаңа дәстүрлерине ылайық шөлкемлестириў жумысларын иске асырыў ушын республикадағы жоқары билим беретуғын оқыў орынларының структурасында география бойынша қәнигелер таярлаўға айрықша итибар берилмекте. Себеби, хәр бир жоқары билимли жас әўлад өз ана тилин, елиниң тарийхын өзлестиргениндей, үлкесиниң тәбийий-экономикалық потенциалын билиўи, елдиң өндирис тараўларының структуралық дүзилиси хәм аймақлық жайласыўы туўралы хәм раўажланыў тенденциялары бойынша болжаў жүргизиў арқалы тәбийий-экономикалық районлар бойынша қәлиплескен өндириўши күшлердиң географиялық жайласыў нызамлықларын билиўи зәрүр. Буннан басқа жас қәнигелер география курсын оқыў хәм үйрениў арқалы тәбийий-экономикалық районлардың хожалығын оптимизациялаў принциплерин толық өзлестириўи керек. Усы тийкарда студент жаслар өз үлкесиниң тәбийий байлықларын халық хожалығында пайдаланыў жолларын хәм олардың қорларын қайта тиклеўге, сондай-ақ көбейтиўге тийкарланған қәделерди өзлестире отырып өз елиниң турақлы экономикалық, социаллық раўажланыўына байланыслы машқалаларды шешиўге қатнасады хәм жас қәнигелерди тәлим-тәрбия бериўге шынықтырыўы тийис.

Усыған сәйкес, жоқары оқыу орынларының студентлери, академиялық лицейлер менен кәсип-өнер колледжлери, орта мектептердің география муғаллимлери, үлкетаныу хәм болжау мәселелери менен шуғылланатуғын мәкемелердің хызметкерлери ушын усынылып отырған «Қарақалпақстан-ның экономикалық хәм социаллық географиясы» сабақлығы бойынша жасларға билим бериуди жетилистириуге бағдарланған оқыу методикалық хәм тәрбиялық характердеги түсиниклер берилип отыр. Қарақалпақстан-ның экономикалық хәм социаллық географиясы курсы өндиристиң аймақлық раўажланыуына, жайласыуына байланыслы машқалалар менен шуғылланып, өзиниң изертлейтуғын материаллық объекти ретинде тәбият пенен жәмийет арасындағы байланыс мәселелерин қарастырады. Бул қурамалы мәселелерди шешиу ушын «тәбият-адам-хожалық-тәбият» дизбегине бир тутас интеграл дизим усылында анализ жүргизеди. Усыған сәйкес, бул жумыста Қарақалпақстанның тәбийий-экономикалық шараятын үйрениу бойынша көлемли мағлыұматлар берилди хәм тәбийий шараятлардың өндиристиң жайласыуына, қәнигелесиуине тәсирин үйрене отырып, Қарақалпақстанда хожалық тараўларының қәлиплесиуи хәм раўажланыу этаплары қарастырылды. Бул курстың курамын дүзиуде, мағлыұматларды избе-из жайластырыуда методикалық усыллар менен әхмийетли мәселелерди, әсиресе Қарақалпақстанның халық хожалығының аймақлық дүзилесин анықлауда және өндириуши күшлердің географиялық жайласыуын жетилистириуде экологиялық дағдарысты босаңластырыу машқалаларын шешиуге мүмкиншилик береди. Солай етип, бул бириншиден қәнигелерге билим хәм тәрбия бериуде географиялық мағлыұматлардың бахалылығын арттырса, екиншиден, өз елиниң дүньяның глобал экономикасы структурасына қатнасыуы ушын тәбийий-экономикалық потенциалдан нәтийжели пайдаланыуға тийкар дүзеди, жас қәнигелерге өз үлкеси туўралы бай мағлыұматларды қәлиплестириуге мүмкиншилик туўдырады.

Қарақалпақстан хәзир көлемли тәбийий ресурс потенциалына ийе болыуына қарамастан, Өзбекстанда санааттың раўажланыў дәрежеси бойынша ең кейинги орынларды ийелейди хәм жыл сайын Өзбекстанда ислеп шығарылған санаат өнимлериниң тек болғаны 1,5-1,7%ин жетистиреди. Сонлықтан, бас ўазыйпа–республикада санаатлық әхмийетке ийе шийки зат ресурс қорларын анықлаў хәм оны санаатта рационаллы пайдаланыўдың жолларын белгилеўден ибарат. Қарақал-пақстан шараятында халық хожалығын раўажландырыў ушын мол резервлер тек материаллық өндирис тараўларында ғана емес, ал социаллық тараўларда да көплек ушырайды. Сонлықтан барлық резервлерди иске қосыў, әсиресе, пайдаланылмай атырған тәбийий ресурсларды санаатта кеңнен пайдаланыў арқалы жыл сайын өндирилетуғын өнимниң көлемин арттырыў, күн тәртибиндеги баслы ўазыйпалардың қатарына киреди.

Усыған байланыслы, бул арнаўлы оқыўлықта Қарақалпақстанның тәбийий-экономикалық потенциалынан халық хожалығында рационаллы пайдаланыў жоллары қарастырылды, өндиристиң тараўлық структурасын анализлеў жолы менен артта қалған тараўларды, әсиресе, аўыр санаатты раўажландырыў мәселелери анализ етилди хәм оны иске асырыўдың жоллары көрсетилди. Бул пикирлеримиздиң иске асыўы ақырғы есапта материаллық өндирис тараўларының прогнозлық мәселелерин шешиўге, әсиресе, Қарақалпақстанда санаат, аўыл хожалығы, транспорт хәм инфраструктура тараўларын раўажландырыўға мүмкиншилик беретуғын-лығы сөзсиз. Сонлықтан жоқарыда аты көрсетилген иләжларды шешиў ушын республика аймағында алдағы ўақытларда өндириўши күшлерди раўажландырыўға бағдарланған болжаўлар, салыстырыўлар хәм анализлер бул оқыўлықтың структурасына енгизилди. Бул студентлер, басқа да үлкетаныў машқалалары менен шуғылланыўшыларға оғада түсиникли болатуғыны сөзсиз. Жумыстың жуўмақлаўшы бөлимінде, республиканың зоналық өзгешеликлерин есапқа ала отырып, өндириўши күшлерди аймақлық шөлкемлестириў мәселелерин

жеделлестириўге, экологиялық дағдарыс жағдайында узақ жыллар даўамында дүзилген тийкарғы өндириллик фондлардың экономикалық нәтийжелилигин арттырыўға айрықша итибар бериўге прогнозлық мағлыўматлар усынылды. Бул иләжлардың ис жүзине асыўы бириншиден, халықтың материаллық турмыс абаданлығын жоқарылатыўға хәм жоқары квалификациялы жасларды таярлаўға жол ашса, екиншиден, Өзбекстанның бир тутас территориялық өндириллик комплекслериниң ажыралмас бөлими Қарақалпақстан Республикасының экономикалық потенциалын көтериўге бағдар таярлайтуғыны сөзсиз.

Жаңа оқыўлықты таярлаў көлемли илимий-методикалық мәселелерди шешиў хәм иске асырыўға байланыслы болды. Усыған сәйкес, автор оқыўлықты жазыўға, оны структуралық жақтан избе-из қурыўда жәрдем хәм методикалық көрсетпелер бергени ушын Б. Умаровқа хәм А.С. Жолдасовқа, сондай-ақ аналитикалық таблицалар хәм оқыўлықтың 2- бабының 1-бөлими «Қарақалпақстан халқының өсиў пәти хәм оның мийнет ресурсларының толысыўына тәсири», 5-бабтың 1-бөлими «Халыққа хызмет көрсетиў сфералары» атамасындағы темаларды жазып баспаға таярлағаны ушын Тәбияттаныў факультетиниң «География» қәнигелиги 1-курс магистранты Умарова Айсулыўға үлкен миннетдаршылық билдиреди.

I-БАП. ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЙЛАСҚАН ОРНЫ ХӘМ РЕСУРС ПОТЕНЦИАЛЫНА СЫПАТЛАМА

1.1. Қарақалпақстанның экономикалық-географиялық жайласқан орны хәм жер бетиниң дүзилиси

Қарақалпақстан Өзбекстан Республикасының арқа-батысында, тегисликте жайласқан аграрлы-индустриаллы аймақлардан есапланып, арқа кеңликтин $40^{\circ}55'$ хәм $45^{\circ}35'$ хәм шығыс бойлықтың 56° хәм $62^{\circ}24'$ аралығын ийелейди. Майданы $166,6$ мың км² тең, бул елимиздиң 37% аслам территориясы деген сөз. Административлик көз қарастан Карақалпақстан арқа-шығыс тәрепте Өзбекстанның Наўайы ўәлаяты, кубла-шығысында Хорезм хәм Бухара ўәлаятлары менен, кублада Туркменстанның Ташаўыз ўәлаяты, ал арқа хәм арқа-шығыс, батыс тәрепинде Казахстан Республикасы менен шегараласады. Экономикалық-географиялық көз қарастан Қарақалпақстан Орта Азия республикаларының Россия Федерациясы хәм Европа мәмлекетлерине шығатуғын жолында транзитлик позицияны ийелейди.

Жер бети тегисликтен ибарат, бирақ усыған қарамастан, тәбийий комплексиниң өзгешелиги бойынша бир-биринен ажыралатуғын төрт районнан турады: **1) Әмиўдәрья дельтасы, 2) Арал акваториясы хәм Арал жағалаўлары, 3) Қарақалпақстан Үстирти, 4) Қарақалпақстан Қызылқумы.**

1) Әмиўдәрья дельтасы—Орта Азиядағы ең уллы сахаралар Қарақум хәм Қызылқумның ушласқан жеринде жайласқан. Ол шама менен арқа кеңликтин $40^{\circ}30'$ хәм $44^{\circ}50'$ шығыс бойлықтың 56° хәм $62^{\circ}15'$ аралығында жайласқан хәм әкимшилик дүзилисине қарай 14 район, 2 республикалық басқарыуға бойсынатуған каалардан тұрады (Карта схемаға қараң) . Әмиўдәрья дельтасы Түйемойын қыснағынан басланып, арқаға барған сайын бираз кеңейип, Арал теңизине шекем жетеди. Жер бети тегисликке характерли болып, оның Арал теңизине қарай пәсейип барыуы орташа хәрбир километрге 14 сантиметрди қурайды. Дельталық аймақтың ийелеп атырған жер майданы хәм оның рельефиниң дүзилиси кишигирим қалдық таўлар (үстиртликлер) менен алмасып барады. Булардың мысалы ретинде, Белтаў, Қусханатаў, Қызылжар,

Қырантаў, Порлытаў, Гәўир қала хәм тағы басқа да қалдық бәлентликлерди атаўға болады. Булардың ишинен көлеми бойынша үлкениреги хәм салыстырмалы түрде бийигиреги–Қусхана таў есапланып, узынлығы 20 километрге, ал ени 7 километрге созылып жатыр. Оның ең бәлент жериниң улыўма бийиклиги 123 метрге жетеди. Дельта аймағында Әмиўдәрьяның көп жыллық суў режимине сәйкес ағызып әкелген уйықларынан дүзилген бәлент төбешиклер де ушырасып турады.

Булар көбинесе Әмиўдәрья дельтасының орайлық бөлиминде ушырасады. Дельта аймағында самалдың тәсиринде қәлиплескен рельеф формалары да ушырасады. Олардың қатарына Арзымбетқум, Түркмен қырылған қум хәм т.б. сыяқлы қумлы массивлерди атаўға болады. Дельтада, әсиресе оның арқа бөлиминде, суўалмалы хәм көллердиң тәсиринде пайда болған рельеф формалары да гезлеседи. Булар қатарына мысалға, Судоче, Қараўымбет, Қаратерең хәм тағы басқада аймақларды атап өтиў мүмкин.

2) Арал районы, Арал теңизиниң Қарақалпақстанға тийисли бөлимин ийелеп, оның майданы 3,7 млн. гектарды қурайды. Район Арал теңизиниң суўдан қурғаған ултаны менен теңиз жағалаўын ийелеп, тәбийий шараяты бойынша қолайсыз аймақлар қатарына киреди. Оның теңиз суўынан қурғаған ултанында «Аралқум» шөлистаны қәлиплесип районның тәбийий комплексине хәм этираптағы районларға, әсиресе халық тығыз жайласқан дийханшылық аймақларға кери тәсирин тийгизбекте.

3) Үстирт-Әмиўдәрья дельтасының батысында жайласқан. Әмиўдәрья дельтасындағы тегисликтен Үстиртке өтетуғын жер тик жарлы формаға ийе болып, оны жергиликли халықлар шың (чинк) деп атайды. Үстирт арқа шығысында жайласқан Арал теңизи хәм түслик тәрәпинде Сарықамыс көлинен устирттиң қуламалы шыңлары арқалы бөлинип турады. Үстирттиң Қарақалпақстанға тийисли бөлими 70 мың км² майданды ийелеп, жер бетиниң дүзилиси бойынша бәлентлик, ойпатлықлар хәм қазаншуқырлар менен характерленеди. Үстиртте көлемли ойпатлықлар ушырайды: буларға Аспантай, Матай, Сам этирапындағы аймақларды атаўға болады. Асақаўдан хәм Сарықамыс қазан шуқырының ултаны океан қәддинен 10-13 метр төменде жайласқан. Шақпақты қазаншуқыры узыны 6 километрге, ени 3 километрге созылып, ултанының улыўма бийиклиги 18-20 метрден аспайды. Шақпақлы

қазаншуқырының ултанында самалдың күши менен пайда болған Ассакаўдан аралығында Шоржа қазаншуқыры жайласып, ол узынына 9 километрге, ал енине 5 километрге созылып атыр.

А.З.Генусов, В.В.Горбунов, Н.А.Кимберг мағлуматларына қарағанда Үстирттиң тийкарғы шөгинди таў жынысларында сур-қоңыр топырақлар, ал әйемги көл ұлтанларында тақырлы кебир топырақлар басым келеди. Известняклы жатқызықлар менен қапланған аймақларда сур-қоңыр топырақлар көбирек тарқалған. Солай етип, Үстиртиниң жер бетиниң дүзилиси хәм топырағындағы өзгешеликлер оның өсимлик хәм хайўанат-ларының тарқалыўында өзине тән үлкен өзгерислерди пайда етпекте.

4) Қызылқум саҳрасы, Әмиўдәрья дельтасының арқа шығысында жайласқан болып, 20 млн. гектардай майданды ийелеп атыр. Усыннан, Қарақалпақстанға тийисли жайлаўлар 3,2 млн. гектарды ийелеп, отлақлардың жыллық қоры 6-7 млн. центнерди курайды. Қызылқумның Қарақалпақстандағы бөлими, батыста-Әмиўдәрья дельтасындағы аллювиал тегислик пенен, арқа шығыста Орайлық Қызылқум менен, ал, арқа- батыста Арал теңизи менен шегараласады.

Қарақалпақстан Қызылқумының арқа бөлими қурғақ сай-салалар менен тилкимленип, жер бети толқынланған тегислик қумлардан ибарат. Бул қумлар Әмиўдәрья хәм Сырдәрьяның әйемги өзеклериниң жатқызықларынан пайда болған. Ал, Қарақалпақстан Қызылқумының түслик бөлимин Султан-Ўәйис таўы ийелеп жатыр. Қарақалпақстан Қызылқумының арқа бөлими қум аралас сазлы аллювиал тегис жатқызықларынан дүзиллип, олар көпшилик жағдайда жуўылып кеткен үшінши дәўирдиң тийкарғы жынысларының үстинде гезлеседи. Оны Белтаў хәм тағы басқа да үшінши дәўирдеги пайда болған қалдық таўлардың рельефи де тастыйықлайды.

Қызылқумының топырақ түрлери Әмиўдәрья дельтасына салыстырғанда пүткиллей өзгеше, буның баслы топырағының түрлерине қумлы топырақлар менен сур-қоңыр топырақлар жатады. Сур қоңыр топырақлар Султан-Ўәйис хәм басқада қалдық таўларда ушырайды. Ярым бекинискен еспе қумларда көбинесе қумлы топырақлар гезлеседи.

Қарақалпақстан жер бетиниң дүзилиси хәм геологиялық жақтан тәриплегенде, Туран платформасының ажыралмас бир бөлеги болып

есапланады. Ол тектоникалық жақтан әйемги эралардан берли, турғын болып қалған хәрекетсиз аймақлар қатарына киреди. Мезазой эрасына шекем Қарақалпақстан аймағы геосинклинал областлардан есапланып, таў пайда болыў процесси палезойдың ақырында тамамланған. Сонлықтан, платформаның фундаменти мезазойға шекемги дәўирде жатқызылған шөгинди таў жынысларынан ибарат; хәк таслар, метоморфизмге ушыраған саз ылай (сланец), магматикалық жыныслардан - гранит, гнейс, серпентинлер қурайды. Бул фундамент палезой арасында қәлиплескен.

Әйемги құрғақлықтың пайда болыў дәўирлеринен баслап-ақ жердин бети жуўылыў процессине ушырап, әсте-ақырын жемирилип, үгилип, тегислене баслаған. Ал, сонын ала платформа дәўири басланғанда, жер бети әсте-ақырын шөгип, палезой жынысларының үстинде жаңадан мезазой хәм кайнозой қатламлары топлана баслайды. Нәтийжеде, олар хәзирги күни Қарақалпақстан аймағында әдеўир тереңде жатыр. Фундаментлик қатлам Үстирттин Шақпақты зонасында 100 метрден, Барсакелмеске қарай 6000 метр тереңликте ушырасса, дельтаның Қоңырат зонасында әдеўир жоқарырақта 2000 метрде, Хожели менен Нөкисте 1000 метр, Төрткүлде 500 метр тереңликте, ал Султан-Ұәйис таўында болса, фундамент қатлам жер бетинде шығып атыр.

Фундаментти жаўып атырған шөгинди таў жынысларының қалыңлығы усы аймақта сол дәўирде үстемлик еткен физикалық-географиялық шараят менен тығыз байланыслы. Солай етип, Қарақалпақстан аймағы өзиниң платформалық раўажланыў тарийхы бойынша мезазой, кайнозой эраларында мудама теңиз асты болған. Сонлықтан да, Қарақалпақстанның көпшилик аймағы шөгинди таў жыныслары қатламлары менен қапланып жатыр. Демек, бул республикада қазылмалы жер асты байлықларының географиялық тарқалыўларына хәм олардың қорларының қәлиплесиўине күшли тәсир еткен.

1.2. Қарақалпақстанның ресурс потенциалы хәм оған хожалық тәрәптен баха

Қарақалпақстанда буннан көп жыллар бурын-ақ санаатлық әхмийетке ийе темир рудасының, реңли металлардың, фосфориттин, ас дузының, мирабилиттин, сульфат натрийдин, қоңыр көмирдин қорлары анықланған еди. Кейинги жылларда, Өзбекстан Илимлер Академиясының геология

институтының хәм Қарақалпақстан бөлиминиң геология секторының илимпазларының тиккелей қатнасыўында (Саманов Ж., Палыбеков А., Қурбаниязов К. хәм т.б.) жаныўшы тәбийий газдиң, көп санлы фосфорит кәнлериниң, қурылыс ушын жарамлы таслардың, әсиресе мрамордың, хәк тасларының, каолин саз ылайларының санаатлық қорлары ашылды. Солай етип, бизиң үлкемизде бүгинги күнге келип санаатлық әҳмийетке ийе минерал шийки зат ресурсларының көп ғана қорлары белгили болды. Буларды халық хожалығындағы әҳмийети хәм пайдаланыўы бағдарлары бойынша төмендеги топарларға бөлиўге болады:

- 1. Отын-энергетикалық әҳмийетке ийе минерал шийки зат ресурслары;***
- 2. Металлургиялық әҳмийетке ийе минерал шийки зат ресурслары;***
- 3. Химиялық шийки зат ушын әҳмийетке ийе ресурслар;***
- 4. Қурылыс ушын әҳмийетке ийе минерал ресурслар;***
- 5. Азық-аўқатлық әҳмийетке ийе шийки зат ресурслары.***

Жоқарыдағы көрсетилген отын-энергетикалық әҳмийетке ийе тәбийий ресурслардың қатарына жаныўшы газди, көмирди хәм нефтти атаўға болады. Тәбийий жаныўшы газ, Қарақалпақстанның Үстирт бөлиміндеги Шахпахты, Қуўаныш хәм т.б. кәнлеринде ашылды. Қәнигелердиң көрсетиўинше хәзирдиң өзінде оның улыўма қоры 195 млрд. куб метрге барабар. Усыннан Шахпахты газ кәниниң қоры 46,5 млрд. куб метрди қурап, кейинги жылларда Республика газ кубырына тутастырылған еди. Қоңыр көмирдиң қорлары төменги хәм орта юра жатқызықларында ушырасып, булар Туўарқар, Қуландыда 150-1500 метр тереңликтеги аралықта ушырайды хәм үлкен санаатлық әҳмийетке ийе байлықлар қатарына киреди. Ал, нефттиң санаатлық қоры Барсакелмес зонасында хәм Арал теңизиниң қурғақлыққа айналған аймақларында көплеп ашылмақта. Көлемли тәбийий қорларға ийе байлықлардың географиялық жайласыўы хәм олардан халық хожалығы тараўларында пайдаланыўдың кәзирги дәрежеси бойынша мағлыўматларды төмендеги 1-кестеденде көриўге болады.

Жоқарыда көрсетилген минераллық шийки зат ресурсларды санаатта пайдаланыў ушын алдағы ўақытларда Қарақалпақстанның отын-энергетикалық базасын беккемлеў газ, нефть, химия санаатларының раўажланыўына жол ашатуғыны сөзсиз. Бизиң шараятымызда беккем отын-энергетика базасын дүзиў, хәзирги халық хожалығы тараўларының энергияға деген талабын

тәмийинлеўде хәм жобаластырып отырған санаат комплекслерин дүзиўге жол ашыў менен бирге, пайдаланыўға жарамлы минерал шийки зат ресурсларының курамындағы бос жынысларды ажыратыўға мүмкиншилик береді.

1-кесте

Қарақалпақстанның баслы минерал шийки зат ресурслары

№	Кәнлердиң атлары	Өлшем бирлиги		Қолланыў дәрежеси
1	Арал акваториясында жайласқан тас көмир кәнлери	Млрд. тонна	7,2	Пайдаланылмайды
2	Шақпақты, Қуўаныш хәм тағы басқада газ кәнлери	Млрд. м.3	195	1970 ж.дан баслап аз муғд-да пайдаланмақта
3	Барсақелмес дуз кәни	Млрд. тонна	17,2	Хәзир пайдаланылмайды
4	Тебинбулақ темир кәни	Млрд. тонна	17	Хәзир пайдаланылмайды
5	Қараўымбет ас дузы кәни	Млрд. тонна	7,8	Қоңырат сода заводы тәрәпинен пайдаланылады
6	Қусханатаў миробилит кәни	Млрд. тонна	1,1	Хәзир пайдаланылмайды
7	Хожакөл фосфорит кәни	Млрд. тонна	2,7	Хәзир пайдаланылмайды
8	Қусханатаў, Қызылсай, Зейнелбулақ хәм т.б. кәнлер	Млн. тонна	500,0	Хәзир пайдаланылмайды
9	Усынан зейнебулақ талк кәни	Млн. тонна	22,0	1958/1959-ж. баслап азлап өндир.-ди

Қарақалпақстанда металлургиялық әҳмийетке ийе минераллық ресурслардан темир рудасын, мыс, цинк, никель, қорғасын ҳ.т.б. байлықларды атаўға болады. Геологиялық изертлеў нәтийжесинде Султан-Ұәйис таўында темир рудасының (қоры 17 млрд.т.), мыстың, қорғасынның, цинктиң хәм т.б. байлықлардың көлемли қорлары табылды. Табылған никель автомобиль, трактор, аўыр машина санааты ушын керекли хәр қыйлы үскенелер таярлаўға, медициналық приборлар, аккумуляторлар ушын электрод таярлаўға хәм тийин ақшаларға нағыс бериў ушын жарамлы. Химиялық хәм азық-аўқатлық минераллық шийки зат ресурсларға фосфорит, миробилит, ас дузы хәм шыпалы жер асты суўларын келтириўге болады. Фосфориттиң изертленген қорлары Үстиртте, Бестөбеде, Хожакөлде хәм т.б. орынларда ушырайды. Миробилиттиң санаатлық әҳмийетке ийе қорлары Қусхана таўында ушыр-айды хәм қоры 1,1 млрд. куб метрге барабар. Булар қағаз, тоқымашылық санаатлары, сондай-ақ шийше ислеўге хәм фармацевтика ушын пайдаланыўға жарамлы. Ас дузының

көлемлі санаатлық әхмийетке ийе қорлары Қараұымбет, Барсакелмес, Ақтуба, Сарыкөл зоналарында жайласқан. Усыннан, тек Барсакелмес кәніндеги ас дузының қоры 15 млрд. тоннадан аслам деп жүргизиледи. Қарақалпақстанда халық хожалығында пайдаланыўға жарамлы жер асты суўларының да мол қорлары ушырайды. Гидрогеологиялық экспедиция мағлыўматларына қарағанда, бул суўлар емлеўхана ислерине хәм ишимлик ушын минерал суў ретинде пайдаланыўға имканият береди. Қарақалпақстан аймағы қурылыс санааты ушын керекли қурамалы асбест, дала шпатының, талктиң, мрамордың, хәктиң, граниттиң хәм т.б. қорларына оғада бай. Усыннан, талктиң изертленген қоры 820 млн. куб метрге бара-бар болып, қағаз, кабел, резина ислеп шығарыўда, безеў ушын плиталар таярлаўда хәм изоляторлар ислеп шығарыўда пайдаланыўға болады, ал гранит болса кесиў, жоныў үскенелерин таярлаўда пайдаланыўға жарамлы.

Хәзир үлкемизде қурылыс материалларының ишинен мрамордан пайдаланыў белгили дәрежеде жолға қойылған. Султан-Ўәйис таўы мраморының базасында Нөкис гранит-мрамор заводы ислемекте. Солай етип, Қарақалпақстандағы шийки зат ресурсларын қысқаша анализлегенимизде үлкемизде минераллық байлықлардың потенциаллы қорлары бар екенлиги белгили болып отыр. Сонлықтан, бул көлемли ресурсларды санаатта пайдаланыўға қосыў, алдағы ўақытларда Қарақалпақстанда ири-ири тараўлық хәм тараўларара санаат комплекс-лерин дүзиўге мүмкиншилик береди, бул өз гезегинде үлкемиздиң аграр статусын өзгертиўге жол ашса, екиншиден халқымыз миллий табысының көлемин артырыўға гиреў болатуғыны сөзсиз.

Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақстан Республикасының аймағында аўыр санаат тараўларын, әсиресе, таў-кән санааты хәм қурылыс материаллары санаатын раўажландырыў ушын минераллық шийки зат ресурслардың көпшилик түрлери жайласқан. Мысалы, Тебин-булақ титан-магнетитли кәни перспективалы кәнлерден есапланады. Сульфатлы магнезиялы дуз кәни тийкарында сульфат натрийин, ас дузын хәм металл магнийин алыўға жол ашылады. Бул ақырғы есапта химия, металлургия санаатларын кеңнен раўажландырыўға мүмкиншилик туўдырады.

Республикада қурылыс материалларын көплеп жетистириў ушын да минерал байлықларының қорлары мол. Бул хәзирги ўақытта Үстирт зонасынан

табылған газ, нефть хәм т.б. бир қатар кәнлеринде қурылыс-монтажлау жұмыстарын шөлкестіріуге хәм Қарақалпақстанның индустриал бағдарда рауажланыуына мүмкіншилик жаратады.

Климаты. Қарақалпақстанның климаты кескин континентал хәм хәдден тысқары қурғақшылығы менен характерленеди. Климат шараятының бундай болыуына оның материктиң ишкерисинде жайласыуы хәм жер жүзлик океанлар, сондай-ақ теңиз сууларынан жүдә узақта болыуы және Арктикадан келетуғын сууық хауа массасы ушын иркиништиң жоқлығы күшли тәсир жасайды.

Қарақалпақстан Республикасының климатының континенталылығы метеорологиялық элементлердің суткалық хәм жыл бойлық барысындағы кескин өзгеріуінен де сезиледи. Мысалы: Қарақалпақстан аймағы бойынша жыл дауамында бақланатуғын хауаның ең жоқарғы хәм жүдә төменги температура дәрежелерин бир-бири менен салыстырсақ, оларда үлкен айырмашылықтардың бар екенлигин анықлауға болады. Ол Нөкесте 78°C, Тахияташта 79°C, Жаслықта 81°C, Каракалпакия хәм Шабанқазғанда 84°C қа тең. Жаз айларында сутка ишиндеги ең төмен температура көбинесе азанғы саат 4-5, ал жүдә жоқарғы температура саат 14-16 аралығына туура келеди. Қыс айларында сутка ишинде хауаның ең төменги температурасы азанғы саат 6-7 де билиуге болады. Ал июльде жоқарғы температура +32,8°C болса, ал январдағы ең төмен температура 11-16°C қа барабар.

Республиканың тәбийий-экономикалық районлары бойынша жаз хәм қыс айларының орташа температурасында-да үлкен парықты байқауға болады. Мысалы: Июльдің орташа температурасы кубла зонада +33,1°C болса, ал Қызылқумда +38,2°C қа шекем жоқарылайды. Январь айындағы ең төмен температура кубла Арал жағалауында -28°C болса, ал Үстирт және Қызылқумда -36°C қа шекем пәсейеди. Айырым жылларда, июльдеги улыуа максимум температура сууғарылатуғын зонада +42°, +44°C қа, ал Қызылқумда +46°, +48°C қа шекем көтериледи.

Қарақалпақстанда жайласқан метеорологиялық станциялардың көп жыллық мағлыұматларына қарағанда республиканың тәбийий-экономикалық районларда. сондай-ақ хәтраптағы шөлистанлы аймақларда ыссылықты талап ететуғын көпшилик ауыл хожалығы өсимликтери, хәсирресе техникалық

егинлер үшін вегетациялық дәуірде термикалық шәраятлар жеткиликли. Буны Қарақалпақстанда жайласқан метеорологиялық станциялар бойынша топланған +10° жоқары температуралардың сұммасынан хәм күн есабындағы агроклиматлық ресурслардың муғдарынанда байқаўға болады (2-кесте).

2-кесте

Қарақалпақстанның агроклимат ресурсларына хожалық тәрәпинен сыпатлама

Тәбийий районлар хәм метеостанция атлары	Вегетациялық дәуірдеги температуралардың суммасы, градус		Вегетациялық дәуірдин узақлығы, күн есабында		Вегетация дәуіріндеги нәтийжели темп.дың суммасы, градус ес.да	
	+5°С	+10°С	+5°С	+10°С	+5°С	+10°С
Әмиўдәрья алабы:						
А) Арқа район						
Нөкис	4342	4060	226	192	3212	2125
Шымбай	4107	3841	223	188	2092	1865
Қоңырат	4046	3774	223	186	2931	1891
В) Қубла район						
Төрткүл	4563	4278	240	202	3363	2432
Арал районы						
Мойнақ	4036	3727	219	179	2941	1037
Қызылқум р-ны						
Шабанқазған	4426	4187	220	189	3326	2197
Үстирт районы						
Қосбулақ	3855	3686	226	177	2825	1913

Кестеде көрсетилгениндей Қарақалпақстанның арқа районларында пахтаның тез писетуғын сортларын енгизиў арқалы термикалық ресурслардан нәтийжели пайдаланыўға болады, ал қубла районларда болса вегетациялық дәуірдеги нәтийжели температуралар техникалық өсимликлердин өсип раўажланыўы үшін жеткиликли. Қарақалпақстан шөллер зонасында жайласқан үлке хәм ең ыссы аймақлар қатарына киреди. Сонлықтан хаўаның ығаллығы оғада төмен. Июль айларында хаўаның ығаллығы Қоңырат пенен Шымбайда 3,1 миллибарға, ал Төрткүлде 3,3 миллибарға тең, яғный январь айына салыстырғанда ол 5-6 мәрте кем. Орта есап пенен алынған көп жыллық мағлыўматларға қарағанда жаўын-шашынның муғдары 80-100 мм-ден артпайды хәм опың тийкарғы бөлимин қыс, бәхәр айларына туўра келеди.

Жаз айлары деп есапланатуғын июнь, июль хәм августа жыллық жаўын шашынның тек 8-13 проценти ғана жаўады. Мысалы, бул көрсеткиш Шабанқазғанда 10 процент, Қоңыратта 15 процент, Шымбайда 11 процент, ал Төрткүлде 7 проценттен артпайды. Жаўын шашыны мол деген Үстиртте (Қарақалпакия) хәм Жаслық метеорологиялық станцияларының

мағлыұматларына қарағанда жыллық жаўынның муғдары улыұма көрсеткиштиң тек 22-23 процентин ғана ийелейди. Солай етип, жуўмақлап айтқанда Қарақалпақстан аймағында тәбийий ығалланыў барысы оғада аз, бул қолдан суўғарыў арқалы ғана аўыл хожалық егинлериниң суўға деген талабын толықтырыўға хәм термикалық ресурслардан әдеўир толық хәмде рационаллы пайдаланыўға имканият береди. Себеби, жыл бойлық жыллы күнлердиң саны, хаўаның температурасы хәм ығаллығы, эффектив температуралардың жыйындысы, жаўын шашынның муғдары, самалдың күши хәм бағыты тағы басқа да көплеген тәбийий факторлар, мәдений өсимликлердиң өсип раўажланыўы ушын, сондай-ақ аўыл хожалық жумысларын өз ўақытнда хәм сапалы жүргизиўде үлкен әхмийетке ийе.

Суў ресурслары. Қарақалпақстан Республикасы Орайлық Азияның басқа да аймақларындай туйық бассейнде жайласқан хәм оның кескин континенталлы климат шараяты, жер асты хәм жер үсти суўларының пайда болыўы, көбейиўи хәм аймақ бойынша жайласыўына күшли тәсир етеди. Хәзир Қарақалпақстандағы ең үлкен және бирден-бир ағын суў дереги болып Әмиўдәрья есапланады. Сонлықтан, Әмиўдәрья бизиң аймағымыздағы барлық суў қорларының қәлиплесиўине тиккелей тәсир жасайды хәм республиканың халық хожалығы комплексиниң раўажланыў дәрежесин анықлайды. Әмиўдәрья Орта Азиядағы ең үлкен дәрья. Оның сағасы Гиндикуш таўының арқа жанбаўырында 4990 метр бәлентликте жайласқан Бревский музлығынан басланады. Ол басланар жеринде Бахджир деп аталады. Әмиўдәрьяның тийкарғы салалары Памир-Алай таўларынан басланады хәм шөл зонасында жайласыўына қарамастан суўы мол дәрьялар қатарына киреди. Әмиўдәрья басланар жеринде Бахджир, соң Бахандәрья аталса, ал Памир дәрьясы менен қосылғаннан кейин Пандж деп жүргизиледи. Пандж-Вахш дәрьясы менен қосылғаннан кейин Әмиўдәрья деп аталады. Оның Памирден Аралға шекемги улыұма узынлығы 2540 километрге созылып жатыр. Әмиўдәрья өзиниң төменги бөлиминде дельта пайда етип, ол Түйемойыннан Арал теңизине шекем созылып жатырған 20 мың кв.км майданды ийелейди. Әмиўдәрья Түйемойын қыснағынан баслап Арал теңизине шекемги аралықта бир неше тармақларды пайда етип, олардың ең баслыларынан Ақшадәрья, Гөнедәрья, Дәрьялық, Еркіндәрья, Қыпшақдәрья хәм.т.б атаўға болады. Бирақ, булардың көпшилиги

дерлик курып қалған салалар қатарына киреди хәм аңғарлары көмилип тегисликке айланып кеткен. Әмиўдәрья Арал теңизине шекем үлкен қыямайлыққа ийе, ол жеңил аллювиал жатқызықлар менен бекинискен аймақлар арқалы ағып өтип, шөгинди жынысларды ағызып, оғада көп муғдардағы уйықларды алып келеди. Оның хәр бир кубометр аққан суўында орта есап пенен 5 кг. нан 10 кг. ға шекем уйық болады. Жыл даўамында Әмиўдәрья арқалы ағатуғын суўдың көпшилик бөлими дийқаншылықта пайдаланылады. Дийханшылықта пайдаланылатуғын Әмиўдәрья суўы Қарақалпақстан аймағында тийкарынан ири 4 ирригация системалары: Пахта-Арна, Назархан-Қыпшақ, Сүүенли хәм Қызкеткен каналлары арқалы жеткерип бериледи. Олардың хәр бири Әмиўдәрьядан өзлигинен ямаса насос жәрдемінде суў менен тәмийинлей алатуғын бир неше магистрал каналларды өзине бириктиреді (3-кесте).

3-кесте

Қарақалпақстанда суў ресурсларынан пайдалыныўдың баслы көрсеткишлери

№	Суўғарыў каналлары атлары	Секундына суў ағызыў мүмкиншилиги м.куб/сек	Суў менен тәмийинленетуғын жер майданы	Суў менен тәмийинленетуғын районлар	Бир жылда Әмиўдәрьядан алатуғын суў көлеми млн. м.куб
1	Қызкеткен	200,8	134,0	Нөкис, Кегейли, Шымбай, Қараөзек Тахтакөпир	3746,0
2	Сүүенли	186,4	116,9	Хожели, Шымбай, Қанлыкөл, Қоңырат хәм Мойнақ р-ны	3197
3	Пахта-Арна	75,0	87,1	Төрткүл, Беруний Елликқала	1670,0
4	Қылышниязбай, Қыпшақ, Бозсуў, Назархан	47,1	33,3	Әмиўдәрья	65161
5	Басқада каналлар системасы	741	45,6	Район аралық хожалықлардың жерлери	396,2
	ҚР бойынша барлығы:		416,9		9654,8

Республиканың түслигинде, яғный Амударьяның өринде Пахта-Арна ирригациялық системасы басланады. Бул системаға сағасына суў өзлигинен ағатуғын Пахта-Арна, Найман, Бештам каналлары бириктирилген. Олар Елликқала, Төрткүл, Беруний районларының суўдан пайдаланыўшы хожалықларын хәм мәкемелерди суў менен тәмийинлейди.

Пахта-Арна каналы өз сағасын дәрьяның оң жағасында жайласқан түйемойын қыснағынан алады хәм Қарақалпақстанның туслигинде жайласқан районларының барлық егислик жерлерин суўменен тәмийн-лейди. Ал Беруний районының азырақ жерлери орташа үлкенликтеги үш каналдан Найман, Бештам, Бозжап хәм Найман-Бештам насос станция-ларынан суў алады.

Назархан-Қыпшақ ирригация системасы. Жумыртаў-Қаратаў қыснағында жайласқан болып, ол сағасынан өзлигинен суў алатуғын дәрьяның оң жағасында жайласқан Назархан каналынан хәм дәрьяның шеп жағасында жайласқан Қыпшақ-Назархан насос каналынан турады. Усы ирригациялық системалар, тек Әмиўдәрья районының хәм Бердақ атындағы хожалықлардың жерлерин суў менен тәмийинлейди.

Сүўенли ирригациялық системасы. Қарақалпақстандағы ең ири ирригациялық системалардың биринен есапланады. Бул система хәзир ислеп турған Тақыяташ гидроузелине тутастырылған хәм ол Сүўенли магистрал каналдан, оған жәрдемши параллел каналдан, сондай-ақ суў өзлигинен ағатуғын куўатлылығы жағынан кишилеў еки каналдан: Кенегес хәм Сүўенли каналларынан турады. Усы Сүўенли ирригация системасының тәсир ететуғын зонасында, Тақыяташ гидроузелинен төменде, шама менен 100 км. қашықлықта Раўшан каналы жайласқан. Бул канал келешекте Сүўенли магистрал каналының ақырғы бөлимине тутастырылыўы көзде тутылмақта. Сүўенли ирригация системасы төрт районның: Хожели, Шоманай, Қанлыкөл хәм Қоңырат районларының суўғарылып егилетуғын жерлерин суў менен тәмийинлейди.

Қызкеткен каналы Қарақалпақстандағы ең улкен ирригациялық система болып есапланады. Ол арқа зонасындағы Амудәрьяның оң жағасында жайласқан: Нөкис, Кегейли, Шымбай, Қараөзек, Тахтакөпир районларының жерлерин суў менен тәмийинлейди. Қызкеткен каналының суў алатуғын сағасы Тақыяташ гидроузели-нің өринде жайласқан болып, инженерлик типте қурылған бас тарнаўларға ийе. Дәрьядан алатуғын суўының муғдары секундына 200,8 куб.метр, ал жылына алатуғын суўының көлеми 3,8-4 млрд. куб. метрди қурайды.

Солай етип, Қарақалпақстанның гүллан суўғарыў тармақлары Түйемойын гидроузелинен саға алатуғын баслы төрт суўғарыў системасына Пахта-Арна

каналына, Тақыяташ гидро-узелинен саға алатуғын Сүенли хәм Қызкеткен каналларына бирлестирилген. Олардың барлығының дәрьядан алатуғын улыўма суў муғдары жылына 9,6-10 млрд. м³ жақын. Бул хәзирги суўғарылып егилетуғын дийханшылық тараўларын суў менен тәмийинлеўге мүмкиншилик береді хәм алдағы ўақытларда аўыл хожалығынан алынатуғын өнімлерди арттырыўға жол ашады.

Қарақалпақстан Республикасының Әмиўдәрьядан кейинги баслы суў дереклериниң бирине Арал теңизи (көли) есапланады. Ол 66,1 мың кв.км майданды ийелеп, оның қубла-батыс бөлими Қарақалпақстанға тийисли. Арал теңизи майданының үлкенлиги жағынан Каспий теңизинен кейин дослық аўқамына киретуғын еллерде 2-орынды ийелейди.

Арал теңизи дүнья жүзлик океан қәддинен 53 метр бийикликте жайласқан. Арал теңизиниң қубла-шығыс тәрәпи оғада сайыз келеди, оның ең терең жери батыс бөлимінде жайласқан. Бирақ, бул көл хәзир үлкен өзгериске ушырамақта. Арал теңизине Әмиўдәрья, Сырдәрья арқалы жыл сайын келип түсетуғын суўдың азайып кетиўине байланыслы оның суў басып атырған майданының ½ бөлими қурлыққа айланбақта.

Нәтийжеде Аралдың суў деңгейи өткен әсирдиң 70-жылларынан баслап-ақ жылына 40-70 см этирапында пәсейип, 1990-жылларға келе 14,6 метрге төменледи. Аралдың суў басып атырған майданы 35 мың км³ қысқарып, теңиз жағадан 100-150 километрге шегинип, суўдан босаған орында айырым мағлыўматларға қарағанда 35-40 мың км² майданға барабар, Орайлық Азиядағы үшінши шөлистан «Арал қум» пайда болды. Сонлықтан, хәзирден баслап Аралға түсетуғын суў дереклерин табыў, әсиресе дәрьяның сол жағалаўындағы жайласқан қоңсылас Хорезм ўәлаяты хәм Түркменстанның Ташаўыз ўәлаятының дийханшылық зоналарынан босаған аўысық суўларды хәм изейкеш суўларын Аралға қуйдырыў зәрүр. Бул бириншиден қоршаған тәбийий ортаны қорғаўға бағдар таярласа, екиншиден Аралдың суў қәддин хәзирги дәрежесинде сақлаўға хәм халықтың азық-аўқатлық өнімлерге деген талабын қанаатландырыў мақсетинде балықшылықта пайдаланатуғын хәўизлердиң өнімдарлығын қәлпине келтириўге мүмкиншилик туўдырады.

Қарақалпақстан Республикасында жер асты суўларының қорлары да көп. Бирақ, олардың географиялық тарқалыўы хәм қоры биргеликли емес. Мысалы,

суўғармалы дийханшылық зоналарында жер асты суўлары 1-4,5 метрге шекемги аралықта ушырасса, ал Үстиртте ол 7-16 метр тереңликте жайласқан. Қызылқумда жер асты суўлары суўлы линзалар аралығында топланып, ол артезиан суўлары деген атты ийелейди. Бундай суўлар жайлаўларды суўландырыў ушын пайдаланыўға болады. Сонлықтан, халық хожалығын комплекс бағдарда раўажландырыў ушын Арал теңизиниң ролин кушейтиў хэм жер асты суўларынан рационаллы пайдаланыў үлкен әҳмийетке ийе.

Кейинги жылларда Әмиўдәрья Әмиўдәрья суўының үлкен бир бөлими .Қарақум каналы, Әмиў-Қаршы хэм Әмиў-Бухара каналлары арқалы дийханшылыққа көплек сарып етилиўине байланыслы Арал теңизиниң суў басып атырған хэддиниң пәсейип кетиўине хэм көп муғдарда шорланыў процессиниң ең жайыўына дуўшар етпекте. Усыған сәйкес, Арал бассейнинде жүз берген экологиялық қыйыншылықларды түп-тамырынан қайта жөнлеў үлкен әҳмийетке ийе. Бул, Қарақалпақстанда өндириўши күшлерди тез пәт пенен раўажландырыўға, бәринен де бурын халқымыздың социаллық жағдайын жақсылаўға жол ашады.

Топырағы хэм жер фонды. Қарақалпақстанның топырақ қатламлары шөл шараятында қәлиплескенликтен хәр қыйлы топырақ түрлерин ушыратыўға болады. Булардан ең көп тарқалғаны қумлы боз топырақлар, сур-қоңыр топырақлар хэм кебирликлер есапланады.

Қарақалпақстан географиялық жайласқан орны бойынша шөллер зонасын ийелеп, оның зоналық характердеги топырағына боз топырақлар жатады. Бирақ, дельтада топырақтың пайда болыўы хэм раўажланыўы Әмиўдәрьяның суў режимине тығыз байланыслы болғанлықтан, бул зонада аллювиаль топырақлар кеңнен тарқалған. Профессор А.А. Рафиков хэм профессор Ж.М.Мәтмуратовлардың изертлеў мағлыўматларына қарағанда Қарақалпақстанда отлақлы топырақларда көбирек ушырайды. Булар, әдетте автоморфлы топырақлар менен гидроморфлы топырақлар группасы арасындағы өткел топырақ қатламы болып есапланады. Батпақлы-отлақлы топырақлар, батпақлы ойпаўытлардың жанбаўырайларында Әмиўдәрья хэм оның тармақларына жақын жерлердеги участкаларға характерли. Отлақлы тақырлар жер асты суўлары менен ығалланып, усының салдарынан жер асты суўлары пуўланған ўақытта отлақлы тақырлы жерлердиң үстинги бети кебир

ашады. Отлақлы топырақлар Қарақалпақстанда Сүеңли, Қызкеткен, Пахта-Арна хәм Назархан каналлары тәсир ететуғын аймақларды ийелеп атыр. Отлақлы-тақырлы топырақлар жер асты суўлары қәддинің пәсейиўи нәтийжесинде пайда болады хәм оның көпшилиги дерлик суўғарылып егиледи. Отлақлы-тақырлы топырақлардың көпшилик бөлими Әмиў-дәрьяның хәзирги дельтасындағы тоғайлы өсимликлер менен қапланып тың жерлер фондынада қосылмақта. Тақыр топырақлар, әсиресе Қоңырат, Хожели районлары аралығында, сондай-ақ Қарақалпақстанның түслик-шығыс тәрәпинде (Қырқ қыз массиви) тарқалған хәм Әмиўдәрья дельтасындағы ең көп тарқалған топырақ түрине киреди. Аталған топырақлардан басқа егин егиўге жарамсыз шорлақлар да ушырайды. Сур қоңыр топырақлар Қызылқумда, Султан Ұәйис таўы этирапында хәм бир қатар қалдық таўларда ушырайды. Ал қумлы топырақлар болса, ярым бекинискен төбе-төбе қум массивлеринде хәм көшпели еспе қумларда ушырасып, оның майданы 6-8 млн. га барабар. Жоқарыда атап көрсетилгениндей, Қарақалпақстанда көп санлы топырақтың түрлери ушырайды хәм олар 16,6 млн. гектардан аслам майданды йелеп, республиканың жер фондын дүзеди. Бирақ, усы көлемдеги жер ресурсларының хәзирги ўақытта суўменен тәмийнгени 500 мың гектарды, ал усуннан аўыл хожалығы өндирисинде 262,9 мың гектары ғана егислик ушын пайдаланылады хәм олардың көпшилик бөлеги хәдден тысқары минерализация процессин бастан кеширмекте. Сонлықтан, бизиң шараятында егислик жер фондынан рационаллы пайдаланыў күн тәртибиндеги баслы машқалалардан есапланады.

Биоресурслары. Қарақалпақстан территориясында ушырасатуғын өсимлик хәм хайўанлардың турлери шөллер зонасының тәбийий шараятына ийекемлескен болып, олардың көпшилиги дерлик мал шарўашылығы ушын от-шөплик әхмийетке ийе. Ал, суўалмаларда, сондай-ақ бурынғы көллердин ултанларында қамыс, жекен, кендир, урықлар кең тарқалған. Ал Амиўдарья дельтасында боян, шеңгел, бийдайық, қызыл кендир, қарабарақ хәм сора өсимликлерид өседи.

Қарақалпақстан Қызылқумының көпшилик бөлиминде ақ сексеўил, қара сексеўил, ран, селең, жүзгин, қум пәшеги, баялыш, қызылша өсетуғын болса, ал айырым топырақтың қурамында дуз басымлаў участкаларда тас биюргин, сарысазанлар көбирек тарқалған.

Үстирт өзине тән тәбiiйii комплекске ийе болып, бунда биюргин, жуўсан, сексеўил, кейреўик, терескен, жыңғылдың түрлери, бийдайық хәм тағы басқа өсимликлердиң түрлери тарқалған. Үстирттиң Әмиўдәрья дельтасына шегара районларында жер асты суўлары жүдә төменде жайласып, бул жерлерде жыңғыл, жантақ, қоянсүйек хәм т.б. өсимликлер өседи. Бирақ, Қарақалпақстан Үстирти кескин континентал климат шараятына ийе болыўына қарамастан, меридианал бағдарда созылып жатқанлықтан өсимликлер дүньясының саны хәм сапасы жағынан өзгешеликке ийе. Мысалы, Үстирттиң арқа бөлиминде баялыш, биюргин өсимлиги көбирек тарқалса, орайлық Үстиртте жуўсан, биюргин басымырақ келеди. Ал, түслик Үстиртте кейреўик ассоциациясына киретуғын өсимликлер характерли. Әмиўдәрья алабында жайласқан оазислерде болса, көп жыллар даўамында адамлардың мийнет искерлиги нәтийжесинде үлкен өзгериске ушырап, мәдений өсимликлери менен көзге түседи.

Қарақалпақстан Республикасының климат шараятына тән жүдә жоқары температура хәм хәдден тысқары қурғақшылық, хайўанатлар дүньясының тарқалыўына хәм түр өзгешеликлерине күшли тәсир жасайды. Усыған сәйкес, Әмиўдәрья дельтасында, Үстиртте хәм Қызылқумда ушырайтуғын хайўанлардың тиришилик етиў шараяты, түр өзгешеликлери бир-биринен әдеўир парық қылады. Соның менен бирге, Қарақалпақстанда ушырасатуғын өсимликлердиң көпшилиги дерлик экономикалық көз қарастан өнимдарлығы бойынша жүдә төмен болып, тек мал шарўашылығы ушын от шөплик әхмийетке ийе. Изертлеў мағлуматларына қарағанда жантақтың майданы 100 мың гектарды ийелесе, ал пишензарлықлардың есапқа алынған майданы 73 мың гектарға барабар. Егер пишензарлықлардан орташа 8-10 центнер зүрәет алған жағдайда мал шарўашылығы, әсиресе, ири қарамаллар ушын мол от шөп базасын дүзиўге мүмкиншилик береди.

Буннан басқа республика аймағында есапқа алынған дәрилик гүлли өсимликлердиң 130 дан аслам түрлери ушырап, олардың қатарына гармола, ийтсийгек хәм солодка өсимликлериниң түрлерин атаўға болады. Илимпазлардың пикирлерине қарағанда дәрилик өсимликлердиң айырым түрлери бизиң тәбiiйii шараятқа жақсы ийкемлескен. Сонлықтан оларды қолдан өсириў хәм арнаўлы хожалықлар дузиў арқалы, оның қорларын көбейтиў үлкен әхмийетке ийе. Қарақалпақстанда дәрилик өним таярлаўға

жарамлы боян тамырдың 15 мың гектарға жақын майданы тарқалған. Ал олардың өнімдарлығы хәм тамыры қурамындағы глицерин кислотасының салыстырмалы дәрежеси Өзбекстанның басқа үлкелерине салыстырғанда 1,5-2 есе дерлик жоқары. Сонлықтан, Қарақалпақстан шараятында боян тамырын өндириў менен шуғылланатуғын хожалықларды көбейтиў үлкен әхмийетке ийе. Буны тезден иске асырыў базар қатнасықлары шараятында республиканың экономикалық раўажланыўын тезлетиў ушын қосымша пул дереклерин топлаўға мүмкиншилик беретугыны сөзсиз. Усыған сәйкес, «Бадай тоғай» қорықханасы типинде базаларды дүзиў арқалы өсимликлердин түр қурамын хәм өнімдарлығын арттырыў бойынша илимий-изертлеў жумысларын тезлетиў, жер ресурслары хәм минерал шийки затлардан рационаллы пайдаланыўдың иләжларын ислеп шығыў, хожалық тәрептенде үлкен әхмийетке ийе. Жуўмақлап айтқанда, Қарақалпақстан шараятында жергиликли климатқа ийкемлескен биоресурслардың түрлерин қорғаў хәм оның сапасын байытыў үлкен илимий-әмелий әхмийетке ийе. Себеби, Арал дағдарысына сәйкес, хәзир республиканың табиий комплекси үлкен өзгериске ушырамақта. Мысалы, Арал теңизиниң суў басып атырған территорияларынан көп майданлардың шөлистанлыққа айланыўы нәтийжесинде Орайлық Азиядағы үшінши шөлистан «Аралқум» пайда болды. Арал акваториясындағы дузлы топырақлар хәм қумлардың егислик зонасына араласыўы нәтийжесинде дийханшылық пенен шуғылланатуғын аймақларда тәбиий орталық үлкен өзгериске ушырамақта. Бул хәдийсе, бизиң регионымызда тек биоресурслардың өзгериске ушыраўына тәсир етип қоймастан, ал адамлардың ден-саўлығына да кери тәсирин тийгизбекте. Көп санлы кеселликлердин түрлери пайда болды хәм жуқпалы аўырыўлар тарқалмақта.

Арал суўының көрилмеген дәрежеде пәсейиўи хәм қурғақлыққа айланған майданлардың көбейиўи, балықшылық хәм ондатра хожалықларының дағдарысқа ушыраўына алып келди. Нәтийжеде жыл сайын Арал аймағында жайласқан хожалықлар 22,7-24 млн. сумнан аслам шығынға ушырап, теңиз кәсипшилиги набыт болды. Усыған сәйкес, теңиз жағалаўларында пайда болған дузлы-қумлы массивлердин тәбиий орталыққа кери тәсирин босаңластырыў хәм балықшылық пенен шуғылланатуғын хожалықлардың суў айдынларын толтырыў, Арал жағалаўларындағы көп санлы көллердин

отлақларын қалпыне келтирiу үлкен хожалықлық әхмийетке ийе. Бул ушын Ажибай қолтығында 200 мың гектар, Мойнақ қолтығында 140 мың гектар, Мақпал көл әтирапында 153 мың гектардай майданды суу менен толтырyу зәрүр болады. Нәтижеде, келешекте Арал жағалауларында 685 млн. м³ суулы алапларды дүзиуґе мүмкиншилик дузиледи. Домалақ көл, Жалтырбас көл аймағында 39,5 мың га майданда 580 млн. м³ суу айдыны дүзиледи. Солай етип, жоқарыда көрсетилген иләжлардың иске асыуы Арал районы аймағында белгили дәрежеде балықшылық, ондатра хәм нутрия менен шуғылланатуғын хожалықларды қайта дүзиуґе имканиятлар жаратыуы мүмкин. Буның айырым дәлели сыпатында 2005-жыллардан баслап, Арал жағалауларында жайласқан көллердің санитариялық шараятын жақсылау хәм балықшылық тарауларын қайта тиклеу ушын суу айдынларының тәбийий отлақларын қалпыне келтирiу бойынша иске асырылған иләжларды атау мүмкин. Бул кейинги жылларда жыл сайын ауланатуғын балықтың көлемин көбейтиуґе хәм Мойнақ районының жер ресурстары есабынан ғәллешиликти хәм мал шаруашылығы ушын от-шөплик егинлердің майданын көбейтиуґе жол ашты. Солай етип, Республика көлеминде тәбийий ресурстардан рационаллы пайдаланыу хәм олардың қорларын қорғау бойынша әмелге асырылып атырған иләжлар үлкемиздің экономикалық потенциалын беккемлеуґе хәм хожалық тарауларының нәтижелилигин арттырууґа жол ашатуғыны сөзсиз.

Сораулар хәм тапсырмалар:

- 1. Қарақалпақстанның географиялық жайласқан орны хәм оның тәбийий-экономикалық шараятларға тәсири?***
- 2. Экономикалық-географиялық жайласқан орын хаққындағы тәлиматты дәретиуши алымлар тууралы пикирлеме берiң хәм жайласқан орынның өндиристiң нәтижелилигине тәсири хаққында дәлилеме дузиң?***
- 3. Тәбийий ресурстарды категорияларға бөлиң,- А, А₁, А₂ хәм С, С₁, С₂ категориясына киретуғын қазылмалы байлықлардың санаатлық әхмийетин белгилең?***
- 4. Тәбийий ресурстарға санлық хәм сапалық сыпатлама берiудiң жолларын анықлаң хәм Қарақалпақстан мысалында жаныушы газ ресурстарына санлық (экономикалық) баха берiң?***
- 5. Қарақалпақстанның тәбийий географиялық картасын пайдалана отырып, прогнозлық қазылмалы байлықлардың кәнлерин контур картаға түсириң?***
- 6. Берилген кесте мағлыұматларына тийкарлана отырып диаграмалар дузиң хәм әмелий жұмыстарды орынлаудың усылларын өзлестириң?***

II-БАП. ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ХАЛҚЫ ХӘМ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЙЛАСЫҰЫ

2.1. Қарақалпақстан халқының өсиу пәти хәм оның мийнет ресурсларының толысыуына тәсири

Қарақалпақстан халқының өсиу пәти хәм удайы толысыуы.

Қарақалпақстан Республикасы Өзбекстанның басқада аймақларындай ертеден халық қоныс басқан хәм мәдениаты раўажланған үлкелер қатарына киреди. Статистикалық мағлыұмат бойынша 2011-жылдың 1-январында Республика аймағында 1 млн. 680,9 мың адамды қуараса, ал 2012 жылды бул көрсеткиш 1 млн. 711, 7 мың халыққа жетти.. Бул, Өзбекстан халқының 6% жақынын қурайды деген сөз. 1926-2010 жылларда, яки кейинги 84 жыл ишинде Қарақалпақстан халқының абсолют өсими 1 млн. 349,9 мың адамға өбейди, яки республика халқы 1926-жылларға салыстырғанда 5,1 есеге, ал 1959-жылларға қарағанда 3,3 есе дерлик көбейди. Айырым жыллар ишинде Қарақалпақстанда халық санының өсиуин төмендеги кесте мағлыұматынан да көриўге болады (4-кесте).

№4- Кесте

Қарақалпақстан Республикасы халқының айырым жыллар ишинде өсиу динамикасы

Жыллар	Барлық халқы, мың адам есабында	Соннан		Барлық халық санына	
		Қала халқы	Ауыл халқы	Қала халқы, % есабында	Ауыл халқы, % есабында
1926.ж. 17/ХІІ есап-санақ мағл. б-ша	331	17,0	314,0	5,14	94,86
1939.ж. 17/1	475,7	57,8	417,9	12,15	87,85
1959.ж. 15/1	510,1	138,7	311,4	27,19	72,81
1970.ж. 15/1	722,8	257	464,9	35,68	64,32
1979.ж. 15/1	904,3	372,7	531,6	41,21	58,79
1980. I.I стат мағлұмат. Б-ша	930,1	393,6	536,5	42,3	57,7
1985.ж. 1/1	1975,0	500,0	575,0	47,0	55,0
1989.ж. 15/1 х. есап-санақ мағл. б-ша	1213,8	582,0	631,0	48,0	52,0
1990. I.I стат. мағлұмат .б-ша	1244,3	599,4	644,9	48,0	51,9
1995.ж. – I	1396,7	667,9	718,8	48,5	51,6
2000.ж. – I	1503,0	779	724	48,2	51,8
2005.ж. – I	1575,0	804	770,6	48,8	51,2
2010.ж.- 1.01	1650,2	829,3	811,9	50,2	49,8
2012.ж.- 1.01	1711,7	846,1	865,6	49,4	50,6

Кестеде көрсетилген халық есап-санақ мағлыұматларының жуўмағына қарағанда 1926-1959 жыллар аралығында, яки II дүнья жүзлик урыс жылларын өз ишине қамтыйтуғын 33 жыл даўамында Қарақалпақстан халқының абсолют өсими 176 мың адамды қуараса, ал 1959-2010 жылларда яки кейинги 51 жыл ишинде бул көрсеткиш 1119 мың адамға көбейди.

Солай етип, Қарақалпақстан Республикасы халқы бүгинги келе 1629,3 мың адамды қурайды. Бул дәўир ишинде республиканың өндириўши күшлериниң

раўажланыўы хэм халыққа мәдений хэмде медициналық жақтан хызмет көрсетиўдин жақсыланыўына байланыслы жоқары тәбийий өсимге ерисилди. Хәзир, Қарақалпақстан халқының саны бойынша Өзбекстан ўәлаятлары ишинде 8-орынды ийелейди хэм тек Сырдәрья, Жиззақ, Наўайы, Бухара, Хорезм ўәлаятларынан алдында турады. Барлық Өзбекстанның ўәлаятларына тән көрсеткишке уқсап, Қарақалпақстанның халқы II дүнья жүзлик урыстан кейин айтарлықтай тез өсе баслады.

Егер 1940-1959 жыллар аралығында Өзбекстан халқының жыллық өсими 1,1% кураса, 1959-1970 жылларда 3,3% артты, яки қосымша халық саны 3,7 млн адамға көбейди, ал кейинги 10 жыл ишинде (1979-1989) бул көрсеткиш жылына 3% артып барды. Қарақалпақстанда болса халықтың өсиў пәти 1940-1959 жылларда 0,7%, ал 1959-1989 жылларда 2,8% курады. Солай етип, Қарақалпақстан халқының жыллық өсиў пәти жылдан жылға жоқарыламақта. Қарақалпақстанда халық санының жыллық өсиўи пәтининң 1940-1959 жыллар аралығында айтарлықтай пәс болыўы бириншиден, урыс жылларындағы қолайсыз социал-экономикалық шараятларға байланыслы болса, екиншиден үлкемизде транспорт-экономикалық байланыслардың болмаўы үлкен тосқынлық жасады. 1952-1955 жыллар аралығында Чарджоў-Қоңырат темир жолының курылыўы менен республика халқының мәденияты хэм материаллық абаданлығы жоқарылады. Бул өз гезегинде халық санының тез пәт пенен өсиўине хэм 1959-1996 жыллар аралығында халықтың абсолют өсимин 900 мың адамға көбейиўге жол ашты. Хәзир республикада жылына халықтың абсолют көбейиўи 20-23 мың адамды курайды. Бул тәбийий өсиў коэффициентининң жоқарылаўына байланыслы иске аспақта. Егер, дослық аўқамына киретуғын мәмлекетлерде 1000 адамға тәбийий өсиўшиликтиң дәрежеси 5,5 адамды кураса, бул көрсеткиш Белоруссияда 2,5 адамды, Россия Федерациясында 2,2, Украинада 0,6, Тәжикстанда 24,7, Өзбекстанда 18,8 адамды курайды, ал Қарақалпақстанда 1000 адамға туўра келетуғын тәбийий өсиўшилик 18,2 адамға барабар (5-кесте).

Кестеде берилген мағлыўматлар тийкарында халық санының өсиўин тәмийинлейтуғын факторларға анализ жасасақ, қонсы еллерде халықтың тәбийий өсиўи айтарлықтай төменлесе, ал бул көрсеткиш Қарақалпақстанда жоқары тәбийий өсиўшилик коэффициенти менен характерленеди. Сонлықтан Қарақалпақстан Республикасы тәбийий өсиўшилик дәрежеси бойынша ҒМДА еллери ишинде, тек

ғана Тәжікстаннан кейін ғана турады. 1990-жылы Тәжікстанда тәбиий өсіушілік 1000 адамға 32 адамды құраса, ал Қарақалпақстанда бұл көрсеткіш 30,7 адам болды.

5-кесте

Қарақалпақстан халқының тәбиий өсіуі, (1000 адамға салыстырыу есабында)

Жыллар	ҒМДА еллери			Өзбекстан			Қарақалпақстан		
	Тууылыу-шылық	Өлім-шілік	Тәбиий өсім	Тууылыу-шылық	Өлім-шілік	Тәбиий өсім	Тууылыу-шылық	Өлім-шілік	Тәбиий өсім
1940	31,2	18,0	13,2	33,8	13,2	20,6	33,8	13,8	20,0
1960	24,9	7,1	17,8	40,0	6,0	34,0	39,0	6,5	32,5
1965	18,4	7,3	11,1	34,9	5,9	28,8	37,6	6,0	31,6
1970	17,4	8,2	9,2	33,6	5,5	28,1	33,0	5,4	27,6
1975	18,1	9,3	8,8	34,7	7,3	27,4	41,4	9,0	32,4
1980	18,3	10,3	8,0	33,8	7,4	26,4	40,0	8,7	31,3
1985	19,9	9,7	10,1	37,2	7,2	30,0	43,2	8,9	34,3
1990	16,8	10,3	6,5	33,7	6,5	27,6	36,8	6,5	30,7
2000	16,1	9,8	6,3	22,3	5,3	17,0	23,4	5,7	18,1
2005	14,3	9,3	5,0	20,5	5,3	15,2	21,0	5,8	15,2
2010	...	...	...	23,8	5,0	18,8	23,3	5,3	18,2

Хәзир тәбиий өсіушілік коэффициенти дүняның көпшилик еллеринде дерлик төменлесе, бұл көрсеткіш Қарақалпақстан хәр бир 1000 адамға орташа СНГ еллерине қарағанда 3,7 есе жоқары болса, Молдоваға салыстырғанда 17 есе, Россия федерациясынан 92 есе, Украинаға қарағанда 24,7 есе көбирек.

Бұл айырмашылық 5-кесте материалларында айтарлықтай көзге тасланады. Буған бириншиден үлкемизде жүз берген экологиялық дағдарыс тәсир жасаса, екіншиден дүня жүзлик цивилизацияға тән, Қарақалпақстан Республикасында да өндиристиң тараулық структурасы өзгериске ушырамақта хәм квалификация-лы мийнетти көплеп талап ететуғын тараулар пайда болмақта. Нәтийжеде құрамаласқан мийнеттиң тәсиринде халықтың жұмыс искерлиги өзгериске ушырамақта хәм дәуир талапларына сәйкес халықтың тууылыушылық коэффициентинде өзгерислер жүзеге келмекте. Усыған сәйкес, хәзир үлкемизде хәр бир 1000 адамға тәбиий өсіушіликтин дәрежеси 18,2 адамға барабар. Солай етип жоқарыда берилген мағлыұматларды анализлегенимизде, республикада тәбиий өсіушіликтин дәрежеси 1940-жылларға салыстырғанда бұл көрсеткіш бойынша 91% ти құрамақта.

Қарақалпақстанда кейинги жылларда жүз берген тәбиий өсіушілік коэффициенти бәринен де бурын бир қанша социал-экономикалық хәм экономикалық шараятларға да байланыслы, олар төмендегилерден ибарат:

1. Қарақалпақстан хәм басқада Орайлық Азия еллерине тән семьяның көп баладан туратуғынлығы;

2. Раўажланған басқа еллерге қарағанда Республика экономикасына елде болса илимий-техникалық прогресс жетискенликлери аз муғдарда енгизилиўи;
3. Республика шараятында урбанизация процессиниң пәслигине байланыслы аўыл халқының жоқары салыстырмалы үлести ийелеўи;
4. Шаңарақта балалар санын хәм туўыўшылықты режелестириўге байланыслы иләжлардың төмен дәрежеде иске асырылыўы;
5. Жәмийетлик өндирис процессинде хәм қайта ислеп шығарылатуғын санаат тараўларда жергиликли миллетлерден шыққан хаяллар санының жүдә аз муғдарда қатнасыўы айтарлықтай тосқынлық жасамақта.

Қарақалпақстанда туўыўшылық коэффицентиниң жоқары болыўына неке жасындағы хаяллардың айтарлықтай көп болыўы хәм некениң турақлылығы да үлкен роль атқармақта.

Мысалы, егер ҒМДА еллеринде хәр бир 1000 адамға туўра келетуғын 16 жас-тан жоқары некеде турған хаяллардың саны 500 адамды қураса, бул көрсеткиш Өзбекстанда 613 хаялды, ал Қарақалпақстанда 550 хаялды қурайды. Усының менен бир катарда неке қурғанлардың арасында 20-49 жасқа шекемги хаяллардың салыстырмалы үлеси тез өспекте. Бул факторлар республикада халықтың тәбийий өсиўине күшли тәсир етиўи менен бирге мийнет ресурсларының көбейиўине мүмкиншилик туўдырмақта.

Солай етип, халық жыныс қурамына тән ямаса жас структурасында жас өспиримлердиң саны жоқары болса, туўыўшылық коэффиценти жоқары болады. Бул районлар көлеминде өндириўши күшлердиң аймақлық раўажланыўын режелестириўде күшли роль атқарады. Мине усы тийкарында Қарақалпақстан Республикасы халқының жас хәм жыныс қурамына анализ жасағанда оның өзине тән өзгешеликке ийе екенлиги байқалады. Өтмиште, Қарақалпақстан шараятында халықтың жыныс қурамында еркек адамлар жоқары салыстырмалы үлести ийеледи. Мысалы, 1939- жылы Қарақалпақстанда 1000 хаял адамға 1128 ер адам туўра келсе, ал бул көрсеткиш 1959-жылларда 939, 1979-жылы 982, ал 1989-жылы 1015 адамды қурады. Ал аўылларда хәр 1000 адамға 1002 хаял туўра келди. Қарақалпақстан шараятында халықтың жыныс структурасы-ның қәлиплесиўине II дүнья жүзлик урыс кери тәсирин тийгизди. Солай етип, халықтың жыныс қурамында ер адамлар 53,0% тутса, ал 1959-жылға келип бул көрсеткиш 49,7% қурады.

Урыстан кейинги жылларда халықтың жыныс қурамы дурыс қәлиплесе баслады. Буны 1989-жылғы халықтың есап-санақ мағлыұматларыда толық тастыйықлайды (6-кесте).

6-кесте

Қарақалпақстан халқының жас хәм жыныслық структурасы

Халықтың жас қурамы	Нақ халық саны			Турақлы халық саны		
	Барлығы, мың адам	Соннан		Барлығы, мың адам	Соннан	
		ерлер	Ҳаяллар		ерлер	Ҳаяллар
Барлық халқы, мың адам. Усыннан:	1650,2	824,3	825,9	1632,5	815,5	817,0
1 - 4 - II -	171,0	87,7	83,3	171,0	80,3	90,7
5 - 9 - II -	148,6	100,5	98,4	198,6	90,7	107,9
10 - 14 - II -	207,8	105,3	102,4	207,8	96,0	111,8
15 - 19 - II -	177,4	89,1	88,3	177,4	83,0	94,4
20 - 24 - II -	148,5	74,4	74,0	148,3	72,0	76,3
25 - 29 - II -	126,0	62,8	63,2	126,0	63,5	62,5
35 - 39 - II -	98,5	47,9	50,6	98,5	48,4	50,0
40 - 44 - II -	74,4	36,3	38,1	74,4	37,6	36,9
45 - 49 - II -	50,0	25,8	27,3	50,0	27,6	25,5
50 - 54 - II -	35,5	17,6	17,8	35,5	18,8	16,6
55 - 59 - II -	27,8	4,4	13,3	27,3	14,3	13,4
60 - 64 - II -	28,9	14,5	14,3	28,9	14,0	14,9
65 - 69 - II -	20,7	10,1	10,6	20,7	9,8	10,9
70 жастан жоқарылар	31,4	12,7	17,7	31,4	15,6	15,8

Кесте мағлыұматларын анализленгенде 1 жастан 4, 5-9, 10-14, 15-19 жас аралығы жас өспиримлерде, ер балалардың салыстырмалы үлеси жоқары болса, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39 жас аралығында ҳаял жыныстағы адамлардың салыстырмалы үлеси жоқары, 40-44, 45-49, 50-54, 55-59 жас аралығындағы категорияда ер адамлар айтарлықтай жоқары салыстырмалы үлести ийелейтуғын болса, ал 60-64, 65-69 хәм 70 жастағы адамлардың категориясында ҳаяллар жоқары үлести ийелейтуғынлығы көринип тур. Буның тийкарғы себеби 0-19 жас аралығындағы категорияда туўылған ер балардың басым келиўинен болса, 20-39 жас аралығында ҳәр қыйлы кеселликлерге байланыслы ер адамлардың салыстырмалы үлеси пәсейип кеткенлиги байқалады. Ал 60-70 хәм оннан да жоқары жастағы адамлар арасында ҳаяллар жоқары салыстырмалы үлести тутады. Себеби, II дүнья жүзлик урыс зардабына сәйкес бул дәўирде ер адамлар көбирек қырғынға ушыраған еди.

Солай етип, Қарақалпақстан халқының жас хәм жыныс қурамына анализ жасасақ, коңсылас елдерде, әсиресе Белоруссияда, Украина хәм Россияда халық-тың тәбийий өсиўиниң пәсейиўине байланыслы «Миллеттиң қартайыў процесси» байқалса, ал Өзбекстанда, сондай-ақ Қарақалпақстанда да жоқары туўылыўшылық коэффицентине байланыслы халықтың басым көпшилиги жас адамлар ийелейтуғыны

айқын көринеді. Бул өз гезегінде перспективада мийнет ресурстарының сапалы көрсеткішін жақсылауға жол ашатуғынлығы сөзсиз.

Қарақалпақстанда халық хожалығы тарауларының хәзирги қәнигелесиў дәрежесине сәйкес, қала хәм аўыл халқының салыстырмалы үлеси айтарлықтай өзгериске ушырады. Егер 1926-жылларда Республика халқының тек 5% ғана қалаларда жасаса, хәзир қала халқының салыстырмалы үлеси 49,8% жетти. Деген менен республиканың экономикалық потенциалында агросанаат комплекси жетекши орынды ийелегенликтен, елде халықтың басым көпшилиги аўыллық жерлерде жасайды. Республика халқының структурасында аўыл халқының үлеси процент жағынан айтарлықтай пәсейсе де, оның абсолют өсими 1926 жылларға қарағанда 2,3 есеге көбейди. Мысалы Қарақалпақстанның аўылларында 1926 жылларда 314 мыңдай халық жасаса, ал 2011 жылдың 1 январындағы мағлыўмат бойынша бул көрсеткіш 843,9 мың адамды қурады. Кестеде 1959-жыллардан баслап Қарақалпақстан Республикасының аўыл халқының салыстырмалы үлесинде хәм географилық жайласыўында айырым унамлы өзгерислер пайда болмақта. Егер 1959-жылларда Қарақалпақстанның қубла районларында 166 мың адам жасаған болса, ал 2010 жылға келе бул зонада халық саны 3,9 есе дерлик көбейди. Бирақ, Арал районының Қарақалпақстан территориясының $\frac{1}{4}$ бөлегин ийелеўине қарамастан, халық саны бул аймақта 7-10% азайып кетти. Бул бәринен де бурын Арал теңизи майданының қысқарыўына хәм усы тийкарда экологиялық шараятлардың өзгерийўине тиккелей байланыслы болмақта.

1926-2008 жыллар арасында Қарақалпақстанда қала халқының саны 17 мың адамнан 813,4 мың адамға артты, ал айырым Шымбай, Хожели, Қонырат қалаларының халқы бурынғы 3-5 мың адамнан 31,9-70,7 мың адамға көбейди. Хәттеки, бурын адам аяқ баспаған шөлистанлы далаларда да 11 мың халқы бар Бостан, 50 мың халық жасайтуғын Тақыяташ хәм 284,3 мың халқы бар Нөкис қалалары өсип жетисти. Көрсетилген жыллар ишинде аўыл халқының салыстырмалы үлеси процент жағынан пәсейгени менен, абсолют сан жағынан 2,6 есеге көбейди. Усыған сәйкес, аўыллық жерлерде халыққа хызмет көрсететуғын тарауларды раўажландырыў айрықша әхмийетке ийе. Бул биришиден аўыллық жерлерде халықты жұмыс пенен тәмийинлеўге жол ашса, екіншиден мийнет ресурстарынан рационаллы пайдаланыўға имканият береді.

Қарақалпақстан көп миллетли республика. Халқының миллий курамында қарақалпақлар 32,1% ийелейди. Айырым жыллар ишинде республика халқының миллий курамына тән өзгешеликлерди хәм олардың барлық республика халықларына салыстырғандағы тутқан үлесин төмендеги мағлыўматлардан көриўге болады (7-кесте). Кесте мағлыўматларына карағанда Қарақалпақстан халқы тийкарынан үш миллеттиң ўәкиллеринен турады хәм олар барлық республикада жасайтуғын халықтың 91,2% курайды.

7-кесте

Қарақалпақстан халқының миллий курамы, халық есап-санақ мағлыўматлары бойынша, мың адам есабында

Көрсеткишлер	Хәр бир миллетке тийисли халықтың саны			Республика халқының улыўма санына % есабында		
	1959	1979	1989	1959	1979	1989
Қарақалпақлар	156,0	281,3	389,3	30,6	21,1	32,4
Өзбеклер	146,8	285,4	397,8	28,8	31,5	32,8
Қазақлар	133,9	243,4	318,3	26,2	26,9	26,3
Түркменлер	29,2	48,7	60,2	5,7	5,4	5,0
Русслар	23,0	21,3	19,8	4,5	2,4	1,6
Корейцлер	9,9	8,1	9,2	20,2	0,9	0,8
Татарлар	6,2	7,6	7,8	1,2	0,8	0,6
Украинлер	2,2	2,0	2,3	0,4	0,2	0,1
Басқада миллетлерге тийисли халықлар саны	2,9	6,7	7,2	0,6	0,8	0,6
Республика бойынша	510,1	905,5	1212,2	100,0	100,0	100,0

Кейинги жылларда Республикада қарақалпақ миллетинде халықтың саны көбеймекте. Егер, олар 1959-жылларда 156,0 мың адамды кураса, ал 1989-жылғы халық есап-санағы бойынша бул көрсеткиш 389,3 мың адамға көбейди. Қарақалпақ миллетиндеги халықтың басым көпшилиги 50,5-85,7% Шымбай, Кегейли, Караөзек, Қанлыкөл, Нөкис районлары хәм Нөкис қаласына туўра келсе, ал Тахтакөпир, Мойнақ, Шоманай, Хожели районларында барлық халқының 23,8-42,6% курайды. Ал, қалған Төрткүл, Беруний, Елликқала хәм Әмиўдәрья районларының хәр биринде 2-5% шекем қарақалпақ миллетиндеги халық жасайды. Буннан басқа қарақалпақ миллетиндеги халықлар Түркменстанның қоңсылас Ташаўыз ўәлаятында, Өзбекстанның Бухара, Наўайы ўәлаятларында, сондай-ақ орайлық Ферғанадағы қарақалпақ шөлинде х.т.б аймақларында ушырайды. Солай етип қарақалпақ миллетиндеги 34,7 мың адам қоңсылас республикаларда, сондай-ақ ғәрезсиз мәмлекетлердиң аўқамына киретуғын еллерде жасайды.

Қарақалпақстан халқының демографиялық жақтан өсиўин характерлейтуғын көрсеткишлердиң қатарына халықтың 1 км² жерге орташа тығызлығын есаплаўда киреди. Кейинги жылларда Қарақалпақстанның тәбийий-экономикалық

районларында халық хожалығы тарауларын раўажландырыў бойынша көлемли жумыслар иске асырылды. Әмиўдәрьяның оң хәм шеп жағалауларында жайласқан аймақлар темир жол транспорты арқалы тутастырылды, өндирис қәрханалардың энергетикалық базасы беккемленди хәм тыңнан өзлестирилген аймақларда жаңа елатлы пунктлер, аўыллық фермер хожалықларының орайлары өсип жетилисти. Усыған сәйкес, халық қоныслаган аймақлардың масштабы кеңейди хәм халықтың орташа тығызлығы артпақта. Егер, 1959-жылы Қарақалпақстан халқының 1 км² жерге орташа тығызлығы 3,6 адамды қураса, ал 2010-жылға келип бул көрсеткиш орташа 10,1 адамға туўра келди (8-кесте).

8-кесте

Қарақалпақстанның тәбийий-экономикалық районлары бойынша халықтың аймақлық тығызлығы

Районлар хәм тәбий зоналар	Жер майданы, мың км ²	Улыўма халқы, мың адам				1 км ² жерге Тығызлығы	
		1959	2000	2005	2010	1959	2010
Қубла район	16,8	166,0	544,0	590,4	650,8	9,9	38,7
Орайлық район	4,0	187,4	624,6	657,1	690,8	46,9	172,7
Арқа район	108,6	127,5	305,7	298,3	310,4	1,2	2,8
Арал (теңиз бойы) районы	37,2	29,2	28,7	28,6	28,9	0,8	0,77
Республика бой-ша барлығы	166,6	510,1	1503,0	1575,0	1680,9	3,6	10,1

Кесте мағлыўматларына қарағанда республика аймағында халықтың орташа тығызлығы биргеликли емес. Егер Қубла районда 1 км² жерге халықтың орташа тығызлығы 38,7 адамды қураса, орайлық районда 172,7, арқа районда 2,8 адамды, ал теңиз бойы аймақларында барлығы болып 0,8 адамды қурайды.

Әмиўдәрья алабында жайласқан хәм ирригация тармақлары менен тәмийинленген суўғармалы дийханшылық пенен шуғылланатуғын районларда халықтың 1 км² жерге орташа тығызлығы айтарлықтай жоқары. Мысалы, Хожели, Нөкис, Әмиўдәрья, Кегейли районларында 1 км² жерге 57-227 адамнан туўра келсе, Қонырат, Тахтакөпир районларында 1,4-1,9 адамға, ал Мойнақ районында 0,7 адамға туўра келеди. Устирт хәм Қызылқумда болса 1 км² жерге барлығы болып 0,1-0,3 адамнан артпайды. Халықтың қонысласуындағы бундай үлкен айырмашылықлар тәбийий-экономикалық зоналардың климат шараятына хәм айырым территория-лары халық хожалығы тарауларында өзлестириў дәрежесине де тиккелей байланыслы. Бул хәм басқада, республика халқының орташа тығызлығы хәм айырым аймақларды халықтың қонысларындағы өзгешеликлер белгили дәреже-де халық жайласқан аймақлардың мийнет ресурслары менен тәмийинлениўине, сондай-ақ айырым халық хожалығы тарауларын жумыс күши менен тәмийинлеўде белгили дәрежеде қыйыншылықлар пайда ететуғыны сөзсиз.

2.2. Қарақалпақстанның мийнет ресурслары хәм оннан өндирис тараўларында пайдалыныўдың дәрежеси

Қарақалпақстанда өндириўши күшлерди буннан былайда раўажландырыўдың прогнозлық көрсеткишлерин иске асырыўда халықтың географиялық жайласыўын жетилистириў хәм мийнет ресурсларынан рационаллы пайдаланыў үлкен әҳмийетке ийе.

Қарақалпақстанда халық санының жоқары пәт пенен өсиўи хәм олардың жас өзгешеликлериндеги үлкен айырмашылықлар мийнет ресурсларының көбейиўине мүмкиншилик туўдырмақта. Кейинги жылларда республикада мийнетке жарамлы жастағы адамлардың структурасында унамлы өзгерислер байқалмақта. Мысалы, 1959-70 жыллар аралығында республика халқының жас структурасында мийнетке жарамлы жастағы адамлардың салыстырмалы үлеси төмен болса, ал 1970-89 жыллар ишинде бул категориядағы адамлардың саны көбейди. Бул хожалық тараўларын жұмысшылар менен тәмийинлеўге хәм мийнет ресурслары балансын дүзиўге тийкар таярламақта. Хәзир республика халқының структурасында 15 жасқа шекемги жас өспиримлердиң саны көбеймекте. Олар 1.01.2011 жылғы статистикалық мағлыўмат бойынша 549,8 мың адамды қурайды, бул республика халқының 33% деген сөз. Нәтижеде, жыл сайын мийнетке жарамлы адамлардың қатарына 22-25 мың жас адамлар қосылмақта. Қарақалпақстанда халық санының өсиўи хәм мийнет жасындағы адамлардың артып барыўы хожалық тараўларында ислеўши жұмысшы санының артыўынан да байқалады (кесте-№9). Кестеде берилген улыўма мағлыўматлардың өзи де Қарақалпақстанның хожалық тараўларында ислеўши жұмысшы хәм хызметкерлер санының жыл сайын көбейип киятырғанлығын тастыйықлайды. Егер 1980-жылларда республиканың хожалық тараўларында 270,1 мың адам жұмыс ислесе, бул көрсеткиш 2000- жылы 482 мың, 2005- жылы 522,5 мың, 2010 – жылы 580,8 мың адамды қўрады. Ал 2012 ж. статистикалық мағлұмат бойынша жұмысқа қәбилетли адамлар саны 984,8 мың адамды құрап, усының экономикалық жақтан актив группасы 641,5 мың мың адамды құраса ал жұмысненен тәмийинген леер саны 600,2 мың адамға жетти, яки бул мийнетке ұқыплы адамлардың 60,9 процентин құрайды деген сөз. Хәзирги уақытта республика халқының 865,6 мыңы, яки 50,6 процентти аўылларда жасайды хәм аўыл хожалығы тараўларын

жұмысшы кушименен тәмийнлеуде жетекши ролди атқармақта. Бугинги кунлерде аўыл хожалығы тараўларында ислеўши жұмысшы хәм хызметкерлердиң саны 1980-жылдағы 96,2 мың адамнан 192,6 мың адамға көбейди.

9-кесте

Қарақалпақстан Республикасы халық хожалығы тараўлары бойынша жұмысшы хәм хызметкерлер санының көбейиўи, мың адам есабында

Хожалық тараулары	Жыллар						2010 жыл, % есабында	
	1980	1990	2000	2005	2008	2010	1980	2008
Хожалық тараулары бойынша барлығы, усыдан:	270,1	396,5	482,0	522,5	561,0	580,8	2,1	101,8
Санаатта ислеўш. р	23,7	38,3	48,0	46,2	51,0	50,3	2,2	98,6
Құрылыста	26,2	49,2	72,2	47,2	51,3	52,4	195,8	102,2
Ауыл хожалығында	96,2	93,3	178,6	176,8	191,8	192,6	2,3	100,4
Транспорт - байлан.	27,5	27,1	30,4	19,6	29,6	29,5	107,6	99,6
Сауда, ауқатланыў және мат./тех. мек-р	21,4	25,3	38,0	43,6	48,3	48,2	2,2	99,7
Тұрақ жай, к/х- ғы	5,8	9,0	10,0	17,2	19,1	19,2	3,6	100,5
Ден саулықты-сақлаў.	17,8	29,5	31,0	40,4	43,9	43,6	2,5	99,3
Билимлендириў	34,4	62,5	70,0	91,8	98,5	97,2	2,9	98,6
Фин.с, кредит және қамсызландыру	1,2	1,5	3,0	2,8	2,7	3,0	2,2	111,1
Мемлекетлик және т.б. шөлк. де	6,3	6,8	14,4	11,5	11,8	12,0	1,9	101,6
Басқа да тарауларда	9,6	5,4	8,0	11,4	12,9	26,9	134,4	2,1 е

Хожалық тараўларында жұмысшы хәм хызметкерлердиң санының көбейиўи өндирис процессин модернизациялаўға хәм мийнетке жарамлы жастағы адамлар менен тәмийинлениў дәрежесине де байланыслы. 2011-жыл 1-январдағы статистикалық мағлыўмат бойынша республика халқының 901,6 мың адамы мийнетке жарамлы категориядағы адамлардан есапланып, усыннан 97,3 мыңнан асламы улыўма хәм орта арнаўлы билим беретугын оқыў орынларында жұмыс ислейди.

Улыўма мийнетке жарамлы жастағы адамлардың көпшилиги аўыллық жерлерге туўра келеди. Бирақ, аўыл-хожалығы кәрханаларында ислеўши адамлардың салыстырмалы үлеси барлық хожалық тараўларында ислеўшилердиң, тек 34 %ин ғана қурайды. Деген менен, бизиң шараятымызда аўыл хожалығында барлық хожалықта ислеўши жұмысшы хәм хызметкерлердиң жәмлениўи бир тәрәптен санлық көрсеткиш бойынша онша көп болмасада, ҳазирги өндирис тараўларын технологиялық үскенелеў хәм модернизациялаўдың пәтине қарағанда прогрессив көзқарасларды аңлатпайды.

Мәселен, ағыл хожалығындағы прогресс бүгінгі күндерде іслеушілердің санына қарай емес, ал олардың іс өнімділігіне де тікелей байланысты болмақта.

Дүнианың рауажланған елдерінде ағыл хожалығында өндіріс процесін жоқары модернизациялауға байланысты, олардың қолға кіріткен нәтижелері ағыл хожалығында іслеген адамлардың санының артуы менен емес, ал орташа ағыл хожалығында іслеуші бір адамға туура келетуын өндірістік көрсеткіштер менен характерленбекте. Хәзіргі дәуірде Нидерландия, Германия хәм т.б. елдерде ағыл хожалығында іслеуші орташа бір адамның мийнет өнімділігі жылына онлаған хәм жүзлеген адамларды бағуға таяныш болмақта. Усы көзқарастан Нидерландияда ағыл хожалығында іслеуші бір адамның мийнет өнімділігі 112 адам үшін напқа топлауға мүмкіншілік берсе, бул көрсеткіш АҚШ та 80 адамды, Германияда 56 адамды, Россияда 12 адамды құрайды. Буннан дүнианың көпшілік елдерінде елде болса өндіріс процесін заман талабына сәйкес модернизациялауда экстенсив усуллардың дауам етип атырғанлығын байқауға болады хәм т.б.

Усыған сәйкес, Қарақалпақстанның ағыллық жерлерінде, әсіресе жаңа елатлы мекенлерде, сондай-ақ ғаллешілікке хәм мал шаруашылығына қәнигелестірілген хожалықтарда халыққа социаллық жақтан хызмет көрсететуын тарауларды рауажландыруу зәрүр. Бул іләжлар бизің ағыллық жерлерімізде халықты жұмыс пенен тәмийінлеу, ағыл хожалығының есабынан турақлы өндіріс новаторларын таярлауға, сондай-ақ ағыл халқының социаллық жақтан абаданласуын тәмийінлеу мәселелерін инабатлы шешиуге мүмкіншілік беретуғыны сөзсіз.

Бирақ, усыған қарамастан Қарақалпақстан Республикасының ағыл халқының географиялық жайласуы, сондай-ақ айырым жағдайларда жер ресурстарының жәмленгенлігі менен мийнет ресурстарының балансы арасында айырым ұнамсыз диспропорцтарда ушырайды. Мәселен, Қарақалпақстанның Қубла районларының ағыллық жерлерінде республика жер фондының барлығы болып 16 %-и жайласуына қарамастан, бул аймақта Республиканың 53,8 % астам мийнет ресурстары туура келеді. Ал арқа районлар аймағында республика жер фондының 71% ти жайлассада, бул

территорияда мийнет ресурсларының тек болғаны 44,6 % ти хызмет қылады. Сонлықтан, Қарақалпақстанның арқа районлары көлемінде халықтың географиялық жайласыуы хәм районларара миграцияланыуы шараятларын унамлы бахалай отырып, аўыл хожалығы тараўларын буннан былайда раўажландырыўда халықтың ишки район ара көшип-қоныў жағдайын есапқа алыў хәм өндирис процессин модернизациялаўды бүгинги күнниң баслы ўазыйпалары деп есаплаўымыз қәжет.

Сораўлар хам тапсырмалар:

- 1.Қарақалпақстан халқының өсиў пәтин анықлаң хәм диаграмма дүзиң?***
- 2.Қарақалпақстан халқының қурамын анықлаң хәм оның жыныс және жас қурамына сыпатлама бериң?***
- 3.Қарақалпақстан мысалында халықтың этник қурамын ажратың хәм социаллық группаларға бөлиң?***
- 4.Қарақалпақстанның қала хәм аўыл халқының салыстырмалы үлесин табың хәм қала халқының өсиўин тәмийинлейтуғын факторларды белгилең? Нөкис қаласының баслы функцияларын ажыратың?***
- 5.Қарақалпақстан халқының аймақлық тығызлығын белгилең, халықтың тығызлығы менен мийнет ресурслары жәмлениўи арасындағы байланысқа анализ бериң?***
- 6.Қарақалпақстанның халық хожалығы тараўларында ислеўиши исши хәм хызметкерлердиң санын анықлаң және тараўлар бойынша бөлиниўине сыпатлама дүзиң?***
- 7.Қарақалпақстан халқының удайы өсиўи менен мийнет ресурсларының жәмлениў процесси арасындағы байланысты анықлаң хәм мийнет ресурсларының географиясына сыпатлама бериң?***
- 8.Қарақалпақстан хожалығының мийнет ресурслары менен тәмийинлениўиниң прогнозлық бағдарларын белгилең хәм контур картада халықтың аймақлық жайласыўын белгилең?***
- 9.Берилген кесте маглыўматларына тийкарлана отырып диаграмалар дүзиң хәм әмелий жумысларды орынлаўдың усылларын өзлестириң?***

III-БАП. ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ХОЖАЛЫҒЫ ХӘМ ОНЫҢ ТАРАҰЛЫҚ СТРУКТУРАСЫ

3.1. Қарақалпақстан Республикасы хожалығының аймақлық структурасы

Қарақалпақстан Өзбекстанның арқа батысында жайласқан аграр-индустриаллы аймақтарының биринен есапланады. Кейинги жылларда республикада көп тармақлы раўажланған санаат, аўыл хожалығы хәм транспорт өсип жетисти. Халық хожалығының тараўлық структурасында аўыл хожалығы, әсиресе пахташылық, қаракөл қой шарўашылығы, пиллешилик, жоңышқа өсириў хәм ғаллешилик тараўлары үлкен әхмийетке ийе. Бул тараўлар Қарақалпақстан Республикасы халық хожалығының қәнигелесиў бағдарларын хәм республиканың район аралық мийнеттиң географиялық бөлиниўиндеги тутқан орнын белгилейди. Усыған байланыслы халық хожалығының структурасында аўыл хожалығы өндирисин, әсиресе пахташылық тараўларын раўажландырыўға айрықша итибар берилмекте.

Аўыл хожалығы интенсивли тараўлардан есапланып, бул тараў Өзбекстанда өндирилетуғын жыллық пахта өниминиң 7% жақынын, ғәллениң 11-13%, палыз өнимлериниң 9%, гөштиң 6,3%, сүттиң 7,5%, жүнниң 3,2% жетистиреди. Республикада дийханшылық пенен бир қатарда ири қара мал хәм қаракөл қой шарўашылығы тараўларын раўажландырыў ушын қолайлы тәбийий климат шараятларына ийе.

II-дүнья жүзлик урыстан кейинги жылларда аўыл хожалығы өндириси менен бир қатарда санаат, транспорт хәм социаллық сфераларда үлкен табыслар қолға киргизилди. Егер өтмиштеги Қарақалпақстан, хақыйқатында да төмен раўажланған ел болып, оның санаатын кишигирим пахта тазалаў заводлары, былғары ийлейтуғын кәрханалар хәм қол өнерментшилик устаханалары ийелер еди. Барлық санаат кәрханаларында орнатылған механикалық двигательдиң қуўаты 130 ат күшинен артпады. Нәтийжеде Қарақалпақстан бойынша жұмыс ислейтуғын 32 пахта тазалаў заводы жылына 1013 тонна пахта талшығын ислеп шығарар еди. Орташа бир кәрхананың қуўатлылығы 141 тоннадан артпады, ал хәзир республиканың 9 пахта тазалаў заводы жыл сайын 100-112 мың тоннадай пахта талшығын өндирип, хәр бир кәрхананың орташа қуўатлығы 9-13,5 мың тоннаға барабар. Бирақ деген менен республикада санааттың улыўма раўажланыў темпи қолда бар мүмкиншиликлерге сәйкес келмейди.

Қарақалпақстан Өзбекстандағы шийки зат қорларына бай республика болсада олардан санаатта пайдаланыў дәрежеси төмен. Усыған сәйкес, алдағы перспективада нефть, газ конденцатларын өндиретуғын санаат тараўларын, химия санааты тараўларын, металл ремонтлаў хәм машина соғыў санаатының айырым тараўларын дүзиў, жеңил хәм азық аўқат санааты комплексин жоқары пәт пенен раўажландырыў мақсетке муўапық келеди.

Кейинги жылларда Республикада усы мақсетлерди гөзлеп мәмлекет тәрәпинен санаат тараўларын раўажландырыўға қаржы бөлип шығарыўдың көлеми айтарлықтай көбейе баслады. Мысалы, 1928-1940 жыллар аралығында өндирис тармақларын раўажландырыў хәм реконструкция жасаўға бөлип шығарылған пул дәраматларының көлеми 52 млн. сум шамасында болса, 1951-1955 жылларда 102 млн. сумды курады. Бул көрсеткиш 1981-1985 жылларда 2,9 млрд. сумға көбейсе, ал 1986-1990 жылларда хожалық тараўларын раўажландырыўға бөлінген қаржылар, яки 5 жылда инвестициялардың көлеми 3,0 млрд. сумды курады. Хәзир тек бир жыл ушын 800,4-1 трлн. 145 млрд. сумға барабар инвестициялар экономика тараўларында ислетилмекте (10-кесте).

10-кесте

Айырым жыллар ишинде хожалық тараўларын раўажландырыў ушын бөлип шығарылған инвестициялардың көлеми.

Жыллар	Инвестициялардың көлеми (млн. сум)	Усыннан, қурылыс-монтаж жұмысларына бөлінген инвестициялардың көлеми
1971-1975	1265	887
1976-1980	2203	1936
1981-1985	2913	2654
1986-1990	3040	1746,7
1995	3799,0	2301,6
2000	35220,3	24188,4
2005	130672,0	59351,9
2010	800393,8	139789,3

Кестеде берилген цифрлы мағлыўматларға анализ жасасақ, республика аймағында 1971-1975 жыллар аралығында халық хожалығы тараўларына мәмлекет тәрәпинен бөлип шығарылған ири қаржылардың көлеми 1 млрд. 285 млн. сум муғдарында болды. Бул санаат, аўыл хожалығы хәм социаллық тараўларды раўажландырыўға хәм өндирис процессин модернизация жасаў ушын жеткиликсиз еди. Буннан басқа республика узақ жыллар даўамында Орайлық Азия хәм коңсы еллер менен экономикалық байланыс жасаў ушын жол катнас тараўларынада ийе болмады. Бул белгили дәрежеде алға қойылған жобаларды иске асырыўға тосқынлық жасады. Тек 1950-жыллардың басларында ғана төменги Әмиўдәрья аймағын

Орайлық Азияның басқада районлары менен тутастырыу бойынша белгиленген жобаның иске асырылыуы хэм 1952-жылы тарийхта биринши рет Чарджоу-Тақыяташ темир жолы аркалы биринши поезддиң Тақыяташ қаласына келиуи Қарақалпақстанның өндириуши кушлериниң, соның ишинде аўыр санаат тараўларының раўажланыуына жол ашты. Мине усы дәўирден баслап, Қарақалпақстанның халық хожалығы тараўына мәмлекет тәрәпинен ири қаржы бөлип шығарыудың көлеми артты Солай етип, халық хожадығыаўларына бөлип шығарылған инвестициялардың көлеми 2010 жылы 800,4 млрд. сумға көбейди..

Усыған сәйкес, санаат тараўларында жыл сайын ислеп шығарылатуғын өнимлердиң қуны 1960-жыллардағы 230 млн. сумнан 1990-жылларға келе 813,7 млн. сумғды қураса, ал 2010-жыллардан баслап республикада санаат өнимлерин жетистириуиң көлеми 495,5 млрд. сумды қурады. Бирақ деген менен, Қарақалпақстан Өзбекстан Республикасының тәбийий ресурсларға бай, мийнет ресурслары менен тәмийинленген хэм 37% аслам майданын ийелейтуғын аймақ есаплансада, жыллық ишки өним таярлаудың көлеми бойынша елде орташа республикалық көрсеткиштен төмен дәрежени ийелейди (кесте-№ 11).

11-кесте

Қарақалпақстан Республикасының Өзбекстан экономикасындағы тутқан орны хэм роли (млрд.сум есабында)

Көрсеткишлер	Өзбекстан Республикасы Бойынша			Соннан Қарақалпақстан			Қарақалпақстанның Өзбекстанға салыст.ғы 2010 ж. үлеси, % есабында	
	1995	2000	2010	1995	2000	2010	1995	2000
Халқы, млн. адам	22,0	25,0	29,1	1,4	1,5	1,650	6,3	6,1
Жалп. ишки өним	298,5	2048,4	61831, 2	16,7	77,5	1389,8	5,6	3,8
Санаат өнимлери	419,1	1303,3	34499,1	14,3	27,1	495,5	3,4	2,1
Халық тутын. өнимлер б-ша	77,4	655,1	8990,0	6,1	21,3	153,6	7,9	3,3
Аўыл хожалық өнимилер б-ша	123,6	833,0	15810,7	0,5	39,9	482,4	5,6	4,1
Инвестициялар	88,9	503,2	12532, 0	3,8	32,3	652,5	4,2	6,4
Саўда айланысы бойынша	106,7	655,1	21872, 8	3,4	36,2	684,2	3,3	5,5
Пұллы хызмет көрсетиу б.-ша	17,0	122,6	7858,0	0,3	2,0	207,5	1,8	1,6

Кестедеги мағлыұматларға қарағанда Қарақалпақстанның орташа Республикалық көрсеткишиндеги үлеси еле де төмен дәрежеде екенлиги байқалады. Санааттың баслы бағдары тек аўыл хожалық өнимлерин қайта ислеп шығарыу менен шекленип, бул тараўда өндирилген өнимлер Өзбекстан Республикасы бойынша жетистирилетуғын орташа жыллық санаат өнимлериниң 1,7- 2,1 % ин ийелейди.

Ғәрезсизлик жылларда санааттың тараўлық структурасына үлкен өзгерислер киргизилди. Егер, 1960-жылларда барлық өндирилген санаат өниминиң 87% жеңил хәм азық-аўқат тараўлары өндирсе, ал хәзирги дәўирде аўыр санаат тараўларының үлеси жоқарылай баслады. Аўыр санаат тараўларында электроэнергетика санаатының роли жоқарылады. Хәзир бул тараў жылына 2,9 млрд. квт саат электр энергиясын өндирип, Орайлық Азия еллеринде, хәттеки айырым шет мәмлекетлериниң көрсеткишлеринен де қалыспайды. Мәселен, егер дүнья жүзи бойынша өндирилген электр энергиясын жан басына бөлгенде 2048,2 квт саатты қураса, Қарақалпақстанда бул көрсеткиш 1813 квт саатты қурайды, ал булл корсеткиш қоңсылас Иранда 905 квт саатты, Туркияда 694 квт саатты, Пакистанда 249 квт саатқа барабар.

Қарақалпақстанда халық хожалығының жоқары пәт пенен раўажланыўы II дүнья жүзлик урыстан кейинги жылларға, әсиресе 1960-жылларға туўра келди. 1960 жылларда Бухара-Урал, Орта Азия–Россия хәм Европа еллерине шығатуғын газ кубырларының иске түсирилиўи хәм кейин ала Әмиўдәрьяға Тақияташ гидроузелиниң салыныўы хәм Тақияташ-Нөкис-Шымбай, сондай-ақ Нөкис-Қаратаў темир жол линиясының пайдаланыўға берилиўи Қарақалпақстанның дүньяның көпшилик еллери менен, әсиресе Россия хәм Орайлық Азиядағы қоңсы еллер менен экономикалық байланысын қушейтиўге хәм қуўатлы отын-энергетикалық базасын қурыўға жол ашты. Бул бизиң үлкемизде өндириўши күшлердиң раўажланыўына күшли тәсир жасады.

1995 жылларда Қарақалпақстанда санаат өнимлерин ислеп шығарыў 1950-жыллар менен салыстырғанда 418 есеге өсти. Халық хожалығының материаллық техникалық базасы беккемлени хәм жүзлеген санаат кәрханалары иске түсти. Тек 1981-1985 жыллардың өзинде республика халық хожалығы тараўларын раўажландырыў ушын 2,9 млрд. сомдай ири мәмлекетлик қаржы жумсалынды. Қарақалпақстан ири өндирис тармақларына ийе еллер қатарына айналды хәм жыл сайын республикада онлаған санаат кәрханалары бой тиклей баслады. Егер 1981-1990 жылларда 2 тигиў фабрикасы, 2 тоқымашылық кәрханасы, Елликқала, Шоманай пахта тазалаў заводы, Нөкис, Жанбасқала хәм Елликқала гербиш заводлары, Нөкис хәм Төрткүл темир бетон заводлары, Нөкис керамик заводы, Шоманай II, Шымбай салы таярлаў заводлары х.т.б. кәрханалар пайдаланыўға берилсе, ал 1990-2010 жылларда Турткул, Нукус тоқмашылық санааты, Елликқала районында жаңа текстил санааты комплекси иске тусты. Сондай-ақ усы көрсетилген жыллар ишинде,

Қарақалпақ қурылыс материаллары Акционерлик жәмийетине қараслы Италиядан акелинген ускенелер тийкарында биринши гезектеги қуўатлығы жылына 25 млн. кирпич таярлайтуғын Нөкис кирпич заводы, қуўатлығы жылына 20 млн. дана шийше ыдысларын таярлаўға мөлшерленген Хожели стеклотар заводы, сондай-ақ Германия фирмаларының қатнасыўы менен Нөкис мебель фабрикасында шалы сабанынан матрас ислеп шығарыў технологиясы тийкарында кәрхана дүзилди.

Базар қатнасықларының талабына сәйкес, республикада инфрақструктура тараўларының дүзилisine үлкен өзгерислер киргизилмекте. Халық тутыныў товарларын үй шараятында таярлайтуғын Нөкис фабрикасы, Кегейли районында «Промкомбинат Халкабад», Мойнақ районында Қазақдәрья тутыныў товарларын ислеп шығаратуғын кәрханалар дүзилди. Қарақалпақ гәлле өнимлерине қараслы акционерлик ижара кәрханаларында да үлкен жұмыслар иске асырылмақта. Булардың қатнасы менен Тахтакөпир районында суткасына 20 тонна бийдай тартатуғын қараз иске түсирилсе, Нөкис ун заводының акционерлик жәмийети суткасына 3 тонна спирт жетистиретуғын мини заводты пайдаланыўға берди. Мийўе консерваларын ислеп шығаратуғын, макарон хәм тигиўшилиқ өнимлерин, және байпақ, тон ислеп шығаратуғын миницехлар Нөкис, Тақыяташ, Төрткүл, Еллик-қала, Әмиўдәрья, Хожели, Шоманай, Қараөзек районларында хәм Нөкис қаласында иске түсирилди. Бул бириншиден халықты жұмыс пенен тәмийинлеўге мүмкиншилиқ берсе, екиншиден жаңа санаат өнимлерин өндириўге жол ашты.

Қарақалпақстан Республикасы өз суверенитетине ийе болыўы менен бирге, Қонырат аймағында Үстирттиң көлемли шийки зат ресурслары базасында кальцийленген сода өнимлерин таярлайтуғын жыллық қуўатлығы 210 мың тонна өним өндириўге укыплы Қонырат сода заводы, газ конденсаты хәм тәбийий газ өнимлерин санаатлық усылда өндиретуғын «Арқа урга» газ кәрханасы иске түсирилди. Қарақалпақстан қурылыс материаллары акционерлик жәмийетине қараслы бирлеспеде жылына 60 мың м² жоқары сапалы мрамор блоқларын хәм плиталарын таярлайтуғын жаңа мрамор цехи иске қосылды. Бул әҳмийетли басламалар республика аймағында санаат өнимлериниң көбейиўине жол ашпақта.

1950-жылларда Қарақалпақстан Республика бойынша суўғарылып егилетуғын егислик майдан 159,0 мың гектар болған болса, бул көрсеткиш 1990-жылларға келе 419,6 мың гектарға көбейди, ал 2000-жыллардан баслап республикада пайда болған суў қыткершилигине сәйкес егислик жерлердиң көлеми 337,4 мың гектарды, ал 2010-

жылы 262,9 мың гектарды курады. Дийханшылықта пайдаланатуғын егислик майдан белгили дәрежеде қысқарсада аўыл хожалығында, әсиресе оның ең баслы тараўы пахташылықта көлемли санлық хәм сапалық өзгерислер қолға киргизилмекте. Нәтийжеде жыллық пахта жетистириў көлеми 1950-жылларға салыстырғанда 2,5 есеге артты, бирақ деген менен суў жетиспеўшилиги хәм егислик жерлердиң мелиоративлик шараятының өзгериўине байланыслы өндиристе «хәлсиз буўынлар» пайда бола баслады. Усыған байланыслы, аўыл хожалық өнимлерин жетистириў хәм мәмлекетке сатыўдың көлеми қысқармақта. Солай етип, аўыл хожалығында орын алған кемшиликлерди сапластырыў ушын базар қатнасықларының талабына сәйкес жекке дара дийхан хожалықларындағы, сондай-ақ фермер хожалықларының ең алдыңғы ис тәжирийбелери үйренилмек-те. Бул бириншиден халықтың өсип баратырған аўыл хожалық өнимлерине деген талабын қанатландырыўға жол ашса, екиншиден өндиристиң нәтийжелигин көтериўге мүмкиншилик береді. Бул мәселени шешиў ушын илим жаңалықлары менен алдыңғы тәжирийбени байланыстырыў хәм оны күнделикли талапларға сәйкес ис жүзине асырыў зәрүр.

Республика аймағында бул мәселелер транспорт-экономикалық байланыс-ларды беккемлеў арқалы ис жүзине асырылмақта. Узақ жыллар даўамында транспорт-экономикалық байланыслардың зардабын тартқан төменги Әмиўдәрья регионы Орайлық Азия еллери менен темир жол байланысына ийе болды. 1952-57 жыллар аралығында Тақыяташ-Қоңырат-Бейнеў хәм 1995-2008 жылларда Нөкис - Төрткүл (Мискин) – Учқудук – Наваўы - Ташкент аралығын тутастыратуғын темир жолдың иске түсирилиўине байланыслы Қарақалпақстан Республикасы, Өзбекстанның басқа аймақлары, Түркменстан хәм Россия Федерациясы хәм басқада Европа еллерине шығыў ушын ең қолайлы қысқа аралықтағы темир жол жөнелисине ийе болды. Хәзир Қарақалпақстан Республикасы 504 км аслам темир жол линиясына, 6791 км аслам асфальтланған автомобиль жолларына ийе. Бул жыл сайын транспорт тараўлары менен тасылатуғын жүклердиң көлемин 30,1 млн.тоннаға, ал жүк айналысын 522,7 млн.тонна/км ге жеткериўге, ал жыллық жолаўшылар тасыўдың көлеми 166,4 млн.адамға, жолаўшылар айналысын 943 млн. жолаўшы / км.ге жетти.

Халыққа хызмет көрсететуғын тараўларда да унамлы көрсеткишлер жүзеге келмекте. Егер 1940-41 оқыў жылларында Қарақалпақстанның улыўма билим беретуғын баслаўыш хәм орта мектеплеринде 92 мындай жаслар оқып, билим хәм

тәрбия алған болса, бул көрсеткиш 1980-жылға келип 264,3 мың адамға, ал 2010-жылға келе 346,5 мың адамға көбейди. Республикада тәлим-тәрбия беретугын оқыу орынлардың саныда артты. Хәзир үлкемизде 764 улыўма билим беретугын мектеп, 86 жоқары хәм орта арнаўлы билим беретугын оқыу орынлары жумыс ислейди. Жоқары оқыу орынларында да билим алып атырған жаслардың саны жыл сайын арпақта. Егер 1980-жылларда арнаўлы орта хәм жоқары билим беретугын оқыу орынларында 23,1 мың жаслар билим алған болса бул көрсеткиш 124,2 мың адамға көбейди.

Халыққа медициналық жақтан хызмет көрсетиўдин дәрежеси де жақсыланбақта. Егер II дүнья жүзлик урыс алдында Қарақалпақстанда 37 емлеўханалар болып, олардағы орынлардың саны 1600 болған болса, хәзир республикада халыққа медициналық жақтан хызмет көрсететугын 153 емлеў мекемелери хәм 308 амбулатория-поликлиника орайлары хызмет етип, оларда 3741 жоқары категориялы шыпакерлер хәм 16,8 мың орта буўындағы медицина хызметкерлери жумыс ислейди. Буларға қосымша аўыллық жерлерде 181 орында врачлық хәм 133 орында фельдшерлик-акушерлик пунклерде медициналық хызмет көрсетпекте. Дәрилер таярлайтуғын республикалық «Дәри дармақ» акционерлик бирлеспеси хәр қыйлы формада жумыс истейтуғын медициналық орайлар жумыс ислеп атыр.

Халыққа саўда хызметин жақсылаў бойынша үлкен әмелий иләжлар иске асырылмақта. Мысалы, 1940-жылларда саўда мекемелери тәрәпинен халыққа усақлап сатыў арқалы көрсетилген хызметтиң муғдары 28 млн. сум болса, бул көрсеткиш 2005-жылларға келе хәзирги айланыстағы пул есабында 44 млрд. 706 млн. сўм, ал 2010-жылы 684,2 млрд. сўм муғдарында хәр қыйлы саўда хызмети түрлерин көрсетип атыр. Жуўмақлап айтқанда, кейинги жылларда республикада экономика тараўлар-ында унамлы көрсеткишлерге ерисилди. Хожалық тараўларын қәнигелестириў бойынша көп ғана мәселелер шешилди. Өндиристиң тараўлық структурасын жетилистириў баслы ўазыйпаға айналды хәм оны турмысқа асырыў бойынша көп санлы иләжлар ислеп шығылды. Республика аймағында тәбий ресурлардан нәтийжели пайдаланыў бойынша көлемли тәжрийбелер топланды. Бүгинги күнге республикада қазылма байлықлардың 100 ден аслам түрлери белгили болып, усыннан 5 нефть хәм газ, 6 таў-кән, химия санааты ушын руда кәнлери, 3 цемент, 3 керамзит, сондай-ақ 4 жылтыр тас кәнлери пайдаланыўға берилди.

Бирақ, Қарақалпақстан Өзбекстан Республикасының тәбийий ресурс потенциалына бай аймақлары қатарына кирип, суўғарыўға жарамлы жер

қорларының 20% тин, мал шаруашылығына жарамлы жайлаулардың 48,5% хэм улыўма жер майданының 37% ин ийелеўине қарамастан өндириллик базалардың хәлсизлигине байланыслы материаллық өндирис тараўлары жүдә әсте-ақырын раўажланбақта. Нәтийжеде бизиң үлкемиз жыл сайын Өзбекстанда өндирилетуғын санаат өнимлериниң тек 1,7 %, ал аўыл хожалық өниминиң 3,4 % ғана жетистирип атыр. Бул алдағы перспективада халық хожалығы тараўларының раўажланыў бағдарларын анықлаўда өндирисниң тараўлық структурасын жетилистириўге айрықша итибар бериўди талап етеди.

Солай етип, келешекте Қарақалпақстанда өндириўши күшлердиң өсиў пәтин тәмийинлеў хожалықтың структурасын жетилистириўге хэм өндирис процессин модернизациялаў жолы менен жаңа шеклерди қолға киргизиўге жол ашады.

Сораўлар хэм тапсырмалар:

- 1. Қарақалпақстан Республикасы хожалығының аймақлық структурасын дүзиң хэм онда материаллық өндирисниң салыстырмалы үлесин анықлаң?*
- 2. Өндирисниң аймақлық дүзилиси менен тараўлық структурасының айырмашылығын анықлаң хэм Қарақалпақстан хожалығы мысалында санаатың тараўлық дүзилисин сыпатлайтуғын шынығыў жумысларын орынлаң?*
- 3. Қарақалпақстан Республикасы хожалық тараўларының қәлиплесиўин анықлаң хэм онда инфраструктуралық тараўлардың ролине сыпатлама дүзиң?*
- 4. Хожалық тараўларының жыллық ишки жалпы өнимди өндириўдеги үлесин анықлаң хэм Қарақалпақстан хожалық тараўлары мысалында әмелий жумыслар орынлаң?*
- 5. Қарақалпақстанның баслы хожалық тараўларының Өзбекстан Республикасының орташа көрсеткишлериндеги салыстырмалы орнын анықлаң хэм үлкемизде өндириўши күшлерди раўажландырыўдың прогнозлық бағдарларын белгилен?*
- 6. Кесте мағлыўматларына тийкарлана отырып диаграмалар дүзиң хэм әмелий жумысларды орынлаўдың усылларын өзлестириң?*
- 7. 3-баптың кесте мағлыўматлары тийкарында диаграмалар дүзиң хэм әмелий жумысларды орынлаўдың усылларын өзлестириң?*

САНААТЫ

3.2. Қарақалпақстанда санааттың қәлиплесиўи хэм тараўлық дүзилиси

Қарақалпақстан Өзбекстан Республикасының арқа-батысында жайласқан аграрлы-индустриаллы аймақлардың биринен есапланады. Кейинги жылларда

республикада көп тармақлы санаат космпелкси өсип жетисти. Усыған байланысly республика халық хожалығының структурасында санаат өндирисин, әсиресе аўыл хожалық өнимлерин қайта ислеп шығаратуғын санаат тараўларын раўажландырыўға айрықша итибар берилмекте. Республика өз ғәрезсизлигине ерискеннен кейинги жылларда санаат тараўларының, әсиресе аўыр санаатты сондай-ақ социаллық сфераларды раўажландырыў бойынша да үлкен табыслар қолға киргизилди. Қарақалпақстан бойынша таярланған статистикалық мағлыўматларға анализ жасасақ республика аймағында 1950-1960 жыллар аралығында халық хожалығы тараўларына мәмлекет тәрәпинен бөлип шығарылған ири қаржылардың көлеми төмен дәрежеде еди. Бул санаат, аўыл хожалығы хәм басқа да тараўларды раўажландырыўға хәм өндирис процессин модернизация жасаў ушын жеткиликсиз болды. Буннан басқа республика узақ жыллар даўамында Орайлық Азия хәм басқа да қоңсы еллерге шығыў ушын жол қатнас тараўларына ийе болмады, бул халық хожалығындағы жобаларды иске асырыўға тосқынлық жасады. Тек елиўинши жыллардың басларында ғана төменги Әмиўдәрья аймағын Орайлық Азияның басқа да районлары менен темир жол арқалы тутастырыў бойынша белгиленген жобаның иске асыўы хәм 1952-жылы Тахияташ қаласына шекем темир жолдың қурылыўы Қарақалпақстанда аўыр санаат тараўларының раўажланыўына жол ашты. Мине усы дәўирден баслап халық хожалығы тараўына мәмлекет тәрәпинен ири қаржы бөлип шығарыўдың көлеми артты. Егер 1956-1960 жылларда Қарақалпақстан Республикасы бойынша халық хожалығын раўажландырыў ушын 5 жылға мөлшерленген ири қаржы 109 млн. сўм шамасында болса, бул көрсеткиш 2010-жылы, тек бир жыл ушын бөлинген инвестиция муғдары хәзирги айланыстағы пул бирлиги есабында 800,4 млрд. сўмға көбейди. Усыған сәйкес санаат тараўларында жыл сайын ислеп шығарылатуғын өнимлердиң көлеми 1990 жыллардағы 813,7 млн. сўмнан 2010 жылы 495,5 млрд. сўмға, ал 2012 жылы булл көрсеткиш 657 млрд. сумға көбейди.

Кейинги жылларда санаттың тараўлық структурасында үлкен өзгерислер болды. Егер, 1960-жылларда барлық санаат өнимдериниң 87% жеңил хәм азық-аўқат тараўлары өндирсе, ал 2010 жылларға келип, аўыр санаат тараўларының үлеси жоқарылай баслады (12-кесте).

Кестеде көрсетилгениндей санаат тараўларының структурасында заман талабына сәйкес аўыр санааттың жаңа турлери қәлиплесе баслады. Бул жалпы ишки өнімнің көлеминиң артыўына хәм санаатта ислеп шығарылатуғын өнімлердиң затлай муғдарының көбейиўине жол ашты. Мәселен, 2010 жылы республиканың энергетика санаатында жылына 2,9 млрд. квт саат электр энергиясы ислеп шығарылса, булл көрсеткиш 2012 жылы 3,1 млрд кВт/с курады. Өндирилген өнімди жан басына бөлгенде бул көрсеткиш бойынша Қарақалпақстан Республикасы, тек Орайлық Азия еллеринде ғана емес, сондай-ақ дүньяның айрым мәмлекетлериниң көрсеткишлеринен де қалыспайды. Мәселен, егер дүнья жүзи бойынша жыл сайын өндирилген электр энергиясын Қарақалпақстаның жан басына бөлгенде 1813 квт саатты кураса, бул көрсеткиш қоңсылас Иранда 906 квт саатты, Пакистанда 249 квт.саатты курайды.

12-кесте

**Қарақалпақстан Республикасы санааттың тараўлық структурасы,
2010 жыл 1 январьдағы мағлыўмат бойынша**

Санаат тараўлары	Санаат тараўларының үлесі, % есабында			
	Санаат.қ өнд.ик жумысшылар саны бойынша	Тийк.ғы өнд.лик фонд.дың қуны бойынша	улыўма өнімнің көлеми бойынша	
			млрд.сум	%
Барлық санаат	100,0	100,0	495,5	100
Ұсынған:				
Электро энергетика санааты	9,1	5,6	67,9	19,6
Нефти, газ хәм химия санааты өнімлери	10,3	38,0	27,4	8,0
Машина соғыў хәм металл қайта ислеў	11,9	11,9	9,5	2,7
Ағаш хәм ағаштан зат ислеў санааты	2,0	0,8	1,8	0,5
Қурылыс материаллары санааты	7,7	17,3	15,3	4,4
Жеңил санаат	33,5	13,4	119,1	34,4
Азық-аўқат санааты	18,6	12,0	92,1	26,6
Басқада санаат тараўлары	6,9	1,0	13,3	3,8

*Кесте биз тәрәпинен ҚР Госкомстат мағлыўматлары тийкарында дузилди.

Қарақалпақстанда санаат тараўларының жоқары пәт пенен раўажланыўы, әсиресе алпысыншы жыллардан кейинги дәўирге туўра келеди. Алпысыншы жылларда Бухара-Урал. Орта Азия Орай газ қубырларының иске түсирилиўи, Әмиўдәрьяға Тахияташ гидроузелиниң салыныўы хәм Тахияташ-Нөкис-Шымбай, сондай-ақ республикада ғәрезсизлик жылларда Наўайы-Үшкудық-Төрткўль(мискин)-Нөкис-Қоңырат-Александров-Гай бағдарында екинши темир жол линиясының пайдаланыўға берилиўи Қарақалпақстанның қоңсы

еллер менен экономикалық байланысын күшейтүүге хәм қуўатлы отын-энергетикалық базасын қурыўға жол ашты.

Бул Қарақалпақстанда өндириўши күшлердиң раўажланыўына күшли тәсир жасады. Нәтийжеде 2010 жылы Қарақалпақстанда санаат өнімлерин ислеп шығарыў 1995 жыллар менен салыстырғанда 24,2 есеге асты. Халық хожалығының материаллық-техникалық базасы беккемленди хәм жүзлеген санаат кәрханалары иске түсти. Тек 1981-1985 жыллардың өзінде республиканың халық хожалығы тараўларын раўажландырыў ушын 2,9 млрд. сўм ири мәмлекетлик қаржы жумсалып Қарақалпақстан ири өндирис тармақларына ийе еллер қатарына қосылыла баслады хәм жыл сайын республикада онлаған санаат кәрханалары бой тиклеўине жол ашты. Егер 1981-1990 жылларда еки тигиў фабрикасы, 2 тоқымашылық кәрханасы, Елликқала гербиш заводлары, Нөкис хәм Төрткүл темир бетон заводлары хәм т.б. кәрханалар пайдаланыўға берилсе, 1990-2000 жылларда жыллық қуўатлылығы 4 млн. 500 мың дана трикотаж өнімлерин ислеп шығаратуғын Нөкистекстиль комплекси, жыллық қуўатлылығы 6 млн. дана кийим-кеншек таярлайтуғын Елликқала, Турткил текстиль комплекси иске түсти. Сондай-ақ қарақалпақ қурылыс материаллары акцимонерлик жәмийетине қараслы қурылыс ассоциациясында Италиядан алып келтирилген үскенелер тийкарында биринши гезектеги қуўатлылығы жылына 20 млн дана шийше ыдысларын таярлаўға тийисли Хожели стеклотар заводы, Нөкис гербиш заводы, сондай-ақ 2006 жылы Қоңырат соды заводы пайдаланыўға берилди. Республикада өндириўши күшлерди жеделли раўажландырыў хәм экологиялық дағдарыс тенденцияларын есапқа алып халық хожалығы тараўларының инфраструктурасына үлкен өзгерислер киргизиў белгиленбекте.

Үстиртиң көлемли шийки зат ресурсларына тийкарланып Қоңырат газ өнімлерин өндиретуғын кәрханаға қараслы «Урга» газ конденциатын санаатлық усылда қайта ислеп шығаратуғын кәрхана иске түсирилди. Халық тутыныў товарларын таярлайтуғын Нөкис фабрикасы, Кегейли районында «Промкомбинат халқабад», Мойнақ районында «Қазақдәрья» атлы тутуныў товарларын таярлайтуғын орайлар ашылды. Мийўе косерваларынан өнім ислеп шығаратуғын кәрханалар реконструк-цияланды хәм бир қанша минни цехлар иске түсирилди. Бул бириншиден халықты жұмыс пенен тәмийинлеўге

жол ашса, екіншіден жаңа санаат өнімлерин таярлауға мүмкіншилик береді. Қарақалпақ қурылыс материаллары акционерлик жәмийетине қараслы бирлеспеде жылына 60 мың кв. метр жоқары сапалы мрамор блоктарын хәм плиталарын таярлайтуғын мрамор цехы иске қосылды. «Қарақалпақ ғәлле» акционерлик жәмийетине қараслы кәрханаларында да үлкен жұмыслар иске асырылмақта.

Алдағы ўақытта Үстирт аймағынан табылған нефть, газ, Қаратаў-темир рудасы, реңли металллары, Барсакелмес хәм Қараўымбет дуз кәнлери, Арал акваториясында жайласқан Қоңыр көмир, газ конденсатлары, сондай-ақ Әмиўдәрья алабы хәм Арал бойларында ушырайтуғын бром, рубидий, цезий, цирконий хәм тағы басқа суйық элементлерден дүзилген байлықлар базасында перспективалы санаат орайлары хәм өндирислик-территориялық комплекслердиң пайда болатуғыны сөзсиз. Солай етип, минерал шийки зат ресурсларынан рационаллы пайдаланыў, жоқарыда көрсетилген пикирлеримизди заман талабына сәйкес иске асырыў Қарақалпақстанның индустриал бағдарда турақлы раўажланыўына мүмкіншилик жаратады.

3.2.1. Қарақалпақстанда санаат тараўларының раўажланыўы хәм географиялық жайласыўы

Қарақалпақстанның халық хожалығының структурасында санаат комплекси әҳмийетли орынларды ийелейди. Бул тараў улыўма өндиретуғын ишки жалпы өнімнің 37% тен асламын, яки жыл сайын 657 млрд сумм көлеминде ишки жалпы өнім таярлап, республика халық хожалығының раўажланыў келешегин белгилеўде әҳмийетли ролди атқарады.

Екинши жер жүзилик урыстан кейинги жылларда республикада халық хожалығын избе-изли режеге сәйкес раўажландырыў нәтийжесинде, санаат тараўларында, әсиресе жеңил хәм азық-аўқат санааты тараўларының раўажланыўы бойынша үлкен табыслар қолға киргизилди. Кейинги жылларда (1990-2010-жылларда) санааттың тараўлық структурасын жетилистириў, анығырақ айтқанда, аўыр санаат тараўларын раўажландырыўға айрықша итибар берилмекте.

Аўыр санаат тараўларында ерисилген көрсеткишлерди төменде ўсынылып отырған мағлыўматлардан байқаўға болады. Егер, 1965-1990 жылларда

Қарақалпақстанда санаат тараўлары бойынша жетистирілген улыўма өнімнің қурамында аўыр санаат өнімлери барлығы болып 14-17% тен асламын кўраған болса, ал 2010-жылларға келе бул тараў улыўма жетистирілген өнімнің 30% тен асламырағын жетистирмекте. Көрсетилген жыллар ишинде машинасазлық хәм металды қайта ислеп шығаратуғын тараўларда улыўма өнімнің көлеми 3 есеге жоқарылады, ал қурылыс материаллары санаатында 4,2 есеге артты.

1950 жыллардан баслап Чарджоу-Қоңырат, ал ғарезсизлик жыллары ишинде Ташкент-Навойи- Төрткул (мискин)- Нукус- Қоңырат-Бейнеў- Макат-Александров-Гай бағдарларындағы темир жоллардың салынып питкерилиўи Республикада жүзлеген санаат кәрханаларын кўрып, пайдаланыўға бериўге жол ашты. Соның ишинде, Тақыятас ГРЭСи, Нөкис үй комбинаты, Тақыятас, Нөкис, Бериўний, Шымбай хәм т.б. ири фанелли жай қурылысы комбинатлары, Төрткул, Халқабат, Елликқала, Шоманай пахта тазалаў заводлары, Нөкис-Хожели, Қоңырат сүт-май заводлары, Тақыятас, Қарабайлы хәм т.б. гүришти қайта тазалаў комби-натлары хәм т.б. кәрханалары бар. 1965-жыллардан кейин Қарақалпақ-станда санаат комплекси жоқары пәт пенен раўажланды. Бул республикада өндириўши күшлердің жеделли раўажланыўына, атап айтқанда, дыйхан-шылық ушын жаңа жерлерди өзлестириўге, суў хожалығы тараўларын раўажландырыў хәм жер асты байлықларын санаатта пайдаланыў мәселелерин шешиўге мүмкиншилик жаратпақта. Санаат комплексин раўажландырыў ушын алдағы ўақытларда да үлкен итибар бериледи. Бул ушын бәринен де бурын электр энергетика санаатын, газ санаатын, қурылыс материаллары санааты, машинасазлық хәм металды қайта ислеў санааты тараўларын тез пәт пенен раўажландырыўды талап етеди.

Қарақалпақстанда санаат өнімлерин өндириўдің көлеми урыстан кейинги жылларда айтарлықтай артты. Мысалы: 1950-2000-жыллар ишинде санаат тараўлары бойынша улыўма өнім жетистиріўдің көлеми 13,4 есеге артты. Усы жыллар ишинде жеңил хәм азық-аўқат санаатында өнім жетистиріўдің көлеми 4,6 есеге, ал қурылыс материаллары санаатында 9,7 есеге көбейди. 2000-жылларға келип республиканың санаат тараўлары жылына 2,5 млрд.кв/с. электр энергиясын, 95,4 млн.м³ қурамалы темир бетон конструкцияларын хәм деталларын, сондай-ақ, 56 млн. данадай гербиш, 40,8 млн. тоннадай қурылыс

ушын хэк хэм т.б. санаат өнімлерин жетистирди. Айырым жыллар ишинде Қарақалпақстанда санаат өнімлерин жетистириўдиң көлемин төмендеги мағлыўматлардан да көриўге болады (13-кесте).

Кестеде берилген санлық көрсеткишлерге нәзер аўдарсақ өткен жыллар ишинде республикада көп санлы санаат өнімлери өндириле баслады. Узак жыллар даўамында қәлиплескен жергиликли санаат өнімлери менен бир қатарда аўыр санаат өнімлериде өндирилетўғын болды. Алпысыншы жыллардан баслап республикада электроэнергетика санааты өнімлери, қурылыс материаллары, әсиресе темир бетон конструкцияларын өндириў жолға қойылды. Халықтың күнделикли талабын қанаатландырыў мақсетинде хэм шийки зат ретинде аўыл хожалығы өнімлерин санаатта пайдаланыўға байланыслы жеңил хэм азық-аўқат санааты тараўларында да өнім ислеп шығарыў артпақта.

13-кесте

Қарақалпақстанда айрым жыллар ишинде санаат өнімлерин жетистириўдиң өсиў пәти

Өнімнің түрлери	Жыллар						2010 ж. % ес.да	
	1980	1990	1995	2000	2005	2010	1980	2005
Электр энергиясын өндириў, млн.кВт./с.	1640,0	1366,0	2749,0	2491,0	2325,0	2964,6	180,8	127,5
Темир бетон конструкциясы, мыңм ³ .	108,6	422,0	71,1	95,4	48,9	36,6	32,4	74,8
Қурылыс ушын кирпич, млн. дана.	99,7	198,9	67,6	56,0	17,9	39,7	2,4 есе	2,2есе
Пахта мамығы, мың т.	132,9	113,0	90,4	50,7	63,0	56,8	42,7	90,2
Ғөш өнімлери, тонна.	6900	1659	2564	3300	16726	16854	7,8 есе	100,6
Өсимлик майы, тонна.	27600	28275	19407	13440	13297	14700	53,4	110,5
Консерва, млн. ш.б.	14,0	17,3	25,8	25,9	25,0	...	178,5	96,5+

*Кесте биз тәрәпинен ҚР Госкомстат мағлыўматлары тийкарында дузилди.

Бирақ, деген менен 1990-жыллардан баслап айырым тараўлар, сондай-ақ кәрханалар арасында өндирилдик байланыслардың үзилiske ушыраўы хэм санааттың өндирилдик қуўатлары менен оның ишки зат ресурсларының арасындағы сәйкес келмеўшиликке байланыслы жыллық өнім таярлаўдың көлеми қысқармақта. Мысалы, темир бетон конструкцияларын өндириў, қурылыс ушын гербиш жетистириў 1990-жыллар менен салыстырғанда 3-4 есе дерлик қысқарды. Айырым тараўларда өнім жетистириўдиң өсиў пәтин хэм тараў аралық байланыслардың хәзирги дәрежесин, санаат тараўларын сыпатлаўға берилген мағлыўматлардан көриўге болады.

Электр-энергетика санааты—аўыр санааттың бул тараўы Қарақалпақстанда екінши дүнья жүзлик урыстан кейинги жылларда ғана пайда

болды хэм республиканың халық хожалығын индустрализация-ластырыўда белгили орынды ийелемекте. Жақын жылларға шекем электр-энергетика санааты отын базасының болмаўына байланыслы кишигирим хэм пытыраңқы электр станцияларынан ибарат еди. Мысалы, 1961-жылларда 411 электр станциясы барлығы болып 147,7 млн.квт саат электр энергиясын берди. Булардан қуўатлылығы 500 квт хэм оннан жоқары болған станциялардың саны 16 болып, олар 125,9 млн.квт саат яки Қарақалпақстанның жыллық электр энергиясының 85,2 %ин өндирди. Ал, қалған 395 электр станциясы тек болғаны 21,8 млн.квт саат, яки улыўма ислеп шығарылған электр энергиясының 14,8 %ин берди.

1960-жыллардан баслап Тақияташ ГРЭСиниң биринши хэм екинши гезектеги қуўатларын иске түсириўге байланыслы 1986-жылдың өзінде республикада жыллық электр энергиясын өндириўдиң көлеми 1,6 млрд.квт саатқа, 2005-жылы 2,5 млрд.квт саатқа, ал 2010-жылы бул көрсеткиш 2,9 млрд.квт саатқа жетти хэм беккем техникалық базаға ийе болды. Нәтийжеде 1940-жылда өндирилген жыллық электр энергиясы хәзир бирнеше саат даўамында ислеп шығарылатуғын болды. Халықтың жан басына электр-энергиясын өндириўдиң көлеми бойыншада Қарақалпақстан хәзир көплеген раўажланған еллерди артта қалдырады. Хәзир Тақиятас ГРЭС-и тек Қарақалпақстанды ғана емес, ал Хорезм ўалаятында электр энергиясы менен тәмийинлемекте.

1964-жылы Тақияташ ГРЭСиниң қуўаты 48 мың киловаттқа жетти. Ал, 1965-1970 жылларда хәр қайсысының қуўатлылығы 100 мың кВт болған қосымша үш турбо-генератор орнатылды. Солай етип, 1970-жылға бул ГРЭСтиң улыўма қуўаты 348 мың квт-қа жеткерилди. Ал 1990-жылдан баслап Тақияташ ГРЭСиниң қуўатылығы 420 мың киловаттқа кеңейтилди.

Республика аймағынан Бухара-Урал газ кубырының өтиўи Тақиятас ГРЭС-ин газ бенен тәмийинлеўге жол ашты. Бул қысқа ўақыт ишинде электр-энергиясының өзине түсер баҳасын 5 есе арзанлатыўға жол ашты. 1970-жыллардан баслап жоқары волтлы элетр тогын беретўғын линиялардың қурылсы Тақияташтан Нөкиске хэм Қоңыратқа, Манғыт, Беруний хэм Төрткүлге, Үргенчке хэм т.б. қалаларға жеткерилди. Солай етип раўажланған Қарақалпақ энерго-системасы пайда болды.

Электр энергиясын ислеп шығарыудың артыуына байланысly оған талап та күшейип бармақта. Хәзир республикамызда электр энергиясынан пайдаланбайтуғын бир де санаат хәм аўыл хожалығы кәрханасы жоқ. Электр энергиясынан пайдаланыудың структурасы халық хожалығының талабына кем-кемнен толығырақ жуўап бере баслады. Кейинги жылларда электр энергиясына аўыл хожалығының да талабы әдеўир артпақта. Хәзир республикада жыл даўамында улыўма ислеп шығарылған энергиясының 12 % аўыл хожалығында пайдаланылмақта. Республикамыздың буннан былай да тәбийий газге болға талабын есапқа ала отырып, Қарақалпақстанда ири энергетикалық орай дүзиудин мүмкиншилиги бар деп жуўмақ шығарыўға болады, Сонлықтан республикада электр линиясына деген үлкен талапларға сәйкес станциялардың хәм агрегатлардың қуўатын тағы да арттырыў хәм элетр энергиясын жеткерип беретўғын линиялардың қурылысын тезлетиў Қарақалпақстанда электр-энергетика санаатын раўажландырыудың тийкарғы бағдары болыўы тийис. Алдағы ўақытларда Қарақалпақстанның түслик зонасы хәм Үстиртте қуўатлылығы 1-3 млн. киловаттлық газ бенен ислейтуғын электр станциясын қурыў мақсетке муўапық келеди.

Әмиўдәрьяның төменги бассейнинде бундай электр станцияларды қурыў үлкен әхмийетке ийе. Ол төменги Әмиўдәрьяның халық хожалығының, әсиресе тың жерлерди өзлестириў хәм жаңадан пайда болған нефть,газ хәм химия санаатының талабын қанаатландырыўға хәм Қарақалпақстанның барлық хәкимшилик районларына арзан электр энергиясын жеткерип бериўге мүмкиншилик туўдырады.

Қурылыс материаллары санааты. Қарақалпақстанда энергетика санаатын раўажландырыў усы тийкарда шийки зат ресурсларынан кеңнен пайдаланыўға мүмкиншилик жаратыў, республикада қурылыс материал-лары санаатын раўажландырыўға кең жол ашты.

Қурылыс материаллары санаатының өсиў пәти кейинги ўақытта санааттың басқа тараўларына қарағанда жоқары болды. Усыған қарамастан қурылыс материалларын ислеп шығаратуғын кәрханаларда елде пайдаланылмай атырған көп мүмкиншиликлер де ушырасады. Буларды иске асырыў қурылыс материалларын ислеп шығаратуғын хәзирги барлық кәрханалардың қуўатынан хәм қурылыс материалларының барлық түрлеринен толық пайдаланыуды талап

етеди. Мәселен, дийўалы-силикалцит хәм темир бетон плиталары гербишке қарағанда пайдалы хәм арзан екенлиги сөзсиз. Бирақ, гербиш қурылыс материалларының ишинде биринши орынды ийелемекте хәм Қарақалпақстан Республикасы жағдайында, әсиресе аўыллық қурылыслар ушын тийкарғы қурылыс материалларының бири болып отыр. Бул гербиш заводларының қуўатынан елде толығырақ пайдаланыў зәрүрлигин көрсетеди. Кейинги жылларда жұмыс процессин механизациялаў хәм өндиристи дурыс шөлкемлестириў есабынан гербиш заводларында өним ислеп шығарыў бир қанша көбейди. Мәселен, Нөкис, Беруний хәм Қоңырат гербиш заводларында топырақ шығарыў хәм гербиш қуйыў механизацияластырылса, Хожели гербиш заводында гербишти комплекс агрегатлар жәрдемінде кептириўге өтти. Республикамыздың аймағынан газ қубырының өтиўи гербиш заводларын арзан отын менен тәмийинледи. Жоқарыда көрсетилген иләжлар кейинги жылларда гербиш ислеп шығарыўды айтарлықтай көбейтиўге жәрдем берди. Бирақ гербиш заводларының техникалық-экономикалық көрсеткишлери еле талапқа жуўап бере алмайтуғынлығын айтып өтиў керек.

Қурылыс материалларын ислеп шығарыў дәрежесиниң талаптан артта қалыўы басқа районлардан көп санлы қурылыс материалларын тасып алып келиўге хәм көплеп қаржы жұмсаўға дуўшар етти. Бул өз гезегинде қурылыс материалларына деген талапты күшейтти хәм өнимниң өзине түсер баҳасының қымбатлаўына жол ашты. Қарақалпақстанға жыл сайын басқа ўәлаятлардан миллионлаған дана гербиш тасып әкелинбекте хәм оны тасыў ушын сарп етилетуғын қаржылардың көлемиде артпақта.

Қурылыс материаллары санаатының хәзирги раўажланыў жағдайларын изертлеў, қурылыс материалларын ислеп шығаратуғын кәрханаларда өндиристи кеңейтиў барысында кәрханалардың географиялық жайласыўы есапқа алынбастан тек ири қурылыс материалларын өндириў көлеми ғана есапқа алынғанлықтан бул тараўда айырым диспропорцияларда сезилмекте. Сонлықтан қурылыс материаллары санаатының орайлары тек Нөкисте, Тақыяташта, Хожелиде, Берунийде, Қоңыратта хәм Маңғыт қалаларында ғана емес, ал ири аўыл хожалықлы поселкаларда, дийхан-фермер хожалықларының орайларында жайласқаны ақылға муўапық келеди. Бул қалалар хәм елатлы пунктлер қурылыс материалларын өндириў хәм таяр өнимди қарыйдарларға

жеткерип бериўде де өзине тән айырмашылыққа ийе. Қурылыс материаллары санаатын белгили орайға жәмлеў көпшилик жағдайларда таяр өнимди қарыйдарларға жеткерип бериўде хәм кәрхананы жұмысшы күши менен тәмийинлеўде де қыйншылықлар туўдыратуғыны сөзсиз. Мысалы, хәзир республикада жетистирилетуғын пискен гербиштиң ярымынан асламы Хожели хәм Нөкисте жетистириледі. Ал республиканың 52 % аслам халқы жасайтуғын аўыллық жерлерде хәм жаңадан өзлестирилген ғаллешилик хожалықларында ески технология тийкарында үскенеленген тек бир неше гербиш заводлары ғана жұмыс ислейди. Солай етип, келешекте қурылыс материалларын көбейтиў менен бир қатарда, оның өндирилеслик базаларын республика аймағы бойынша талапқа муўапық жайластырыў үлкен халық хожалықлық әхмийетке ийе.

Егер алдағы ўақытларда республикада жол қатнас тараўларын раўажландырыў, қала хәм елатлы пунктлердиң, таза өндирилес орайларын дүзиў, гидротехникалық хәм ирригациялық ири объектлерди қурыў, жаңа санаатлы орайларды раўажландырыў (мысалы, Үстирт, Қаратаў таў-кән санаатлы районы) хәм тыңнан өзлестирилетуғын жаңа жерлердиң қурылысларын есапқа алсақ, онда қурылыс материалларына деген талап айтарлықтай жоқарылайды. Сонлықтан қурылыс санаатында өнимниң көлемин барынша көбейтиў хәм хәзирги бар кәрханалардың өндирилеслик қуўатларынан толық пайдаланыў, жаңа қурылыс санааты орайларын дүзиў мақсетке муўапық келеди. Қолда бар өндирилес кәрханаларынан толық пайдаланыў ушын Қоңырат, Нөкис, Шымбай, Беруний, Маңғыт, Хожели, Тахтакөпир хәм Төрткүл гербиш заводларының қуўатын арттырыў хәм гербиш ислеўши цехлардың жұмысын жетилистириў үлкен әхмийетке ийе. Бул иләжлар республика аймағында хәзирги жетилистирилип атырған гербиштиң жыллық муғдарын 200 млн. данаға көбейтиўге мүмкиншилик туўдырады. Сондай-ақ Беруний, Маңғыт хәк заводларын реконструкциялаў жобаластырылған. Усының есабынан бул еки завод жылына 60 мың тонна хәк ислеп шығаратуғын болады. Нөкис, Хожели, Ақтаў хәм Маңғыт-тағы рудасыз материалларды ислеп шығаратуғын кәрханаларда жұмыс процессин (тасларды қопарыў, майдалаў хәм сортлаў) механизациялаў, ири таслардың муғдарын 1500 мың м³ қа жеткериўге мүмкиншилик береді.

Қурылыс материаллары санаатының раўажланыуы, оның шийки зат базасының изертлениуіне де байланысly болады. Кейинги жылларда Қарақалпақстанда қурылыс материаллары санаатын раўажландырыуға, шийки зат базасын изертлеуінің үзиліске түсіуі хәм хәр тәреплеме тексерілген мағлыұматлардың жоқлығынан артта қалып келди.

Хәзир қурылыс материалларының шийки зат базасын изертлеуі бир қанша жолға қойылды. Өткерілген изертлеуілердің жуумақларына хәм қурылыс материалларының өндирилсик базаларының жайласыуына, сондай-ақ кәрханалардың талабына сәйкес оның шийки зат орайларының жайласыу радиусын есапқа ала отырып илимпазларымыз Қарақалпақстан аймағын 4 зонаға (қурылыс материаллары районына) бөледі:

1. Рудасыз хәр қыйлы қазылма байлықларға бай Султан-Ұәйис – Жумыртау зонасы;
2. Керамикалық шийки зат хәм инерт материалларының қорларына ийе Тассаға – Түйемойын зонасы;
3. Хәк, мергел хәм қум қорлары жайласқан Нөкис – Тақыяташ – Хожели зонасы;
4. Мергел, гипс хәм хәк шығаратуғын Кегейли – Шымбай – Тахтакөпир зонасы.

Усыннан халық хожалығы тәрепинен баха бергенде Султан-Ұәйис – Жумыртау зонасындағы рудасыз қазылмалы байлықларды өзлестиріу айырықша әхмийетке ийе. Бул зонада қурылыс материаллары санааты ушын ең ири хәм қорлары мол шийки зат кәнлери жайласқан. Усыған байланысly Султан-Ұәйис – Жумыртау зонасында кәнлерди байытыу кәрханаларын қурыу хәм оның өндирилс базаларын беккемлеуі, қурылыс материаллары санаатын раўажландырыуға қаратылған ең ири хәм әхмийетли иләжлардың бири болып есапланады. Италия фирмаларының қатнасыуы менен Нөкис мрамор заводында жылына 60 мың кв.метр мрамор блоklarын таярлайтуғын жаңа цех, сондай-ақ Қараөзек районында АҚШ исбилерменлери менен дүзилген шәртнама тийкарында жыллық қууатлығы 1 млн. тонна цемент таярлайтуғын қархананы шөлкемлестиріуі хәм қурыу бойынша үлкен әмелий жұмыслар иске асырылмақта хәм т. б.

Химия,нефть хәм газ санааты. Қарақалпақстанда өткен хәсирдің 90-жылларынан баслап аўыр санаат комплексиниң айырым тараўларын, әсиресе газ санааты, химия санааты, шийше-ыдыс, сондай-ақ фарфор-фаянс санааты тараўларын шөлкемлестириў бойынша үлкен әмелий иләжлар иске асырылды, 1996-жылдың даўамында Қоңырат газ өнимлерин өндиретуғын «Үрге» кәрханасында республика тарийхында биринши мәрте 4,8 мың тоннадан аслам газ конденсаты, 652,9 млн.куб метрдей тәбийий газ өндирилди. Хожели қаласында жыллық қуўатлылығы 45 млн. дана шийше хәм банки таярлайтуғын шийше заводы пайдаланыўға берилди хәм дәслепки өним шығарыла баслады.

Ғәрезсизлик жылларында тек Қарақалпақстанда ғана емес, хәттеки Орайлық Азия еллериндеги ең ири кәрхана Қоңырат сода заводының иске түсирилиўи үлкен әхмийетке ийе болды. Бул кәрхана ушын дәслеп шийки зат ретинде Қараўымбет дуз кәни, ал кейин Барсакелмес дуз кәнлери пайдаланылады. Егер Қарақалпақстан халқының ас дузына деген жыллық талабы 2550 тонна шамасында деп алсақ, бул аты аталынған дуз кәнлериниң қорлары тек Қарақалпақстан Республикасы емес, ал Орайлық Азия республикасының халықларының ас дузына деген талабын узақ жыллар даўамында қанаатландыратуғынлығы сөзсиз.

Қарақалпақстанда жаныўшы газдың,нефтьтиң санаатлық запасларының пайдаланыўға берилиўи Арқа-урга аймағында нефти-газ аралас кән тийкарында 2010-жылы 71,6 мың тонна конденсат, 2 млрд.941 млн.куб метр газ өнимлери ,19 мың тонна бензин,400 тонна ишки двигателлерге майлаў майларын,12мың тоннадан аслам керосин хәм т.б. санаатлық әхмийетке ийе өнимлер жетистириле баслады. Солай етип,республикада 23 млрд.708,4 млн.сумлық нефте-химия санааты өнимлерин ислеп шығар-ыўдың дәслепки қәдемлери басланды хәм оның келешегиде зор т.б.

Жеңил санаат. Қарақалпақстанда жеңил санаат тараўы санаат комплексиниң ең раўажланған тараўларынан есапланады. Бул тараў санаат комплекси бойынша өндирилетуғын жыллық жалпы өнимниң 33-35 % ин, хызметкерлер хәм жұмысшылардың 33,5 % ин, ал өндирислик фондлардың 13,4 % қурайды.

Кейинги жылларда жеңил санаат тараўлары жаңа технологиялық үскенелер менен қайта реконструкцияланды хәм бул тараўдың географиялық

жайласуына үлкен өзгерістер киргизілді. Мысалы, 1961-1990 жылдар ишінде жеңіл санаат тарауларының тийкары өндіріслік фондларының қуны 3,7 есеге көбейтілді. Бул өнім жетістіріудің дәрежесін 1,7 есеге арттыруға жол ашты. Хәзир республикада пахташылықтың интенсификациясына байланысты жеңіл санааттың тийкарын пахта тазалау санааты ийелемекте. Жеңіл санааттың басқа тарауларынан жип ийіріу хәм тоқыу, тигиу фабрикалары, трикотаж өнімлерін жетістіріу жолға қойылған. Бірақ бул тараулар жаңа ғана раужланыу мүмкіншилигине ийе бола баслады хәм оның келешегі уллы. Бул тараулар барлығы болып жыл сайын өндірілетуғын өнімнің тек 25 % ғана таярлайды. Ал қалған 72 % жеңіл санаат тараулары бойынша таярлайтуғын жыллық өнім пахта тазалау санаатының үлесіне тууры келеді.

Пахта тазалау санааты. 1960-жыллардан баслап пахта тазалау санааты раужлана баслады. Буған Чарджау-Қоңырат бағдарындағы темир жол линиясының иске түсіуі үлкен мүмкіншиликлер дүзді. Орайлық Азия хәм дүньяның басқа елдерінен пахта тазалау санааты ушын машиналар, үскенелер жеткеріуге жол ашылды. Бул пахта тазалау санаатын дүзіу хәм аймақлар бойынша жайластыруға техникалық жақтан база таярлады.

Хәзир Қарақалпақстанда **9 пахта тазалау заводы хәм 44 пахта таярлау пунктлери бар.** Завод қасындағы хәм заводтан шетте жайласқан пахта таярлау пунктінде еліуден аслам кептіріуші, тазалаушы цехлар жұмыс ислейді. Бундай цехлар қалған пахта таярлау пунктлерінде де салынып атыр. Қарақалпақстан Республикасында, сондай-ақ басқа пахта егіуші республикаларда кептіріуші, тазалаушы цехлардың көбейуі, пахта тазалау санаатының хәзиргі талабына байланысты нәрсе. Себебі, пахта талшығының сапасына қойылатуғын талап кем-кемнен өспекте. Ал пахтаның сапасының жақсыланыуы көбінесе оны ығалсыз сақлауға байланысты. Пахта жыйын-терим мапазында жоқарыда көрсетілген кептіріуші, тазалаушы цехларсыз, пахтаны ығал түрде бунтлау қыйын. Сонлықтан да хәзиргі ўақытта кептіріуші, тазалаушы цехлардың қууатын арттыруға хәм олардан өнімлі пайдаланыуға үлкен әхмийет беріліп атыр. Кептіріуші, тазалаушы цехлар өз алдына өндіріслік тарау болып қәліплеспекте. Ол пахта тазалау заводынан технологиялық дүзілісі, машиналар системасы хәм жұмыс барысына

қойылатуғын талаптар бойынша да айырылады. Сонлықтан пахта тазалау санаатында жоқарыдағы структуралық өзгерістерди де есапқа алыу шәрт.

Пахта тазалау кәрханаларында өндіріслик фондлардан толық хәм нәтийжели пайдаланыу, пахта заводларын, республика аймағы бойынша дұрыс жайластырыуды да талап етеди. Алдағы уақытларда пахта заводларын жайластырыуда төмендеги мәселелерге айырықша итибар бериу зәрүр. Мәселен, хәзир Қоңырат пахта тазалау заводының қууатлылығы толық пайдаланылмай атыр, сонлықтан бул заводтың өндіріслик қууаты менен шийки зат базасының ортасындағы сәйкес келмеушилик сапластырылыуы керек. Сонда ғана Қоңырат пахта тазалау заводының жыллық өнімдарлығы 33,6 мың тонна пахтаны шигиттен ажыратыуға жол ашады. Бизиң есабымызға қарағанда Шымбай хәм Халқабат пахта тазалау заводларының өндіріслик қууаты келешекте олардың шийки зат базасынан белгили дәрежеде артыуы мүмкин. Сонлықтан бул заводларда пахта тазалаушы машиналардың санын хәм жұмыстың избе-излигин өзгеріссиз қалдырыуға болады. Буны республикамыздың түслик зонасындағы Маңғыт пахта тазалау заводы ушында усыныуға болады. Себеби бул заводтың да өндіріслик қууаты оның шийки зат базасы менен сәйкес келеди. Алдағы уақытта Елликқала, Төрткүл районлары республикамыздың ең әхмийетли пахташылық аймақлары болып қалады. Сонлықтан бул районларда жаңа массивлерди пахташылық ушын өзлестириу хәм оның зүрәетлилигин арттырыу зәрүр. Бул пахта тазалау заводларының өндіріслик қууатларын шийки зат ресурслары менен толық сәйкеслендириуге жол ашады. Солай етип, пахта тазалау санаатында жоқарыда көрсетилген иләжларды иске асырылған жағдайда олардың улыуа өндіріслик қууаты жылына 300-340 мың тоннадай шигитли пахтаны қайта ислеуге толық мүмкиншилик береді. Бул пахта тазалау санаатының алдында турған баслы ұазыйпаларынан есапланады.

Тоқымашылық санааты. Қарақалпақстанда тоқымашылық санааты ең жаңа тараулар қатарына киреди. Дәслеп республикада Хожели, Маңғыт, Беруний қалаларында жип ийиретуғын тоқымашылық кәрханалары хәм Төрткүлде жип-гезлеме тоқыйтуғын өндіріслик бирлеспе ислеп басласа, ал 1993-жылдың май айынан баслап Туркияның жәрдемінде тоқымашылық өнімлерин ислеп шығаратуғын кәрхана иске түсириле баслады. Бул кәрхана

1993-жылдың дауамында-ақ 801 мың данадан ибарат улыўма баҳасы 2 млн. 448 мың сумлық тоқымашылық өнімлерин ислеп шығарды. 1995-жылға келе Нөкис тоқымашылық акционерлик жәмийети 54 млн. 624 мың сумлық өнім таярлаў мүмкиншилигине еристи. Кәрхана жыл дауамында 162 тонна пахта жиби ҳәм 1 млн. 883 мың дана трикотаж гезлемелрин ислеп шығара баслады. Ал Елликқала районында иске түскен тоқымашылық акционерлик жәмийети усы жылы 239 млн. 170 мың сумлық өнім ислеп шығарып, жыл дауамында 717 тонна пахта жибин ҳәм 1,9млн кв.метр пахта гезлемелерин таярлаўға еристи.

Усы дәўир ишинде Төрткүл, Беруний, Маңғыт, Хожели өндириллик бирлеспелеринде жылына 499,1 млн. сумлық өнім ислеп шығарылды, ал таярланған пахта жибиниң көлеми 4,5 мың тоннаны, трикотаж өнімлери 22 млн. 118 мың кв.метрге жетти. Солай етип, республика аймағында дәслепки өнім бере баслаған тоқымашылық кәрханаларының жыллық өнімлериниң көлеми 793 млн. сумды кураса,ал 2010-жылғы 1- январдағы статистикалық мағлыўмат бойынша республиканың жеңил санаат тараўларында 476 мың кв м.жип гезлемелери, 149 мың пахта мамығы ҳәм таяр қуны 119 млрд. сумлық жеңил санаат өнімлери жетистирилди. Алдағы ўақытларда жеңил санаат кәрханалары толық қуўатлыққа өтиў менен жыллық ислеп шығаратуғын өнімлериниң көлеми 1,8-2,5 есеге арттатуғын болады.

Республика аймағында тоқымашылық санаатын раўажландырыў үлкен мүмкиншиликлерге ийе. Алдағы ўақытларда суў дереклеринен үнемли пайдалана отырып пахташылық тараўларында жыллық өнім жетистириўди көбейтиўге айырықша итибар бериледи. Бул тоқымашылық кәрханаларында жаңа өндириллик қуўатларды иске қосыўға ҳәм жыллық өнім таярлаўдың көлемин арттырыўға жол ашады.

Келешекте Қарақалпақстанда жип гезлемелерин ислеп шығаратуғын тараўлар менен бир қатарда шайы гезлемелерин ислеп шығарыўғада айрықша итибар бериледи. Хәзир жыл сайын Қарақалпақстанда 890-915 тоннадан аслам пилле өнімлери жетистириледи. Бирақ, өндириллик базасының жоқлығына байланыслы таярланған пилле өнімлери үлкен шығынлар сарп етилип республикадан шетке шығарылады. Егер пиле тасыған жағдайларда үлкен тонналы темир жол қурамының тек 55-60 % жүк көтериў дәрежеси пайдаланылатуғынлығын есапқа алсақ, онда пиле өнімлерин тасыў ушын көп

муғдардағы вагонлар талап етилетуғынлығы белгили. Бул эксплуатациялық шығынлардың артыуына байланыссы тасылатуғын жүклердің өзине түсер баҳасын қымбатлатады. Сонлықтан пилле өнімлериниң тийкарында жипек гезлемелерин тоқыйтуғын кәрханаларды қурыу мақсетке муўапық келеди.

Азық-аўқат санааты. Қарақалпақстанда азық-аўқат санааты жеңил санаат тараўларындай жетекши орынды ийелеп, барлық санаат комплексинде жыл даўамында жетистиретуғын улыўма өнімниң 26,6% ке дейин, тийкарығы өндириллик фондлардың қунының 12 %ке жақыны хәм санаатта ислеўши жұмысшы хәм хызметкерлердин 18,6 %ке дейин үлесин тутады. Егер 60-жылларда азық-аўқат санааты тийкарынан балық консерваларын шығарыу, өсимлик майын өндириу хәм тағы да басқа өнім ислеп шығарыу менен шекленсе, хәзирги ўақытта бул тараў гөш, мал майы, ун, макарон өнімлери, пиво, кондитер өнімлери, нан хәм т.б. өнімлерди ислеп шығарады. Ғәрезсизлик жылларында республикада азық-аўқат санаатың раўажландырыу бойынша үлкен жұмыслар иске асырылды. Булл республикада өнім ислеп шығарудың көбейиўине мумкиншилик бермекте. Айрым жыллар ишинде Қарақалпақстанда азық-аўқат өнімлерин ислеп шығарудың көлемин хәм өсиў пәтин төмендеги кесте мағлыўматларынан көриўге болады (14-кесте).

14-кесте

Айрым жылларда азық-аўқат санааты өнімлерин жетистиреўдиң өсиў

Өнімниң түрлери	Жыллар						2010 ж. % ес.да	
	1980	1990	1995	2000	2005	2010	1980	2005
Консерва, млн.шәрт б-қа.	14,0	17,3	25,8	25,9	25,0	...	178,6	99,3
Өсимлик майы, мың тонна	27,5	28,3	19,4	13,3	13,3	14,7	48,9	110,5
Мал майы, тонна.	0,8	0,9	0,6	0,1	0,2	30,5	37,5	150,0
Гөш өними, мың тонна.	6,9	6,7	5,6	3,3	16,7	16,8	2,4 ес	100,6
Колбаса өнімлери, тонна.	0,9	2,4	0,5	0,2	0,2	0,3	90,0	150,0
Сүт өнімлери, мың тонна.	15,9	29,7	7,9	5,1	39,3	60,9	3,8 ес	155,0
Нан өнімлери, мың тонна.	12,2	38,4	19,6	16,5	64,5	91,6	5,3 ес	142,0
Үн мың тонна.	65,4	88,6	99,8	107,9	77,3	71,4	114,4	92,2
Макарон өнім, мың тн.	1,8	2,0	0,4	6,0	3,3	7,5	4,2 ес	2,8ес
Вино-арақ өними, мың дкл.	404,0	498,0	32,0	192,0	414,0	666,0	164,7	160,9

* Кесте мен тәрепинен Госкомстат мағлыўматлары тийкырында дүзилди.

Азық-аўқат санаатының хәзирги ўақытта раўажланған тараўларына ун санааты, май ислеп шығарыу, гөш санааты, сүт-май санааты тараўы, нан санааты, хәм көнсерва санааты өнімлери есапланады. Усы жоқарыда көрсетилген тараўлар азық-аўқат санаатында ислеп шығарған улыўма өнімниң 68-73 %ин жетистиреди.

Кейинги жылларда азық-аўқат санаатының қайта реконструкцияланыуына байланысly Шымбайда, Хожели, Берунийде май заводлары, Хожели хэм Нөкисте гөш комбинатлары, сүт-май заводлары, Мойнақта, Коңыратта балық заводлары, Нөкисте макарон хэм кондитер фабрикалары пайдаланыуға берилди. Солай етип, республикада азық-аўқат санаатының тийкарғы өндирилдик базасы кеңейтилди хэм өним ислеп шығарыудың көлеми артты. Егер 1960-жылларда Қарақалпақстан бойынша жылына 13300 тоннадай өсимлик майы, 4,5 мың тоннадай гөш өнимлери өндирилетуғын болса, 1990-жылға келип республикамызда жыл сайын 24-25 мың тонна өсимлик майы, 16,7 мың тоннадай гөш өнимлери, 88 мың тонна ун, 450-490 дкл. вино өнимлери өндирилди.

Ал 2010-жылы Карақалпақстанның азық-аўқат санааты тараулары 16,8 мың тонна гөш, 60,9 мың тонна сүт, 14,7 мың тонна өсимлик майы, 91,6 мың тонна нан өнимлери, 4,7 мың тонна макарон өнимлерин, 71,4 мың тонна ун, 666 мың дкл. вино-арақ ислеп шығарылатуғын болды. Бирақ, деген менен бул көрсеткишлер халықтың өсип баратырған азық-аўқат өнислерине деген талабын толық қанаатландырмайды. Хәзирги ўақытта азық-аўқат санаатындағы ең баслы қыйыншылық таярланған аўыл хожалық өнимлериниң көлемине байланысly өндирилдик қуўатлылықлар толық сәйкес келмей атыр. Азық-аўқат санаатының кәрханаларында өндирилдик қуўатлылықлардан пайдаланыудың пәсейиуи бәринен де бурын шийки зат базасының айтарлықтай азайыуына байланысly болып отыр. Мысалы, 2010-жылғы мағлыўмат бойынша Қарақалпақстанның май заводлары өндирилдик қуўатлылықлардан барлығы болып 63-65% пайдаланса, ал Хожели май заводында өндирилдик қуўатларынан пайдаланыу 69-70,4% ке, ал Нөкис сүт, гөш өнимлерин ислеп шығаратуғын кәрханаларында көрсеткиш оннанда төмен хэм ашынарлы дәрежеде.

Азық-аўқат санаатында өндирилдик қуўатлардан пайдаланыудың дәрежеси республиканың басқа да кәрханаларында жақсы емес. Мысалы, хәзирги мағлыўматларға қарағанда шийки зат базасының жетиспеуинен Беруний май заводында өндирилдик қуўатлардан пайдаланыу 71,2 %ти, Шымбай май заводында 69 %ти қурайды. Республика бойынша шийки зат ресурсларының жетиспеуине байланысly өндирилдик қуўаттан пайдаланыудың дәрежеси

айтырлықтай төменлемекте. Нәтийжеде Қарақалпақстан май заводлары жыл сайын 15-17 мың тоннадан аслам май өнімлерин жетистириў мүмкиншилигине ийе. Тилекке қарсы, хәзир өндириллик қуўатлардан толық пайдаланбаўдың нәтийжесинде халықтың жан басына барлығы болып жылына 39233 сум муғдарында ғана азық-аўқат өнімлери өндирилиекте. Буннан басқа азық-аўқат санаатында жумысшылардың жумыс ўақтынан пайдаланыў жобасында да кемшиликлер ушырайды. Мысалы, Шымбай май заводы бойынша адам күшинен пайдаланыўдың жыллық жобасы 21 % ке орынланбаса, бул көрсеткиш Хөжели хәм Беруний май заводларында 69,8-74,8 % ти ғана қурайды. Республиканың азық-аўқат санаатында орын алған бундай айырым жағдайлар жыл сайын өндирилетуғын тутыныў товарларының көлеминиң пәсейиўине хәм жан басына туўры келетуғын азық-аўқатлық өнімлердиң кескин пәсейип кетиўине жол ашпақта.

Усындай себеплерге байланыслы хәзирги ўақытта жыл сайын республика бойынша тек болғаны 91,7 млрд. сумлық қўнға ийе хәр қыйлы ассортименттеги азық-ауқат товарлары таярланады. Солай етип, үлкемиз бойынша тутыныў товарларын таярлаў, әсиресе азық-аўқат өнімлерин өндириў Өзбекстан бойынша ислеп шығарылатуғын өнімниң тек 2,9-3,4 % ин қурайды. Натурал формада өндирилип атырған азық-аўқат өнімлериниң көлеми Өзбекстан Республикасы бойынша орташа көрсеткишке салыстырғанда гөш бойынша 5 %ти, сүт өнімлери бойынша 4,3 %ти қурайды. Бул дурысында да, ашынарлы жағдай, сондай-ақ биз аўыл хожалықлы үлке бола турсақта, жыл сайын халықтың жан басына 17,7 кг картошка, 81,1 овощ, 42,1 кг палыз өнімлерин, 12, 9 кг дай мийўе, сойылған салмағында 35,7 кг гөш өнімлерин, 97,4 кг сүт, 111,2 дана мәйек жетистириў дәрежесине ийемиз. Бул азық-аўқат санаатында орын алған аўыр жағдайлардан қутылыў ушын, бәринен де бурын шийки зат базасын кеңейтиўге айырықша итибар бериў керек. Мысалы, Қарақалпақстанның май заводларында өнім жетистириўдиң пәсейиўи, жыл сайын таярланатуғын пахта өнімлериниң азайыўына байланыслы болып атыр. Сонлықтан хәзирги ислеп турған өндириллик қуўатларды толық пайдаланыў ушын, ең кем дегенде жылына 197-206 мың тоннадай пахта шигитин жетистириўимиз керек. Бул ушын басқа аўыл хожалық дақылларына зыянсыз пахтаның егислик майданын 135-140 мың гектарға жеткерийимиз қәжет.

Усының 87-89 мың гектарын түслик районларда егип, зүрәәтликти 29,7 центнерге жеткізсек, бул жыл сайын 260-269 мың тоннадай пахта жеткеріуіге мүмкіншилик береді. Бул бириншіден, халықты өсімлик майы менен тәмийинлеуді шешсе, екіншіден, тоқмашылық санаатының пахта талшығына деген, үшіншіден мал шаруашылығы тарауларын, белоклы от-жемлик концентратлар менен тәмийинлеуіге жол ашады.

Қарақалпақстанда мал шаруашылығын рауажландырууға айырықша итибар бериу керек. Жоқарыда көрсеткениміздей маллардан алынатуғын сүт, гөш хәм басқада өнімлердің пәсейіуіне байланыслы республиканың гөш хәм сүт өнімлерин қайта ислеп шығаратуғын кәрханаларында өндирилсик кууатлылықлардан пайдаланыудың дәрежеси айтарлықтай үзилске түспекте. Сонлықтан сууғармалы дийханшылық зоналарының есабынан, беккем от-жем базасын дүзе отырып, қара маллардың бас санын көбейтиу хәм паданың структурасында сауын сыйырлардың салыстыр-малы үлесин 39-45 % ке шекем жоқарылатыу зәрүр. Хәзирги уақытта сауын маллардың салыстырмалы үлеси паданың структурасында ең көп дегенде 31-34,6 % тен артпайды.

Қарақалпақстан шараятында азық-ауқат санаатының рауажланыуын тәмийинлеу хәм халыққа тутыныу үшін азық-ауқат өнімлерин көбейтиу үшін мол резервлер бар. Қолайлы узақ вегетациялық дәуірдеги жоқары температураның жыйындысы, узақ мүддетке созылатуғын қуяшлы күнлер палыздан, мийуе, овоц өнімлеринен мол зүрәәт топлауға хәм есаптан шаруа үшін жжем хашақ топлауға мүмкіншилик бар. Бирақ, тилекке қарсы, хәзир республиканың дийханшылықта пайдаланатуғын егислик жерлердің структурасында жоқарыда көрсетилген барлық дақыллар үшін бөлинген егислик майдан 2,3-2,7 % тен артпайды. Сонлықтан бизиң пикиримізше, дийханшылықтың егислик майданларының структурасында бахша, овоц, картошка хәм басқа да дақыллар үшін ажыратылған егислик майданды ең кем дегенде 30-37 мың гектарға көбейтиу зәруир. Булл бириншіден жыллық өндирилетуғын өнімнің көлеми, мийуе өнімлери бойынша ең кем дегенде 24-27 мың тонна, овоц хәм палыз өнімлери 256-300 мың тонна, картошка өнімлери 29,3 мың тоннаға көбейтиуіге мүмкіншилик берсе, екіншіден дийқаншылымаслап егиу илажларын иске асырыға хәм шаруашылық тарауларының беккем от-жем базасын дүзиуге мүмкіншилик береді. Бул

соңғы есапта халықтың аўыл хожалық өнилерине деген талабын қанаатландырыўға, әсиресе азық-аўқат санаатында хәзирги орнатылған өндириллик куўатлардан пайдаланыўды жоқарылатыўға имканият дүзиўи сөзсиз.

3.2.2. Келешекте Қарақалпақстанда санаат комплексин раўажландырыўдың баслы бағдарлары

Базар экономикасына өтиўдин хәзирги дәўирде өндирилс тараўларын модернизациялаў, әсиресе санаат тараўларында территориялық-қурамлық өзгерислер киргизиў хәм жергиликли шийки зат ресурслары тийкарында жәхән базарына бәсекелик өнимлер таярлаў бүгинги күннің ең әхмийетли ўазыйпалары қатарына киреди. Усыған сәйкес, ғәрезсизлик жылларында Қарақалпақстан Республикасында жаңа санаат тараўлары пайда болды хәм ески кәрханалар қайта реконструкциялаўдан өткизилди. Бул республикада жылына 495,5 млрд. сўм көлеминдеги санаат өнимлерин өндириўге жол ашты. Бирақ, бул өнимлердин 63- 65 % ин азық-аўқат хәм жеңил санаат тараўлары жетистиреди. Аўыр санаат тараўлары болса, барлығы болып жылына тек ғана 27-31 %, ал қалған басқада тараўлар 3,8- 4, 6% өним таярлайды хәм оның хәзирги қурамлық дүзилиси үлкемиздин индустриал режеси тийкарында раўажланыўына толық жуўап бермейди.

Келешекте Қарақалпақстанда өндириуши кушлерди жеделли раўажландырыў ушын республикада жетерли тәбийий –экономикалық ресурслар бар. Булар қатарына қоры 7,2 млрд. тонн Арал акваториясындағы қоңыр көмирди, 17 млрд. тонн Қаратаў темир рудасын, 17,2 млрд. тонн Барсакелмес дуз кәнин, 1,2 млрд. тоннадан артық Қусқанатаў мироболит кәнин, сондай-ақ Үстирт, Арқа Урге нефт-газ конденсаты кәнлерин атаў мүмкин. Олардан өндиристе пайдаланыўды тезлетиў санааттың тараўлық қурамына өзгерислер киргизиўи сөсиз. Бизге белгили, металл түрдеги магний алыў басқа ҒМДА еллерине салыстырмалы бизин шараятымызда жүдә арзан. Маселен, 100 м тереңликтеги Қусқанатаў магний дузынан силтили усылда металл магний алыў Қарабуғазгөл ге салыстырғанда 2 есеге арзанға түседи. Солай етип, ғәрезсизликтин дәслепки 10 жылы ишинде-ақ хожалық тараўларын инвестиция менен тәмийинлеўдин көлеми артпақта. Тек 2012 жылдың

өзінде хожалық тараўларын раўажландырыў ушын бөлип шығарылған инвестициялардың мўғдары 1 трлн. 145,1 млрд. сумды курады, бул өткен 2010 жыл менен салыстырғанда 2 есе дерлик көп деген сөз. Солай етип. халық хожалығы тараўларын тийкарғы капитал менен тәмийинлеў елимиздин индустриал бағдарда раўажланыўына ҳәм материаллық өндирис тараўларында сыпатлы өзгерислердин қәлиплесиўине мумкиншилик беретўғыны сөзсиз.

Усыған сәйкес Италиядан алып келтирилген үскенелер тийкарында биринши гезектеги куўатлылығы жылына 20 млн. дана шийше ыдысларын таярлаўға тийисли Хожели стеклотар заводы, Нөкис гербиш заводы пайдаланыўға берилди. Келешекте Қарақаопақстанды индустриал бағдарда раўажландырыў ҳәм экологиялық дағдарыс тенденцияларын босаңластырыў мақсетинде халық хожалығы тараўларының инфраструктурасына үлкен өзгерислер қиргизилмекте. Устирттин көлемли шийки зат ресурсларына тийкарланып Қоңырат газ өнимлерин өндиретуғын кәрханаға қараслы «Үрге» газ конденциатын санаатлық усылда қайта ислеп шығаратуғын кәрхана иске түсирилди. Халық тутыныў товарларын таярлайтуғын «Турткул текстил», «Ориент технолоджи» қусаған пахта, пилле, қизилмия өсимлик майын ислеп шығаратуғын қоспа карханалар, сондай-ақ мийўе консерваларынан өним ислеп шығаратўғын кәрханалар реконструкцияланды ҳәм бир қанша мини цехлар иске түсирилди. Ғәрезсизлик жылларында Кунгырат районында жылына 100 мың тонна кальцийленген сода ислеп шығаратўғын Қоңырат сода заводы иске түсирилип Қарақалпақстан Республикасының экономикалық потенциалы кушейе баслады. Заманагой технологиялар тийкарында Өзбекстан-Кипр қоспа кәрханасы Нөкис қаласында иске түсирилип, жылына 300 мың дана қара мал терисин қайта ислеп шығара баслады. Ҳәзир бул кәрхана қысқа ўақыт ишинде 500 мың АҚШ доллары көлеминде өним ислеп шығарып, таяр өнимлерди Россия, Туркия, Италия қусаған еллерге экспорт қылына баслады, сондай-ақ Қараөзекте жыллық куаты 1 млн.тонна цемент ислеп шығаратўғын Өзбекстан-АҚШ қоспа карханасының қурылысы даўам еттирилмекте.

Алдағы ўақытта Устирт аймағынан табылған нефть, газ байлықлары тийкарында Кубла Корея ҳәм Өзбекстан Республикасы ортасында дүзилген шартнамаға сәйкес жылына 400 мың тонна полиэтилен, 100 мың тонна пропилен өнимлерин таярлайтуғын Сургиль (Ақшолақ) газ-химия санааты

комплекси, Қаратай-темир рудасы, реңли металлдары, Барсакелмес хәм Қараұымбет дуз кәнлери, Арал акваториясында жайласқан Қоңыр көмир, газ конденсатлары, сондай-ақ Әмиўдәрья алабы хәм Арал бойларындағы запасы жүдә сийрек ушырайтуғын бром, рубидий, цезий, цирконий, литий хәм тағы басқа суйық элементлерден дүзилген байлықлар базасында перспективалы санаат орайлары хәм өндирислик-территориялық комплекслердиң пайда болатуғыны сөзсиз. Солай етип, минерал шийки зат ресурсларынан рационал пайдаланыў, жоқарыда көрсетилген пикирлеримизди заман талабына сәйкес иске асырыў Қарақалпақстанның индустриал бағдарда турақлы раўажланыўына мүмкиншилик жаратады.

Қарақалпақстанда аўыл хожалығы тараўларын раўажландырыў режесине сәйкес, Қусқанатай сульфатлы-натрий дузы тийкарында минерал төгинлерди, әсиресе нитратлы төгинлерди өндиретуғын кәрханаларды қурыў мүмкиншиликлери аз емес. Буны әмелге асырыў арқалы Төменги Әмиўдәрья экономикалық районында дийханшылық тараўларын минерал төгин менен тәмийинлеўге мүмкиншилик жаратылады. Хәзир бул регион Орта Азиядағы ең ири дийханшылық районларынан бири хәм жылына 1 миллион гектардан аслам егислик майданларды пайдаланыў мүмкиншилигине ийе. Егер алмаслап егиў технологиясына сәйкес мәселелерди есапқа алсақ, келешекте Төменги Әмиўдәрьяда ири суўғармалы дийханшылық районының қәлиплесиўи анық. Бул дәстүрлерди әмелге асырыў өз нәўбетинде азотлы төгинлерди өндиретуғын химия санаатын дүзиўди талап етеди.

Үлкемиздиң индустриал раўажланыў дәстүрине сәйкес зәрүрли талапларды әмелге асырыў ушын хәзирги Нөкис-Тахиаташ-Хожели санаат түйинин раўажландырыў менен бир қатарда, Қаратай таў-кән санааты зонасын хәм Қоңырат-Қусқанатай химия санааты районын дүзиў хәм раўажландырыў керек. Қаратай районы Республикадағы шийки зат ресурсларына бай аймақлар қатарына киреди. Кейинги жылларда бул аймақларда геологиялық изертлеўлер нәтийжесинде таскөмир, темир рудасы, алтын хәм басқада реңли металлдар, сондай-ақ гранит, мрамор тасларының үлкен қорлары, қурылыс ушын жарамлы бентонит хәм каолин ылайлары табылды. Егер, шығыс Қаратай хәм Хожакөл фосфорит кәнлерин есапқа алсақ, Қаратай таў-кән зонасы келешекте Республикалық әҳмийетине ийе үлкен санаат районына айланыўы мүмкин.

Солай етип, жоқарыда көрсетилген тәбийий байлықлар, әсиресе Қаратаўдағы Тебинбулақ титан-магнийли кәни базасында сульфат-натрий, ас дузы, хәм металл магнийди алыў, химия-металлургия санаатын дүзиўге тийкар болады.

Қурылыс материаллары санаатын раўажландырыў ушын минерал шийки зат ресурсларының үлкен қорлары бар. Руда емес қурылыс материаллары тийкарында Қаратаўда жыллық қуўаты 400 мың тонна хәк тасы хәм 70 мың тонна тас майдалайтуғын карьер иске түсирилмекте. Бул қурылыс материалларына болған талапларды қанаатландырыўға хәм жылына 1 млн. куб метрден артық шағал тас өндиретуғын Қаратаў қурылыс материаллары кәрханасын иске түсириўди талап етеди.

Қарақалпақстанда өндириўши күшлерди раўажландырыў перспективаларында санаат комплекси қурамында аўыр индустрияның салыстырмалы үлесин көбейтиў зәрүр. Сонлықтан, санаат өнимлери қурамында аўыр санааттың салыстырмалы үлесин кеминде 37-39 % ке арттырыў керек болады. Усыған сәйкес, жақын келешекте үлкемизде 30 дан артық санаат объектлери реконструкцияланады хәм кеңейтириледи. 2015-жылларға келип, электр энергиясына болған талапты кеминде 6 есеге, сондай-ақ аўыл хожалығында 8,3 есеге арттырыў талап етиледи. Бул талапты қанаатландырыў ушын Тахиаташ ГРЭСиниң қуўатын 2 есеге арттырыў керек. Алдағы ўақытлары агросанаат комплекси тараўларын интенсив раўажландырыў режесине сәйкес жер ресурсларынан нәтийжели пайдаланыў жолға қойылады. Усыған байланыслы, Тахиаташ гидроузели зонасында 1,3 млн. га суўғарылатуғын егин майданлары иске қосылады. Соның менен бирге, жайлаў фондынан ақылға муўапық пайдаланғанда, қойлардың санын 2 млн. басқа көбейтиў хәм жеңил санаат комплекси ушын үлкен көлемдеги шийки зат қорларын дүзиў мүмкин. Бул хәм тағы да басқа ис-иләжлар республикамыздың индустриал раўажланыўының тийкары болыўы сөзсиз.

Келешекте өндириўши күшлерди раўажландырыўдың машқалаларын шешиўде экономика тараўларын территориаллық аспектте рационал жайластырыў жолы менен әмелге асырылыўы зәрүр болады. Сол себебли, қолайлы транспорт-экономикалық байланысларды жаратыў хәм Орта Азия-Орай-Европа газ кубыры, сондай-ақ Ташкент-Үшқудық-Торткул (Мискин)-Нөкис-Қоңырат-Бейнеў-Мақат-Александров гай темир жолы арқалы комплекс-

ли рәуиште жұмыс алып барыў, бириншиден бизиң регионымызда өндирис базаларын қурыўға, екиншиден Устирттиң тәбийий жайлаўларынан хәм нефт-газ қорларынан пайдаланыў ушын мүмкиншиликлер жаратпақта. Булар қатарына ғарезсизлик жылларында Аралдың суўдан босаған аймақларында, сондай-ақ Устиртте 2006 жыллардан баслап Россияның ЛУКОЙЛ, Қытайдың CNPC, Қубла Кореяның KNOC компаниялары арасында дүзилген шәртнама тийкарында 17 миллион доллар көлеминде геологиялық изертлеў хәм бураўлаў жұмыслары иске асырылды. Усы мақсетте 2007-жылларда «Арал» проекти тийкарында Арал теңизи акваториясында хәм қурлықта изертлеў хәм бураўлаў жұмысларын алып барыў ушын 110 миллион доллар көлеминде қаржы жұмсалып, батыс Арал жағалаўларынан запасы 11 млрд. м³ -ден аслам жаныўшы газ кәни ашылды. Бул келешекте «Арқа Урга» газ санааты базасында үлкен перспективаға ийе **«Қарақалпақ газ санааты комплексин»** дүзиўге жол ашады.

Геологиялық изертлеўлер нәтийжесинде соңғы жылларда Қарақалпақстанда отын энергетикалық мақсетлерге жарамлы жаныўшы газдың, нефттиң, қара хәм реңли металлардың сондай-ақ көп санлы қурылыс ушын жарамлы цементтиң, хәр қыйлы таслардың хәм қумлардың заҳиралары табылды. Мине усы көлемли байлықлардан нәтийжели пайдаланыў мақсетинде Қытайдың CNPC компаниясы менен дүзилген шәртнама тийкарында Қонырат сода заводы иске түсирилсе, ал хәзирги ўақытта Қубла Кореяның KNOC компаниялары менен дүзилген шәртнамаға байланыслы жылына 400 мың тонна полиэтилен хәм 100 мың тонна пропилен өнимлерин ислеп шығаратуғын нефт-газ химиясы санааты комплекси қурылысы басланды.

Қызылқум районы батыста Әмиўдәрья дельтасы, арқада Арал бойы районы, қублада 42⁰-30⁰ кеңликлер аралығында жайласқан болып, хәкимшилик жақтан Елликқала, Беруний, Төрткүл, Қараөзек, Тахтакөпир районларының қурамына киреди хәм қаракөл шарўашылығында пайдаланылмақта. Қызылқум тәбийий-экономикалық районының экономикалық потенциалынан пайдаланыўды тезлетий ушын үлкен имканиятлар бар. Район Нөкис-Шымбай-Тахтакөпир-Қызылорда бағдарындағы қурылатуғын темир жол линиясы бойында жайласқан. Бул темир жолды тез арада иске түсирий Қызылқумның тәбийий ресурсларынан кең пайдаланыўға мүмкиншиликлер жаратады.

Аўыл хожалығына байланыслы жүргизилген изертлеў жумысларының мағлыўматларына сәйкес, Қызылқум районында Қарақалпақстанның 3,2 млн. га тәбийий жайлаўлары жайласқан. Бул жыл сайын 6-7 млн. центнер от-шөп қорларын топлаўға шараят туўдырады. Бирақ, суўландырыў жумысларының нәтийжели болмаўына байланыслы Қызылқум жайлаўлары бүгинги күнге шекем толық пайдаланылмай атыр. Усыған сәйкес, Қызылқум жайлаўларынан мақсетке муўапық пайдаланыў ушын көплек артезиан қудықлары хәм шахта типиндеги қудықлар иске түсирилмекте. Бул алдағы ўақытларда Қызылқум районында 250 мың га жер ресурсларын аўыл хожалығында пайдаланыўға хәм шарўашылық хожалықларында Қызылқум жайлаўлары есабынан қойлардың санын 700-800 мың басқа жеткизиў мүмкиншилигин береді. Бул өз нәўбетинде шарўашылық өнімлерин, тийкарынан жүн, тери таярлайтуғын санаат кәрханалары хәм тоқымашылық тараўларының қәлиплесиўине имканият пайда етеді.

Келешекте Қарақалпақстанның халық хожалығы комплексинде Қаратаў таў-кән санааты районын өзлестириў үлкен әҳмийетке ийе. Себеби, бул район бай тәбийий ресурсларға ийе хәм қолайлы эконом-географиялық орынды ийелейди. Республикалар аралық әҳмийетке ийе Нөкис-Төрткүл-Бухара-Самарқанд-Ташкент автомобиль жолы бул районды Өзбекстанның санаат орайлары менен байланыс дүзиўге, сондай-ақ ислеп турған жоқары вольтлы электр энергиясын жеткерип беретўғын қурылмалар Қарақалпақстанды арзан электр энергиясы менен тәмийинлесе, әмелдеги Нөкис-Қаратаў-Үшқудық-Наўайы-Ташкент темир жолы үлкемизди Өзбекстанның санаатлы районлары менен тутастырады. Бул биринши-ден, районның транспорт-экономикалық байланысларын тәмийинлесе, екиншиден тәбийий жер асты байлықларын санаатта пайдаланыўға шараят жаратады.

Район тәбийий жер асты байлықлары қорларына бай. Буларды келешекте халық хожалығында пайдаланыў металлургия санаатын, қурылыс материалларын таярлайтуғын цемент-шифер комбинатын, Қаратаў панелли ири жай қурылысы комбинатын дүзиўге жол ашады. Келешекте Қаратаў таў-кән санааты районында өндириўши күшлердиң тез пәт пенен раўажланыўын тәмийинлеў ушын Әмиўдәрья арқалы Султан Ўәйис-Жумыртаў районында Әмиўдәрьяға көпир қурыў зәрүр болады. Бул көпир жаңа қәлиплесетуғын

районды артықша мийнет ресурсларына ийе Хорезм территориясындағы районлар менен тутастырыўда хэм суўғарыла-туғын дийханшылық районларынан босаған жумысшы күшлерин жаңа курылатуғын зонада пайдаланыўға мүмкиншиликлер жаратады. Солай етип, районлараралық транспорт-экономикалық байланысларды раўажлан-дырыў артта қалған территориялардың экономикалық потенциалын көтериўге имканият туўдырады.

Қарақалпақстан келешекте аўыл хожалығы тараўларын раўажландырыўдың үлкен мүмкиншиликлерине ийе. Усыған сәйкес, жер-суў ресурсларынан ақылға муўапық пайдаланыў пахташылық, ғаллешилик, пиллешилик тараўларын раўажландырыўға жол ашады. Бул республикада тоқымашылық санаатын шийки зат ресурслары менен тәмийинлеўге жол ашады. Сондай-ақ пахташылықты раўажландырыў тоқымашылық санаатының пахта таласына болған талабын қанаатландырып ғана қоймай, азық-аўқат санаатының, яғный май ислеп шығаратуғын тараўлардың шийки затқа болған талабын да тәмийинлейди. Хәзир республикадағы май заводлар шийки зат ресурсларының жетиспеўшилигинен жылына барлығы болып 12-13 мың тонна өсимлик майы ислеп шығармақта. Буның ақыбетинде май өндиретуғын кәрханаларда өндирис куўатларынан бар-жоғы 50-64 % ке пайдаланылмақта. Үлкемиздің тәбийий шараяты, әсиресе куяшлы күнлердің узаққа созылыўы, пиллешиликтен жоқары өним алыўға хэм жылына 0,8-0,9 мың тонна пилле өнимлерин жетистиретуғын кәрхана дүзиўге мүмкиншилик береді. Сол себепли, республикада пилле жетистириўди 2-3 есеге көбейтиў зәрүр. Бул өнимлерди тасыў процессинде жүк вагонларынан пайдаланыў коэффициентин үнемлеўге хэм жипек гезлемелерин өндириўге жол ашады.

Республика территориясында дәри-дарманлик өсимликлердің түрлериде аз емес. Олар қатарына гармолла, эфедрен, ревень, салотка өсимлик түрлерин атап өтсек болады. Илимпазлардың пикиринше, дәри-дәрмек өсимликлердің айырым түрлерин тәбийий шараятқа қәлиплестириў жолы менен арнаўлы хожалықлар дүзиў арқалы бул мәселени шешиў мүмкин. Дәри таярлаўда қолланылатуғын боян тамыры курамындағы глицерин кислотасының салыстырма үлеси Орайлық Азия регионларына салыстырғанда 1,5-2 есе жоқары. Сол себепли, Қарақалпақ-стан шараятында боян тамырын өсириўге

қәнигелескен хожалықларды көбейтиў үлкен әҳмийетке ийе. Бул республиканың экономикалық раўажланыўын жеделлестириў ушын қаржы дереклерин топлаўға имкан береді. Усыған сәйкес, ресурс потенциалынан ақылға муўапық пайдаланыў тек ғана ишки талаптарды қанаатландырыў емес, ал экспорт өнімлерин көбейтиўге хәм үлкемиздиң экономикалық нәтийжелилигин бекемлеўге жол ашыўы сөзсиз. Жуўмақлап айтқанда, жергиликли шийки зат ресурслары тийкарында санааттың жаңа тараўларын жаратыў, бириншиден халықтың жасаў шараятын жеңилестириўге жағдай туўдырса, екиншиден өндирис комплекслерин қәлиплестириў арқалы тараўлардың нәтийжелилигин арттырыў мәселелери шешиледи.

Сораўлар хәм тапсырмалар:

- 1. Қарақалпақстан Республикасы санаат тараўларында өнім жетистириўдиң өсиў пәтин анықлаң хәм аўыр санаат тараўлары менен жеңил және азық-аўқат санааты тараўларының тең салмақлық үлеслерин табың хәм олардың қәлиплесиўине тәсир ететугын факторларды белгилең?*
- 2. Қарақалпақстанда энергетика санаатының қалиплесиўи хәм раўажланыўының баслы этаптарын белгилең хәм жыллық өндирилген энергияны жан басына есаплап шығың?*
- 3. Қарақалпақстан Республикасы санаатты мысалында өндиристи жәмиетлик шөлкемлестириўдиң формаларын анықлаң хәм концентрация, кооперирования деген түсиниклердиң мәнисин шешиң?*
- 4. Қарақалпақстан санааты мысалында өндирилген жыллық ишки өнімнің көлемин анықлаң хәм оның Өзбекстанның орташа дәрежесименен салыстырғандағы ийелейтўғын орнын есаплап шығарың?*
- 5. Қарақалпақстанда санаат өнімлерин жетистириўде аўыр санааттың салыстырмалы үлесин анықлаң хәм санааттың тараўлық структурасын жетилистириў мәселелерин шешиң?*
- 6. Қарақалпақстанда санааттың прогнозлық раўажланыў бағдарларын белгилең хәм үлкемизде аўыр индустрияны шөлкемлестириўдиң жолларын анықлаң ?*
- 7. Бапта берилген кесте мағлыўматлары тийкарында өнім таярлаўдың өсиў пәтин белгилейтуғын диаграмалар дүзиң хәм әмеллий жұмысларды орынлаң?*

АҰЫЛ ХОЖАЛЫҒЫ

3.3.Қарақалпақстанда аўыл хожалығының раўажланыўы хәм географиялық жайласыўы

3.3.1. Қарақалпақстанның суўғарыў системалары тәсир ететугын аймақлардың жер ресурслары хәм оннан пайдаланыў мүмкиншиликлери.

Ауыл хожалығын раўажландырыў бойынша күн тәртибине қойылып отырған талапларға хәм халықты азық-аўқатлық өним менен тәмийинлеў ұазыйпаларына сәйкес жер-суў ресурсларынан рационаллы пайдаланыў үлкен әҳмийетке ийе. Жер бул ауыл хожалығы өндирисиниң ең тийкарғы баслы куралы есапланып, оннан рационаллы пайдаланыў структуралық анализди хәм жер фондының жерден пайдаланыўшылар арасында бөлиниў дәрежесин хәр тәреплеме есапқа алыўды талап етеди. Дурысында да ауыл хожалығы кәрханаларының пайдаланыўындағы жерлер, өзиниң курамы хәм өнимдарлығы жағынан үлкен айырмашылыққа ийе. Мысалы, шөлистанлы, жайлаўлар, суўғарып егилетуғын жерлер ауыл хожалығына жарамлы жерлердиң категориясына кирип, олар өзиниң өнимдарлығы хәм пайдаланыў интенсивлиги бойынша бир биринен парық қылады. Қарақалпақстан Республикасы шәраятында жер ресурслары егислик жерлерден турады хәм оғада көлемли майданларды ийелейди.

Қарақалпақстан Республикасының улыўма жер фонды 16,6 млн. га жерди ийелеп, усыннан изертленген жер фонды (жайлаўлар менен қоса есаплағанда) 9,2 млн. гектарға барабар. Усыннан 3,8 млн.га жайлаўлар, ал қалған 1,3 млн.гектары хәзирги хәм әйемги суўғармалы жерлер контурына киреди. Бул хәзирги егислик жерлерге салыстырғанда 3 еседен асламырақ (15-кесте). Қарақалпақстан Өзбекстандағы ең перспективалы суўғармалы дийханшылықты раўажландырыў ушын мол резервлерге ийе районлар қатарына киреди. Республикада жақын келешекте суўғармалы дийханшылықты раўажландырыўға жарамлы резервтеги егислик жер фонды 417,0 мың гектарды курайды. Буған дийханшылық хожалықлардың хәзирги шегарасындағы суўғарыўға жарамлы 26,3 мың гектардай партаў жерлер, мәмлекетлик жер фондының структурасындағы 304,6 мың гектардай жерлер, Төрткүл, Беруний және Елликқала районларының территориясындағы әйемги суўғарылып егилетуғын жерлердиң контурындағы жайласқан 100 мың га х.т.б жерлер киреди (15-кесте). Усы көлемли жер ресурсларынан рационаллы пайдаланыў мақсетинде Әмиўдәрьяның төменги ағысында Түйемойын қыснағынан Арал теңизине шекемги аралықта Ташсаға, Пахта-арна, Қлычнйазбай, Совет жап, Сүүенли каналы, Қызкеткен, Рәўшан х.т.б. суўғарыў

системалары қуралды және олардан пайдаланыу коэффициентлери жақсыланды.

15-кесте

Қарақалпақстанның жер фонды

Жер категориялары	Қарақалпақстан Республикасы бойынша барлығы	
	Мың га	Жуумағына, % есабында
I. Аўыл хожалығына жарамлы жерлер	5188,145	32,2
1.Усыннан: Суўменен тәмийнленген егислик жерлер	500,1	8,9
2.Көп жыллық ағашлар	8,8	0,2
3.Пишенликлер	76,9	1,5
4.Жайлаўлар	4673,2	90,1
5.Усыннан: суў менен тәмийнленген жайлаулар	4369,0	93,5
II. Тоғай хожалықларда пайдаланылат жерлер	989,6	6,2
1. Усыннан Тоғайлықлар	921,3	93,1
2. Путалықлар	68,3	6,9
III. Имарат,уй капталы хәм бағлар ушын бөлінген жерлери	47,0	0,3
1. Усыннан Егислик жерлер	32,2	68,5
2 Имарат. Бағ асты жерлери	14,8	31,5
IV. Мелиор. қурылыс асты хәм боз жерлер	95,7	0,6
V. Пайдаланылмамай атырған жерлер	9815,4	61,2
Қарақалпақстан бойынша барлығы:	16599,6	100,00

Илимий изертлеу хәм жойбарлау мәкемелериниң мағлыұматларына қарағанда тек жерден пайдаланыу коэффициентин (КЗИ) 0,65 жеткергенниң өзінде суўғармалы дийханшылықтың егислик майданын 14-17% ке көбейтиўге мүмкиншиликлер бар. Өзлестириўге жарамлы таза массивлер тийкарынан арқа зоналарда жәмленген. Бул арқадан суўғармалы дийханшылық ушын оғада перспективалы майдан Әмиўдәрьяның жаға бойы полосасы хәм оның салалары, Рәушан хәм Еркіндәрья массивинде жайласқан.

Әйемги суўғармалы жерлер арқа районларға қарағанда кубла да көбирек. Буларға Төрткүл, Беруний хәм Елликқала районларының суўғармалы жерлери киреди. Олар хәрекет етиўши қумлардың астында хәм айырым тақырлы массивлерде жайласқан. Кубла районларда Түйемойын суў сақлағышы базасында жаңа жерлерди өзлестириў хәм егислик майданды 161,7 мың га жеткерий нәзерде тутылмақта.

Қарақалпақстанның жер фондының структурасында пишенликлер, отлақлықлар хәм жайлаўлар көлемли территорияны ийелейди. 2008-жылғы жер балансы мағлыұматы бойынша пишенликлер 76,9 мың гектарды, отлақ-жайлаўлар хәм путалықлар 4 млн. 742 мың га ийелейди.

Есапқа алынған жайлаулар хакыйқатында да көп территорияны ийелейди. Өзбекстан Республикасының аўыл хожалыык министрлигиниң геоботаникалык изертлеў мағлыўматларына қарағанда үстирттиң Қарақалпақстанға тийисли бөлиминде 7 млн.гектардан аслам жайлаулар жайласқан. Демек, тәбийий отлақларды халық хожалығында рационаллы пайдаланған жағдайда, бул зонада қойлардың бас санын 1,1 млн. басқа шекем көбейтиўге мүмкиншилик береди, яки Қарақалпақстанда алдағы перспективада қойлардың бас саны 2 есеге көбейтиўге болады деген сөз.

Қумлы типтеги жайлауларға Қарақалпақстан Қызыл кумы, Әмиўдәрьяның әйемги дельтасында жайласқан территориялар кирип, олар қой шарўашылығы хәм туйешилик ушын жыл даўамында пайдаланылады. Бул жайлаулар-сексеўилли, жуўсанлы хәм майда-путалы группаларға бөлинеди. Суўалмалы жайлаулар хәзирги Әмиўдәрья дельтасы территорияда жайласқан. Бул тийкарынан жер асты грунт суўларының жайласыўында байланыслы, суў алмалар хәм артық ығаллыққа ийе территорияларда тарқалған. Жер асты суўларының жайласыў қәддине қарай айырым жерлерде қамыс, ажырық х.т.б. өсимликлер өседи. Бул жайлауларды қарамаллар хәм жылқы бағыў ушын өзлестириў тек малларды бағыў емес, ал қыслатыў ушында беккем от шөп балансын дүзиўге мүмкиншилик береди.

Қарақалпақстанның арқа районына киретуғын территорияларда да көп көлемли жайлаулар көзге туседи. Бул Қарақалпақстан Республикасының қумлы типке киретуғын жайлауларының ярымы хәм суўғармалы жайлауларының 1/3 бөлимин қурайды. Солай етип республикада жер ресурсларының географиялык жайласыўына таллаў жасасақ, Қарақалпақстанның арқа районларында пайдаланылмай атырған көлемил жер ресурсларын байқаймыз. Кейинги жылларда Қарақалпақстан Республикасында суўғармалы дийханшылықты раўажландырыў бағдарламасына сәйкес жыл сайын тазадан 5,0-10,5 мың гектардан аслам егислик жерлер өзлестирилди. Бул өзлестирилген егислик жерлердиң басым көпшилиги пахташылықта, дийханшылықтың тағы басқада тараўларында пайдаланылады.

Жоқарыда берилген мағлыўматларға қарағанда 1960 жылдан 2008 жылға шекемги дәўир ишинде Қарақалпақстанда суўғарылып егилетуғын дақыллардың егислик майданы 191,7 мың гектардан 419,6 мың гектарға яки

214,1 мың гектарға көбейди. Усы жыллар ишинде пахтаның егислик майданы 145,4 мың гектарға, ал ғәллениң егислик майданы 74,3 мың гектарға артты. Усыған сәйкес суўдан пайдаланыў бойынша көлемли иләжлар иске асырылды. Мысалы, Тахиаташ гидроузели зонасында бәхәрги суў жетиспейтуғын ўақытларында орташа суў шығыны секундына 280-296 куб метрди қурайтуғын болды. Солай етип, Әмиўдәрьядан республиканың барлық магистрал суўғарыў каналлары арқалы жылына пайдаланылатуғын суўдың көлеми 8-9,7 млрд.м³ жетти. Бирақ деген менен айырым жылларда Әмиўдәрьядан алынатуғын суўдың муғдары жүдә азайып баратыр. Усыған сәйкес суўдан пайдаланыў машқалаларын шешиўде хәм суўғарыў системаларынан пайдаланыў коэффициентин жоқарылатыў үлкен әхмийетке ийе. Тилекке қарсы хәзирги ўақытларда суўғарыў системаларынан пайдаланыў (КПД) коэффициентини 0,56 артпайды. Суўғарыў системалары қәжетли жабылғы менен тәмийинленбеседе, олардың узынлығы 400 км аралыққа созылып, секундына суў өткерийү мүмкиншилиги 100 кубометрди қурайды.

Қарақалпақстан бойынша Әмиўдәрьяның дельталық басқарыў мәкемесине қараслы (АИТХБ) Қызкеткен, Сүўенли, Пахта-арна, Рәўшан х.т.б. каналлар есапланып, булардан Қызкеткен, Сүўенли хәм Пахта-арна каналлары ең ири суўғарыў системалары қатарына киреди.

Қызкеткен магистраллы суўғарыў каналы. Қарақалпақстандағы ең ири суўғарыў системаларынан есапланады хәм бул Нөкис, Кегейли, Шымбай, Қараөзек, Тахтакөпир районларының территориясынан 170 мың гектардан аслам егислик жерлерди суў менен тәмийинлейди (16-кесте).

16-кесте

**Қызкеткен суўғарыў системасы тәсиринде егислик майданларының көбейиўи
(мың гектар есабында)**

Суўғарылып егилетуғын егислик майданы	Жыллар						2010 жыл, % есабында	
	1980	1985	1995	2000	2005	2010	1980	2005
Система бойынша барлық егислик майданы	119,2	182,4	170,6	136,9	131,2	87,2	73,1	66,4
Усыннан:								
Пахтаның егислик майданы	36,8	37,4	47,0	34,2	30,1	20,7	56,2	68,7
Ғәллениң егислик майданы	39,4	56,4	51,6	45,0	42,4	40,8	103,5	96,2

Қызкеткен суўғарыў системасы зонасында пахтаның егислик майданының азайыўы айырым районларды толығы менен ғәллешиликке қәнийгелестирийүге байланыслы болды. Ал алдағы перспективада бул зонада суўғармалы егислик

жерлердің майданын көбейтiуi ушын Әмиўдәрьяның суўын толығы менен дийханшылыққа пайдаланыўи жобаластырылып отыр.

Статистикалық мағлыўматларға қарағанда бул зонада егислик жерлердің майданы 303 мың гектарға жеркерилди. Суўғарыў системаларының пайдаланыўи коэффициентин жоқарылатыўи және КЗИ ди барынша жетилистириўи нәзере тутылмақта. Қызкеткен каналы 1974 ж. баслап Тахиаташ гидроузелиниң, қурылыўына байланыслы сағадан суў алыўи инженерлик усылға өткерилди. Узынлығы 9 километрлик Қаттағар каналы иске түсирилип арқа район аймағына Әмиўдәрьядан суў алыўи бираз жақсыланды. Бул иләжлар Қызкеткен суўғарыў системасы тәсир ететуғын районлардағы хожалықларда пайдаланып атырған егислик жерлердің нәтийжелигин (КЗИ) арттырыўға хәм көп санлы қосымша каналлар арқалы сарп етилетуғын суўды үнемлеўи жолыменен суў дереклеринен ақылға муўапық пайдаланыўи арқалы егислик майданларды көбейтiуi ушын қосымша мүмкиншиликлер иске түсирилмекте.

Сүенли суўғарыў системасы. Әмиўдәрьяның шеп жағалаўында жайласқан Хөжели, Шоманай, Қанлыкөл, Қоңырат хәм Мойнақ районларының хожалықларын суў менен тәмийинлеп, жыл сайын 100-130 мың гектардан аслам егислик майданды суўғарыўға мүмкиншилик туўдырмақта (17-кесте). Сүенли магистраллы суўғарыў системасы Әмиўдәрьяның шеп жағалаўы арқалы 2-5 километрлик аралықта ағып откеннен кейин жолында бирнеше жаңапай қурылған каналларды да суў менен тәмийинлейди.

17-кесте

Сүенли суўғарыў системасы тәсиринде егислик майданларының көбейиўи (мың гектар есабында)

Суўғарылып егилетуғын егислик майданы	Жыллар						2010 жылға, % есабында	
	1980	1985	1995	2000	2005	2010	1980	2005
Система бойынша барлық егислик майд-ы	81,8	116,4	133,2	100,9	94,9	67,6	82,6	71,2
Усыннан:								
Пахтаның егислик майданы	36,3	39,6	35,9	41,7	38,3	23,1	63,6	60,3
Ғәлленің егислик майданы	23,1	36,2	37,9	33,6	30,6	30,9	133,7	101,0

1949-жылдан 1974 жылға шекем канал сағасы инженерлик усылда орналастырылған регулятор арқалы, ал 1974-жылдан баслап Тахиаташ гидроузели иске түсиўи менен толық инженерлик усылда суў менен тәмийинлеўге өтті. Сүенли каналы 42 километрлик аралыққа шекем 1949-

жылдан баслап-ақ реконструкцияланды, хәм усы аралықтан сәл төмениректе тыңнан қазылған Шоманай каналына да суў беретугын болды.

1971-жылдан баслап Сүеңли каналына параллел етип, екінши саға алынды. Бул Тахиаташ қыснағынан Әмиўдәрьяның шеп жағасындағы жайласқан хожалықларға көп суў беретугын болды. Нәтийжеде Шоманай районында кең көлемдеги егислик жерлер аўыл хожалығына пайдаланыўға берилди. УзМинселводхоз мекемесиниң бағдарламада көрсеткен жобасына қарағанда Сүеңли каналының секундына суў өткерийи 130 кубометрди курайды, ал параллел Қаттағар каналының суў өткерийи мүмкиншилиги секундына 250 кубометрге барабар. Солай етип статистикалық мағлыўматларға қарағанда Сүеңли каналының сағадан суў жиберийи мүмкиншилиги әдеўир көбейди.

Қарақалпақстанның қубла районларының суўландыратугын **Пахта-арна суўғарыў системасы** есапланып, ол Әмиўдәрьяның оң тәрәпинде жайласқан Төрткүл, Беруний, Елликқала районларының территориясынан 84,0-100,0 мың гектардай егислик майданларды суў менен тәмийинлейди (18-кесте).

Алдағы перспективада Пахта-арна каналы тәсир ететугын зонада суўғарылып егилетугын егислик жерлердиң көлеми 145 мың гектарға; ал қубла районлар бойынша улыўма егислик жерлердиң майданы 182 мың гектарға көбейтилетугын болады. Дурысында да Қарақалпақстанның қубла районлары, әсиресе Елликқала, Жанбасқала, Қырыққыз абад массивлери перспективада суўғармалы дийханшылықты раўажландырыў ушын үлкен мүмкин-шиликлерге ийе.

18-кесте

**Пахта-арна суўғарыў системасы тәсиринде егислик майданларының көбейийи
(мың гектар есабында)**

Суўғарылып егилетугын егислик майданы	Жыллар						2010 жылға, % есабында	
	1980	1985	1995	2000	2005	2010	1980	2005
Қубла зона бойынша барлық егислик майд-ы	89,9	86,0	113,7	113,4	108,9	101,4	112,7	93,1
Усыннан:								
Пахта-арна бойынша егислик майданы	66,7	51,1	86,0	71,7	39,0	57,2	85,7	146,6
Клычниязбай, Кыпшақ б-ша егислик майданы	23,4	34,5	37,7	35,2	17,0	29,6	126,4	174,1

Усыған сәйкес қубла районлардың суўғарыў системалары бойынша Әмиўдәрьядан алатугын суўдың шығының көбейтиў үлкен әҳмийетке ийе. Хәзир бул зонада Әмиўдәрьядан алынатуғын суўдың шығыны секундына 70м³

ден 100 м³ ге көбейтилседе Пахта-арна суўғарыў системасы улыўма талапларға толық жуўап бермейди.

Пахта-арна каналы 1926-1928 жылларда бурынғы ески Шорахан суўғарыў системасын қайта реконструкциялаў және кишигирим Бузяб, Күнябагыб, Амирабад, Келтеминар, Сарыбий каналларын бириктириў жолы менен дүзилген еди. Алдағы перспективада кубла районларда көлемли жер фондын өзлестириўге байланыслы Пахта-арна суўғарыў системасының суў бериў мүмкиншилигин жәнede арттырыў мақсетке муўапық келеди. Буннан басқа Бестам, Найман, қазақяб, Қаттағар каналларының да суў бериў мүмкиншилигин көбейтиў зэрүрли.

Келешекте Найман Бестам суўғарыў системасының секундына суў өткериў дәрежесин 33 м³ арттырыўды талап етеди. Егер Елликқала хәм Жамбасқала массивиндеги 100 мың гектардай жаңа егислик жерлерди суў менен тәмийинлеўди есапқа алсақ, онда алдағы перспективада кубла районлар бойынша Әмиўдәрьядан саға алатуғын суўғарыў системаларының сағаларын Түйемойын гидроузели жайласқан зонаның өрирегинен алыў қәжет. Бул мәселени шешиў Қарақалпақстанның кубла районларында жайласқан хожалықлардың есабынан хәзирги республика бойынша хәр жыл сайын жетилистирилип атырған пахтаны таярлаўға, ал Қарақалпақстанның арқа районларында ири-ири ғәллешилик хәм мал шарўашалығына қәнийгелескен хожалықларды, хәттеки районларды дүзиўге жол ашады. Қарақалпақстан Республикасы көлемли жер ресурсларына ийе. Бирақ хәзирги ўақытта суўғармалы дийханшылықта суў менен тәмийинленген егислик майдан 405,8 мың гектардан артпайды. Илимий изертлеў институтлары хәм Өзбекстан жер жойбарлаў мәкемелериниң мағлыўматларына қарағанда Қарақалпақстанда алдағы узақ перспективада 1290 мың гектардай егислик жерлерди өзлестириў мүмкиншилиги бар. Жақын келешекте бурынга суўғарылған егислик зоналарда айырым массивлерди өзлестириў жолы менен 196,4 мың гектардай егислик жер, ал Елликқала, Жамбасқала массивлериндеги ертедеги суўғарылған жерлердиң есабынан 78,3 мың гектар және бурынғы ғәллешилик егилген территорияларда 123 мың гектардай егислик жер өзлестириў мүмкиншилиги бар. Усыған сәйкес хәзирги суўғарыў системаларын реконструкциялаў, әсиресе, каналлардың пайдаланыў коэффицентин қосымша 0,7 шекем

жоқарылатыў, ал жерден пайдаланыў коэффициенти 0,80-0,85 жеткерийў қажет. Бул белгиленген жойбардағы маслелерди шешиў хәм егислик жерлердин мелиоративлик жағдайын жақсылаў бәриненде бурын аўыл хожалық өнимлерин көбейтиўге жол ашады. Бул ушын бәриненде бурын суўдан пайдаланыў нормасын жетилистирийў хәм коллектор-дренаж системаларынан өнимдарлы пайдаланыў мәселесин тезден шешиў қажет болады. Қарақалпақстанда кейинги жылларда айрым хожалықларда хәр бир гектар егислик майдан ушын туўра келетуғын коллектор-дренаж сетлерининг узынлығы 29-32 метрге көбейтилди хәм алмаслап егиў схемасын өндирикке енгизиўге айрықша итибар берилмекте.

Тәбийий-экономикалық районлардың климат шәраятын есапқа ала отырып, дийханшылық тараўларын қәнийгелестирийў хәм аўыл хожалық егинлерининг тез писер сортларын дийханшылыққа енгизиў колга алынбақта. Республиканың тәбийий климаты шараятына сәйкес суў ресурсларынан дурыс пайдаланыў жолы менен суўғармалы дийханшылықты табыслы раўажландырыў жұмысларын алып барып атырған хожалықлар аз емес. Буған мысал ретинде Шымбай районының «Майжап» фермер хожалығын мысалга келтирип өтсек болады. Хожалықтың улыўма жер майданы 13539 гектарға барабар. Усыннан сүримге жарамлы жерлер 7261 гектарды курайды. Хожалықта жерден хәм суўғарыў системаларынан пайдаланыў коэффициенти айтарлықтай жақсыланбақта. Бул белгиленген иләжларды әмелге асырыў арқалы «Майжаб» фермер хожалығы аўыл хожалық өнимлерининг көлемин 22502,0 мың сумга, ал пайданың жыллық өсимин 10443 мың сўмга көбейтиўге жол ашты. Солай етип, хожалықта сарып етилген шығынлардың өтелиўи 8,5 жылға қысқарса, ал рентабелликтинг дәрежеси 15,3% артты. Бундай иләжлар алдағы ўақытта арқа зонаның басқада хожалықларында әмелге асырыў нәзерде тутылмақта. Бул ушын арқа районлардың климат шәраятına сәйкес дәрья алабына жақын егилген ғәлле атызларында 1 га егислик жерди суўғарыў ушын суў нормасын 1,3-1,5 есеге қысқартыў, ал орта писер сортағы ғәлле атызларында суўғарыў мезгилининг ўақтын 1-майдан 25-августқа шекемги аралыққа өткерийў нәзерде тутылған. Арал районында да суўландырыў ушын коллектор-дренаж суўларынан пайдаланыў мәселеси алга қойылмақта.

Алдағы перспективада Қарақалпақстан шәраятында суў таңқыслығын есапка ала отырып, коллектор-дренаж суўларынан кеңнен пайдаланыў жүдә қажет болады. Себеби республиканың арқа хәм кубла районларында коллектордың нәтийжелигин арттырыўға байланыслы тасланды суўлардың көлеми 3,4 млрд.м³ қурайды. Усыннан ең кем дегенде 2 млрд.м³ ин екинши мәртебе суўландырыў ушын агын суў менен алмастырып пайдаланыўға болады. Себеби кәнийгелердиң мағлыўматларына қарағанда бул суўлардың минерализацияланыў дәрежеси бир литр суў муғдарында 3-4 граммнан артпайды. Сонлықтан Қарақалпақстанның арқа районларындағы КС-1, КС-3, КС-4 хәм ККС коллекторлары тәсир ететуғын аймақларда 1,5 млрд.м³ коллектор-дренаж суўларын қайтадан мал жайлаўларын суўландырыўға жумсаўға болады. Келешекте қайтадан пайдаланатуғын қашырымлы суўлардың көлеми 3,4-4 млрд.м³ көбейеди. Сонлықтан коллектор-дренаж суўларын халық хожалығына қайта пайдаланыўдың мүмкиншиликлерин излестириў хәм шөлистанлыққа бет алған Арал жағалаўларындағы жайлаўларды суўландырыў Қарақалпақстан Республикасы шәраятында белгили дәрежеде экологиялық қыйыншылықларды шешиўге мүмкиншилик бередидеген үмиттемиз.

Алдағы перспективада Қарақалпақстанның шөлистанлы территорияларында тийкарғы суў дереги ретинде жер асты суўларынан кеңнен пайдаланыў қажет болады. Гидрогеологиялық изертлеў мағлыўматларына қарағанда Қарақалпақстанда жер асты суўларына бай үш территория белгили: олар Султан Уайис, Әмиўдәрья алабы хәм кубла Арал артезиан бассейнинде жайласқан. Бул көлемли жер асты суўларының халық хожалығы тараўларында пайдаланыў үлкен машқаларды шешиўге, әсиресе кубла Аралда жүз берген экологиялық апатшылықты босаңластырыўға хәм хәзирги ислеп турған хожалықлардың тийкарғы өндириллик фондынан өнимдарлы пайдаланыўға мүмкиншилик берететуғыны сөзсиз.

3.3.2. Аўыл хожалығы тараўларының раўажланыўы хәм оның халықты күнделикли тутыныў товарлары менен тәмийинлеўдеги роли

Қарақалпақстан Республикасы аймағында аўыл хожалығы миллий экономикамыздың ең ири тараўларынан есапланады хәм халықты күнделикли

тутыныў товарлары хэм санааттың айрым тараўларын шийки зат пенен тәмийинлеўде үлкен роль атқарады. Усыған сәйкес аўыл хожалығы тараўларын раўажландырыў хожалық машқалалары ишиндеги ең баслы ўазыйпалардан есапланады хэм алдағы ўақытлары хўкимет органларының дыққат орайындағы баслы мәселелер катарына киреди. Дурысында-да, республиканың тәбийғый-экономикалық шараятларындағы өзине тән өзгешеликлерге қарай бул тараўдың раўажланыўын санаат релисине жақынлатыў бойынша үлкен әмелий иләжлар иске асырылмақта. Әсиресе, ғәрезсизлик жылларында аўыл-хожалығының материаллық-техникалық базасын беккемлеў ушын бөлип шығарылған ири қаржылардың көлеми артпақта. Қарақалпақстан Республикасы аймағында аўыл хожалығы миллий экономикамыздың ең ири тараўларынан есапланады хам халықты күнделикли тутыныў товарлары хэм санааттың айрым тараўларын шийки зат пенен тәмийинлеўде үлкен әҳмиетке ийе Дурысында-да, республиканың тәбийғый-экономикалық шараятларындағы өзине тән өзгешеликлерге қарай бул тараўдың раўажланын санаат релисине жақынлатыў бойынша үлкен әмелий иләжлар иске асырылмақта. Егер, 1986-1990-жыллар ишинде, яки 5 жылда Қарақалпақстанның халық хожалығы тараўларын раўажландырыў ушын бөлип шығарылған қаржылардың көлеми 3 млрд. 40 млн. болған болса, бул көрсеткиш тек 2000-жыл ушын 32,3 млрд. сумды, ал 2010-жылларда 800 млрд. сумға көбейди. Көрсетилген жыллар ишинде аўыл-хожалығына ири қаржы жумсаўдың көлеми де артты. Усы бөлинген ири қаржылардың 68,9% ондирислик объектлерди қурыў, аўыл-хожалық машиналарын сатып алыў хэм транспорт тармақларын модернизациялаў ушын пайдаланылды. Бул аўыл-хожалығының өндирислик базасын кеңейтиўге хэм жұмыс процессин механизациялаўға жол ашпақта. Нәтийжеде аўыл-хожалығы жоқары мөневри С-100, К-700, К-701, КЛАС, КЕЙС хэм т.б. маркадағы жоқары өнимдарлы аўыл-хожалық машиналары менен толықтырылды. Аўыл-хожалығын энергетикалық қуўатларменен тәмийинлеўдиң жоқарылаўына байланыслы мийнеттиң әөнимдарлығы айтарлықтай өспекте. Аўыл-хожалығында егислик жерлердиң мелиоратив жағдайын жақсылаўға айрықша итибар берилмекте.

Кейинги жылларда үкимет тәрәпинен шығарылған қарарларға сәйкес суўғармалы дийханшылықты раўажландырыўдың комплексли программасы

ислеп шығылды. Бул суўғармалы дийханшылық тараўларында ири-ири гидромелиротивлик қурылысларды иске асырыўға хэм коллектор-дренаж сетлерин көбейтиўге жол ашты. Себеби бизиң үлкемиздиң шәриятында коллектор-дренаж сетлерин қурыў хэм кеңейтиў егислик жерлердиң мелиоратив жағдайын жақсылаў менен кебир ашқан жерлерди егисликке пайдаланыўда хэм аўыл-хожалығы егинлериниң зүрәэтин арттырыўда үлкен әҳмийетке ийе.

Аўыл-хожалығы өнди́рисин раўажландырыўдың ең әҳмийетли факторларының бири өнди́рис процесин жоқары квалификациялы қәнийгелер менен тәмийинлеў, әсиресе механизатор кадрларды көбейтиў болып есапланады. Статистикалық мағлыўмат бойынша Қарақалпақстан-ның аўыл-хожалығында троктор-машинистлер, комбайыншылар хэм шоферлардың саны жыл сайын көбеймекте хэм олар аўыл-хожалығы өнди́рисиниң раўажланыўында шешиўши рольди атқармақта.

Аўыл-хожалық өнимлерин өнди́риўдиң көлемин кескин көбейтиўде хэм оның рентабиллигин арттырыўда республиканың тәбийғый-эканомикалық районлары бойынша аўыл-хожалығын қәнийгелестириў ең әҳмийетли факторлар катарына кирди. Бул бириншиден, аўыл-хожалығы тараўларын үлкемиздиң тәбийғый-эканомикалық шараятларын есапка алып қәнийгелестириўге мүмкиншилик берсе, екиншиден, мийнет ресурсларынан максималь дәрежеде пайдаланыўға жол ашатуғыны сөзсиз.

Солай етип, кейинги жыллары аўыл-хожалығы өнди́рисин талапқа сәйкес қәнийгелестириў айрым хожалықларды белгили аўыл-хожалық өнимлериниң, түрлерин өнди́риўге бағдарлаўға жол ашты. Бул өз гезегинде хәзирги ўақытта Қарақалпақстанда аўыл-хожалығының төмендегидей өнди́рислик типлерин лүзиўге тийкар салды: пахташылық, салыгершилик, овоц-палыз өсириўшилик, бағшылық, жүзимгершилик, сүт-гөш хам гөш бағдардағы мал-шарўашылық тараўлары от шөплик егинлер өсириў, қаракөлшилик тараўлары, хожалық-аралық өнди́рислик базаларға тийкарланған ири қара мал шарўашылығы комплекслери.

Аўыл-хожалығы өнди́рислик типлериниң ишинде пахташылық жетекши роль ийелейди. Солай етип, аўыл-хожалығы тутасы менен пахта өнди́риўге, фәлле, жоңышқа туқымын жетистириў, қарақул териси, жүн, пилле өнимлерин

өндириуге қәнийгелестирилди. Аўыл хожалығында өндирилген өнимлер биринши дәрежели қайта ислеуден кейин Өзбекстанның басқа экономикалық районлары хәм сырт еллерге жиберилмекте. Бирақ, дегенменен бағшылық, овош, гөш, қус өсириўшилиқ жергиликли әхмийетке ийе тараўлар қатарында қалып, бул тараўлардың өнимлери хәзирше ишки талапларды да толық қанатландырмай атыр. Сонлықтан сүт, гөш, овош, хәм бақша өнимлерин көбейтиў хәм жергиликли халықтың бул өнимлерге деген талабын толық қанаатландырыў ең аслы ўазыйпалар қатарына киреди. Қарақалпақстан шәриятында овош хәм бақша өнимлерин кескин көбейтиў ушын үлкен мүмкиншилиқлер бар. Үлкемиз узақ вегетациялық дәўир хәм көлемли жер фондына ийе. Бул мүмкиншиликти толық иске қосыў алдағы ўақытта овош өнимлерин көбейтиўге, хәттеки оның оннан дирилген өнимлердин бир бөлимин басқада республикаларға шығарыўға жол ашады.

Өндиристи қәнийгелестириў хәм концентрацияластырыўда ири хожалықлар менен бир қатарда фермер хожалықларын дүзиў практика жүзинде нәтийжелер бермекте. Бул хожалықларда техника базасынан толық пайдаланыў менен бирге мелиорацияға хәм химизацияға, агротехникалық қаделердин жетискенликлеринен кеңнен пайдаланыўға жол ашылатуғын тәжирийбеде дәлилленбекте. Усыған сәйкес бул иләжлар аўыл-хожалығы өнимлериниң өзине түсер баҳасын арзанлатыўға, сапалы өнимлердин көлемин арттырыўға хәм жұмысшыларға төленетуғын мийнет ҳақысының муғдарын көбейтиўди тәмийинлемекте. Солай етип, аўыл-хожалық өндирисинде қәнийгелестириў хәм концентрациялаўдын дәреженсин барынша жетистириў белгиленген егислик майданлардан алынатуғын өнимлердин ассортиментин жақсылаўға хәм белгили дәрежеде өнимниң көлеминиң артыўына жол ашпақта. Бул акырғы есапта аўыл-хожалығы өнимлерин өндириуге кеткен мийнет шығынларын азайтыўға, өнимниң өзине түсер баҳасын арзанлантырўға, улыўма өнимниң ақшалай көлемин көбейтуге хәм аўыл-хожалында тийкарғы өндирислик фондлардан нәтийжели пайдаланыўына мүмкиншилиқ туўдырмақта (19-кесте). Кестеде берилген мағлыўматларға қарағанда Қарақалпақстанда аўыл-хожалық өнимлерин жетистириўде бир қанша сапалы өзгешеликлердин жүз бергенлиги байқалып тур. Мысалы: кийинги жылларда

ғалле жетистирниў, мал шарўашылығы өнимин таярлаў сондай-ақ картошка, оврщ хәм сабзават, бағшылық өнимлерин жетистириўде алға илгерлеўлер бар.

19-кесте

Айрым жыллар ишинде Қарақалпақстанда аўыл-хожалығының раўажланыўын сыпатлайтуғын баслы көрсеткишлер

Көрсеткишлер	Жыллар					2005 жыл, % есабында	
	1975	1990	1995	2000	2005	1975	1995
Барлық егислик майдан, мың га.	248,7	404,9	395,8	337,4	238,5	95,9	70,7
Улыўма өним, млн.сум*	348,0	684,0	5439,2	32900,0	169483,0	429,5	4,5
А/ х тик өнд.фондның қуны, млн.сум	397,5	1030,1	1740,9	1400,0	10301,0	25,9	74есе
А/х: ислеўши жұмысшы хәм қызметкер саны, мынадам.	99,3	134,8	142,2	178,0	178,8	178,0	99,3
Трактор парк (физ.бир. есабында)мындана	12,0	15,6	14,3	5,7	8,3	69,2	145,6
А/х энер.қуўат.гәмийин-ўи 1)орт. бир ислеўшиге, ат. күши, есбында.	9,3	13,9	13,2	13,2	13,9	149,3	105,3
2)100га егис майда, ат күши есабында	494,0	669,0	632,0	632,0	690,0	139,7	109,3

*кәрежетлер курсы көрсетилген жыллардағы ақша айналысына сәйкес берилди.

Бирақ, пахташылық, ғаллешилиқ, әсиресе салы өнимлерин жетистириў бир қашнша артта қалды. Бул бириншиден Арал дағдарысына байланыслы егислик жерлердиң мелиоративлық шараятының пасейиўине хәм суў танқыслығына байланыслы болса, екиншиден пахташылық сондай-ақ, салыгершилиқ хожалықларында шөлкемлестириў мәселелери-ниң үзилiske түсиўи хәм бул тараўда жүз берген эканомикалық қатнаслардың алсизлигине тиккелей байланыслы болды. Нәтийжеде, улыўма көрсеткишлер Өзбекистанның ўалаятларына тийисли орташа корсеткешлеринен төменлеп кетти. Сонлықтан айрым аўыл-хожалық өнимлерин жан басына бөлгенде Қарақалпақстан Республикасы Өзбекстандағы орташа көрсеткиштен де төмен дәрежеде турады.

Көрсетилген жыллар ишинде мийнеттиң өнимдарлығы артты, бир ислеўшиге туўра келетуғын егислик жердердиң майданын көбейтиў хәм аўылхожалығында пайдаланылатуғын техникалардың тек санлық тәрәпи емес, ал сапалық жақларынада айтарлықтай кеўил бөлинбекте. Солай етип, кейинги 20 жыл ишинде Өзбекстан республикасы бойынша аўыл-хожалығы тараўларынан алынған ишки жалпы аймақлық өнимниң муғдары артпақта,

буның көлеми 2010 жылларға келип 14-16 трлн. сумнан жоқарылады. Қарақалпақстанда бул көрсеткиш жылына 737 млрд. сумды курамақта, яки Өзбекистан бойынша аўыл хожалығы тараўларынан жыл сайын өндирилетуғын улыўма өнимниң 3,4-4,0 процентке жақынын жетистиретуғын болды.

Сонлықтан республика аймағында аўыл-хожалығы өндирисиниң нәтийжелигин арттыруў хәм дийханшылықта пайдаланыўға тийисли резервлерди иске қосыў бойынша Өзбекстанның басқа регионларының тәжирийбелеринен кеңнен пайдаланыў зәрүр. Мәселен: жер ресурслары бир қанша шекленген болсада Андижан областы узақ жыллар даўамында аўыл-хожалығы тараўларын раўажландыруў бойынша республикада жетекши орынлардың бирин ийелемекте. Тек 2005-жыллардың өзінде-ақ, Андижан областының өндирис тараўларында жыл даўамында 1 триллион көлеминде өним таярланды, бул Қарақалпақстанда республикасына салыстырғанда 3,0 есеге дерлик көп деген сөз. Нәтийжеде Қарақалпақстан ҳәр бир гектар егислик майданнан алынатуғын пайданың көлеми хәттеки республикалық орташа көрсеткиштенде 2,7-3,2 есе төмен болып атыр.

Усыған сәйкес, Қарақалпақстан Республикасындағы ең тийкарғы мәселе-аўыл хожалығы өндирисиниң нәтийжелилигин жоқарылатыў есапланады. Бул өз гезегинде ҳәр бир гектар егислик жерден хәм ҳәр бир бас малдан алынатуғын өнимлердиң шығымын жоқарылатыў арқалы иске асырылыўы тийис.Тилекке қарсы республика аймағында аўыл-хожалығы тараўларында көлемли жумыслар иске асырылсада, 1980-жыллардан баслап дийханшылық хәм мал шарўашылығы өнимлерин жетистириўдиң көлеми өзгериссиз қалмақта, хәттеки айрым тараўларда бул көрсеткиш жылдан-жылға пәсейип кетти. Мысалы: 1980-жылларда жыл сайын 398,0 мың тонна пахта, 378,7мың тонна ғәлле хәм тағы басқа да аўыл-хожалығық өнимлери өндирилген болса, бул көрсеткиш 2005-жылларға келип жылына пахта бойынша 212,6 мың тонна, ғәлле жетистириў бойынша 201,6 мың тоннаны курады. Ал, 2010-жылы болса республика бойынша өндирилген пахта 188,0 мың тоннаны, ғәлле өнимлери 231,4 мың тоннаны курады, хәттеки айырым аўыл-хожалық өнимлери 80-жылларға салыстырғанда 42,3-58,3%ке азайып кетти (20-кесте). Кестеде берилген мағлыўматларға қарағанда Қарақалпақстанда аўыл-хожалық

өнімлерин жетистириүде бир қанша сапалы өзгешеликлердің жүз бергенлиги байқалып тур.

20-кесте

Қарақалпақстанда айрым жыллар ишинде аўыл-хожалық өнімлерин жетистириүдің көлеми, мың тонна есабында

Көрсеткишлер	Жыллар						2010-жылға, % есабында	
	1980	1990	2000	2005	2008	2010	1980	2008
Ғәлле:	368,7	304,1	262,5	201,6	212,9	231,4	57,7	105,6
Усыннан: Салы	276,9	278,8	179,8	25,9	13,2	36,6	5,8	51,0
Пахта	398,0	349,0	196,3	282,6	182,1	188,0	45,8	134,4
Картошка	10,3	6,3	2,91	14,7	21,6	29,2	2,1есе	146,9
Овощ	84,8	68,3	86,7	49,8	61,3	134,1	72,3	123,1
Совзават	60,3	119,5	85,0	49,8	119,0	69,5	197,3	2,3есе
Гөш	21,8	23,3	29,7	42,0	50,4	58,9	2,3есе	120,0
Сүт өнімлери	120,0	172,3	74,7	133,0	158,7	183,6	132,3	119,3
Мәйек, млн. дана	34,2	95,9	18,9	29,2	36,7	46,0	27,8	132,5

Мысалы: кийинги жылларда ғәлле жетистирниў, мал шарўашылығы өнимин таярлаў сондай-ақ картошка, оврщ хәм сабзават, бағшылық өнимлерин жетистириүде алға илгерлеўлер бар. Бирақ, пахташылық, ғәллешилиқ, әсиресе салы өнимлерин жетистириў бир қашнша артта қалды. Бул бириншиден Арал дағдарысына байланыслы егислик жерлердің мелиоративлық шараятының пасейиўине хәм суў танқыслығына байланыслы болса, екиншиден пахташылық сондай-ақ, салыгершилиқ хожалықларында шөлкемлестириў мәселелериниң үзилiske түсиўи хәм бул тараўда жүз берген эканомикалық қатнаслардың алсизлигине тиккелей байланыслы болды. Нәтийжеде, улыўма көрсеткишлер Өзбекистанның ўалаятларына тийисли орташа корсеткешлеринен төменлеп кетти. Сонлықтан айрым аўыл-хожалық өнимлерин жан басына бөлгенде Қарақалпақстан Республикасы Өзбекстандағы орташа көрсеткиштен де төмен дәрежеде турады.

2010-жылғы мағлыўмат бойынша Қарақалпақстанның аўыл-хожалығы жыл сайын 482 млрд.сум муғдарында ишки жалпы өним жетистирип, бул тараўда республиканың халық хожалығында ислеўши исшилердің 34 проценти хәм улыўма ишки өнимниң 32,9%ты таярланады. Усы аўыл-хожалық өнимлериниң 57,2%ти дийханшылықта, ал қалған өнимлер басқа тараўларында өндириледи. Солай етип, дийханшылық, аўыл-хожалығының тараўлық структурасындағы тутқан әхмийети хәм жыл сайын өндирилетуғын улыўма жалпы өнимниң көлеми бойынша басқада аўыл-хожалық тараўлары арасында жоқары салыстырмалы үлести ийелейди. Бирақ, деген менен аўыл-хожалығы

тарауларының раўажланыуы халықтың өсип баратырған талабын толық қанатландыра алмай атыр. Буны өндирилген өнімлерди халықтың жан басына бөлгендеги орташа көрсеткишлерде тастыйқлайды (21-кесте)

21-кесте

Қарақалпақстанда өндирилген аўыл-хожалық өнімлерин жан басына бөлгендеги дәрежеси, кг есабында.

Өнімлердин түрлери	Жыллар					2010-жылға, % есабында	
	1980	1990	2000	2008	2010	1980	2008
Ғәлле жет.ў	337,0	255,3	262,2	130,7	140,1	41,5	107,1
Усыннан: Салы	310,0	239,0	243,1	8,1	22,1	2,1	2,7 есе
Картофель	6,4	4,9	5,1	13,2	17,7	2,8есе	134,1
Овоц	49,0	43,0	46,8	37,6	81,1	76,7	2,1 есе
Совзovat	72,0	72,2	96,0	73,0	42,1	101,4	57,6
Мийўе	8,4	9,0	9,9	12,1	12,8	144,0	105,7
Жүзим	0,3	0,32	0,34	1,0	1,5	6,8есе	1,5 есе
Ғөш, сойылған салмақта	24,0	26,1	25,9	30,9	35,7	128,7	115,5
Сүт	139,0	135,4	136,2	97,4	111,1	70,7	114,1

Кестеде берилген мағлыўматларға қарағанда Республика бойынша өндирилген аўыл-хожалық өнімлери жан басына бөлгенде еледа төмен дәрежеде. Егер жан басына физиологиялық норма бойынша жылына 68кг гөш, 270кг сүт өнімлери, 219дана мәйек 52,3 кг картошка,118,5кг овоц ҳәм сәбзәвот өнімлери, сондай-ақ 98,9 кг мийўе ҳәм жүзим өнімлери зәрүрли болса, бул көрсеткиш Республика аймағында жоқарыдағы аты көрсетилген аўыл-хожалық өнімлерин жетистириўдин жыллық көлеми аз болғанлықтан халықтың жан басына бөлгенде жылына тек болғаны 97 литр сүт өнімлери, 73кг палыз өнімлери, 130кг ғәлле, 30,9кг гөш, 23,7дана мәйек, 13,2 кг картошка ғана жетистирилип атыр.

Бул жүдә аз. Сонлықтан физиологиялық нормаға сәйкес азық аўқатлық өнімлерди көбейтиў ушын Қарақалпақстан шараятында аўыл-хожалығы өндирисин заман талабына сәйкес модернизациялаў арқалы оның нәтийжелигин арттырыўға айрықша итибар бериўди талап етеди. Бул ушын суўғармалы дийханшылық тарауларын интенсификациялаў жолы менен мийнеттин өнімдарлығына ерисиў ҳәм аўыл-хожалық тарауларының турақлы раўажланыў стратегиясын ислеп шығыў зәрүр.

3.3.3. Дийханшылық аўыл-хожалығының баслы тараўы: қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы

Қарақалпақстанда дийханшылық ерте ўақытлардан-ақ қәлиплести ҳәм қолдан суўғарыў жолы менен иске асырылады.

2010-жыл статистикалық мағлыұматларға анализ жасасақ республикада суў менен тәмийинленген егислик жерлердиң көлеми 500,1 гектарға жеткерилди. Усыннан егислик ушын пайдаланылып атырған майданлар 254,0-262,9 мың гектарды қурайды. Қарақалпақстанда суўғармалы дийханшылық тараўларының интенсивли раўажланыўы Амиўдәрьяда, Тахиаташ ҳәм Түйемойын гидроузеллери қурылғаннан кейинги жылларға туўра келеди (22-кесте).

22-кесте

Қарақалпақстанда дийханшылық тараўларының егислик майданларының өсиўи, мың гектар есабында

Жыллары	Барлық егислик майдан	Усыннан: гәлленің майданы	Усыннан: салының егислик майданы	Пахта	От-шөплик егинлер
1913	109,5	78,9	4,1	11,8	12,7
1928	98,6	49,7	4,4	27,1	12,3
1950	159,0	30,9	8,1	83,6	38,5
1960	191,7	7,9	2,2	131,5	46,3
1965	176,5	19,0	13,6	121,5	29,6
1970	193,4	24,2	20,9	120,0	42,2
1975	248,7	47,9	37,2	124,0	63,1
1980	312,8	80,1	62,6	133,7	86,9
1990	416,9	95,5	85,5	153,0	144,0
1991	414,1	112,1	88,8	149,6	126,7
1992	416,6	125,7	100,8	147,8	121,0
1993	415,4	132,9	100,5	149,3	118,7
1994	419,6	145,5	92,8	145,9	110,2
1995	395,8	126,1	92,0	145,5	107,9
2000	337,4	98,9	60,1	129,4	
2005	238,5	82,2	13,8	104,0	32,4
2008	254,0	74,3	14,5	102,8	38,7
2010	262,9	100,2	15,0	101,0	35,4
2010-ж. 1913-жылға% ес-да	240,1	127,0	3,6 есе	8,5 есе	2,7 есе

Кестеде берилген мағлыұматларға қарағанда Қарақалпақстан республикасы бойынша 1913-жылларға салыстырғанда суўғармалы дийханшылықта (гәллешиликтен басқа тараўларда) үлкен өзгерислер байкалады. Дийханшылықтың барлық тараўларында дерлик санлық ҳәм сапалық өзгерислер иске асты. Бирақ 1976-жыллардан кийин яки Амиўдәрьяда Тахиаташ ҳәм Түйемойын гидроузеллери қурылғаннан кейинги жылларда дийханшылық тараўларының жүдә тубалап қалыўы ҳақыйқатлыққа туўра келмейди.

Бирақ Амиўдәрьяның суў ағысының оның жоқары ҳәм орта ағысларында көплеп аўыл-хожалығына сарып етилиўи Қарақалпақстан шараятында суў таңсықлығын келтирип шығарды. Мине усыған сәйкес дийханшылықтың

егислик майданы 1980-жылга салыстырғанда 16 %ке қысқарса, бул көрсеткиш 1990-жылга салыстырғанда 37 % ке қысқарды. Солай етип, дийханшылықта егислик жерлерден пайдаланыўдың үзилiske түсиўи хәм егислик жерлердин мелиоратив шараятының бузылыўы суўғармалы дийханшылықтан жетистирилетуғын улыўма өнимниң, әсиресе пахта өнимлериниң пасейиўине алып келди.

Сүүенли магистраллы суўғарыў системасы Әмиўдәрьяның шеп жағалаўы арқалы 2-5 километрлик аралықта ағып откеңнен кейин жолында бирнеше жаңапай қурылған каналларды да суў менен тәмийинлейди. 1949-жылдан 1974 жылға шекем канал сағасы инженерлик усылда орналастырылған регулятор арқалы, ал 1974-жылдан баслап Тахиаташ гидроузели иске түсиўи менен толық инженерлик усылда суў менен тәмийинлеўге өтти.

Себеби, узақ жыллар даўамында жетистирилген салы нәллерин соның ишинде районластырылған сортларды сақлаў иләжлары көрилмекте. Усыған сәйкес, хәттеки суў таңқыслығы шараятындада Қарақалпақстанның айрым районларында салының егислик майданы сақланбақта.

Хәзир республика аймағында ғәллешиликти раўажландырыўға айрықша итибар берилмекте. Егер 1940-жылларда Республика бойынша ғәллешилик ушын ажыратылған егислик майданы 47,8 мың га болса, ал бул көрсеткиш 1995-жылы 126,1 мың гектарға көбейди. Ғәлленің егислик майданы әсиресе тоқсаныншы жыллардан баслап кеңийтиле баслады. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан республикалары өз ғәрезсизлигине ерисиў менен халықтың азық-аўқатлық өнимлерге деген өсип баратырған талапларын есапқа алып, дән өнимлерин көбейтиў мақсетинде ғәллешиликти раўажландырыўға айрықша итибар берилмекте. Мысалы: 1980-жылларда ғәлле ушын ажратылған егислик майданы 80,1мың гектарды қураса, усының 62,5мың гектарын салының егислик майданы ийеледи. Ал, 2010-жылы ғәлле ушын ажратылған егислик майдан 100,2 мың гектарға жетти, усиннан салының егислик майданы 36,6 мың гектарды қурады.

Дийханшылық тараўларының қурамында пахташылық тараўларыда үлкен әҳмийетке ийе. Бул тараў бурынғы дәрежесиндей мәмлекет казнасын пул дереклери менен толықтырып улыўма халық-хожалықлық әҳмийетин сақлап

келмекте. Усыған сәйкес егислик жерлердің жыл сайын 36,7-39,6% ти пахташылық үшін ажратылады.

Пахташылық. Қарақалпақстан республикасында пахташылық аўыл-хожалығының ири тараўларынан есапланып, дийханшылық пенен шуғылланатуғын хожалықлардың көпшилиги дерлик пахташылыққа қәнийгелескен. Хәзир пахташылық пенен шуғылланатуғын хожалықлар аўыл-хожалығы өндирисине пайдаланатуғын тийкарғы өндирислик фондлардың қуны бойынша-да, аўыл-хожалық тараўларында ислеўши рабочий хәм хызметкерлердин санының көбирек бөлимин ийелеп жылына өндирилетуғын доходтың көпшилик бөлимин өндирип, аўыл-хожалық комплексинде жетекши ролди атқарады.

2010-жылғы мағлыўмат бойынша пахташылықтың үлесине барлық аўыл-хожалық егислик майданының 37%-40% хәм жыллық топлаған доходтың 2/3 бөлими туўра келеди, яки мәмлекет тапсырған «ақ алтынның» есабынан милли доходтың көпшилик бөлимин таярламақта.

Пахта Қарақалпақстанда узақ дәўирлерден берли егиледи. Бирақ бул тараў бурынларда аўыл-хожалығы эканомикасында айтарлықтай роль ойнамады. 1913-жылы улыўма егислик майданның 10,3% пахташылықтың үлесине туўра келди. Барлық пайдаланыўдағы (109,5мың ға) улыўма егислик майданның, 11,3 мың гектарын пахташылық ийеледи. Бирақ, пахташылықта агротехникалық жумысслар оғада төмен дәрежеде болады. Хәр бир гектар егислик жерден алынатуғын зүрәт 12-13 центнерден артпады. Ал, алынған пахта мамығы өте төмен сапада болды. Егислик жерлерди менирал төгинлер менен тәмийинлеў хәм пахта өсимлигин хәр қыйлы зыянкеслерден қорғаў үшін химикатлар жоқтың қасында еди.

Қарақалпақстанда 1932-жыллардан баслап-ақ пахташылықты кескин раўажландырыў программасы қабыл етилип, бул мәселе күн тәртибиндеги бас машқала қатарында мәмлекетлик қадағалаўға алынды. Усы дакументлер тийкарында жаңа жерлерди өзлестириў, суўғарыў тармақ-ларын дузиў хәм илимий изертлеў мекемелерин шөлкемлестириў бойынша, әсиресе туқымшылық селекциялық жумысларды түп тамырынан жақсылаў бойынша қарар қабыл етилди. Бул пахташылықты раўажландырыўға, әсиресе узын талшықлы пахта сортларын ойлап табыў хәм оны өндириске кеңнен енгизиўге

жол ашты. Булар аўыл-хожалығы тараўларында өндирис процесин шолкемлестириўде улкен рол атқарды.

Қарақалпақстан Республикасының арқа районлары ушын климат шәраятларына қолайлы пахтаның тез писер сортларын көплек жетистириў мақсетинде Шымбай туқымшылық станциясы иске қосылды. Нәтийжеде республиканың тәбийғый-эканомикалық районлары бойынша жоқары сапалы пахта сортларының төрт түри егилетуғын болды. Булар хәр қайсысы өнимдарлығы бойынша тәбийғый зоналарға ийкемлестирилген сортлар болып есапланады. Хәзирги ўақытта усындай жоқары сапалы пахта сортларының бирине республиканың арқа зонасында районластырылған С47-27 сортын атаўға болады. Бул сорт 20-жыл даўамында егилип жақсы нәтийжелер берип киятыр.

Пахташылықта топлаған дереклерге карағанда раўажланған каробчканың өними 6,5 грамды курайды. Жоқары зүрәәтли 108-Ф сортлары менен тәмийинленген хожалықларда бул каробчкадан алынған өним 6-7 граммға барабар. Бирақ 108Ф сортка карағанда С4727 сорты бизиң республика шәраятында 8-10 күндей бурын писип, көпшилик хожалықлар хәм тәбийғый-эканомикалық зоналар бойынша районластырылған сортлар қатарына киреди.

Солай етип, кейинги жылларда қабыл етилген иләжлар нәтийжесинде жаңа жерлерди өзлестириў бойынша, аўыл-хожалығының материаллық-техникалық базасын беккемлеў, минирал төгинлрди көплек өндириў, жоқары зүрәәтли районластырылған жаңа сортларды практикада қолланыў, аўыл хожалығында ислеўшилердин материаллық қызығыўшылығын арттырыў бойынша көп ғана табыслар қолға киргизилди. Бул хәм тағы басқа да иләжлар Орта Азияның басқа республикалары сыяқлы Қарақалпақстанда-да тийкарғы товарлық әхмийетке ийе тараў-пахташылықты раўажландырыўға үлкен тәсир жасады. Буның айрым характерли белгилерин төмендеги кесте мағлыўматларында көриўге болады (23-кесте). Кестеде берилген мағлыўматларға карағанда пахташылық хәзирги дәўирде суўғармалы дийханшылықтың ең ири хәм қәнигелескен тараўларына айланды. Қарақалпақстан шараятында узак вегетациялық дәўир хәм тармик ресурслардың жыйынтығы пахтадан мол зүрәәт топлаўға мүмкиншилик береді. Бирақ 1960-жыллардан кейин Амиўдәрья суў ағынының қысқарыўы

республикада пахтаның егислик майданының азайыуына хәм хәрбир гектар егислик майданнан алынатуғын хасылдарлықтың пасейиуине тәсир етти.

23-кесте

Қарақалпақстанда пахташылықтың раўажланыуын дәлиллейтуғын баслы көрсеткишлер

Жыллар	Пахтаның егислик майданы /мың.га/	Зүрәтлик, ц/га	Улыўма өним, мың. Тонна
1913	11,8	13,9	16,0
1928	27,1	6,6	18,0
1940	60,9	12,7	78,0
1950	83,6	16,6	139,0
1955	114,3	12,0	137,0
1960	131,5	15,8	207,0
1965	121,5	21,4	260,0
1975	124,0	31,5	386,0
1980	133,5	32,1	430,0
1985	151,0	23,1	361,0
1995	145,5	19,8	288,2
2000	145,0	13,5	196,8
2005	104,0	20,6	212,6
2008	102,4	18,4	182,1
2010	101,0	18,6	188,0
2010 жыл 1913 жылға % ес-да	8,5 есе	133,8 %	11,8 есе

Нәтийжесинде пахта өнимин жетистириуі 1980 хәм 1985-жылларға салыстырганда 2,6 есеге, ал 1990-жылларға қарағанда 17-19 % ке азайды. Усы дәўир ишинде 1 гектар егислик майданнан жетистирилетуғын хасылдарлықта 19,3-46,0% ке пәсейди. Бул бәринен де бурын пахташылықта егислик жерлердиң мелиротив шараятының бузылыуы хәм агротехникалық кәделерден пайдаланыудың үзилiske түсиуине байланысly болды.

Өтмишке нәзер аўдарсақ пахтаның улыўма өниминиң өсиуи егислик жерлердиң майданын көбейиуге байланысly болған болса, ал кейинги жыллары зүрәтликтiң айтарлықтай жоқарылағаны байқалады. Бирақ, деген менен зүрәтлик Қарақалпақстанда елде болса Республиканың орташа көрсеткишлериненле төмен екенлиги байқалады.

Усыған сәйкес зүрәтликтi жоқарылатыу үшін бир қанша әмелий иләжлар әмелге асырылыуы зәрүр. Булардың қатарына егислик жерлерди суў менен тәмийинлеуди жақсылау хәм жерлердиң кебир ашыуының алдын алыу, суўғарыу тармақларын курыу хәм олардан пайдаланыудың коэффициентин (КЗИ) арттырыу жатады. Солай етип, пахташылық пенен шуғылланатуғын хожалықлар зүрәттиликти жоқарылатыу бойынша бар мүмкиншиликлерди иске қоса алмай атырған жағдайда агротехникалық кәделерден пайдаланыудың дәрежесиде талапка толық жууап бермейди. Буған қосымша Арал теңизиниң

бурынғы суў басып жатырған қәддиниң шолистанлыққа айналыўы менен шаңлы-дузлы кумлар шамалдың тәсириде пахташылық зоналарын дуз тозаңдары менен қапламақта. Қәнигелердиң есаплаўларына қарағанда ҳәр бир гектар жерге жыл сайын 500-1000 кг жақын дуз қосылып егислик жерлердиң қайтадан шорланыўын пайда етпекте. Нәтижеде пахтаның зүрәттилигиде кемейип баратыр. Буны Өзбекстанда пахтаның орташа зүрәтлигинде Қарақалпақстанның тутқан салыстырмалы үлесиде тастыйқлайды (24-кесте).

24-кесте

Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикаларында пахтаның зүрәтилигиниң салыстырмалы көрсеткишлери, ц/га.

Жыллар	Пахтаның зүрәтлиги: ц/га		Қарақалпақстан Өзбекстанға, % есабында
	Өзбекстан бойынша	Қарақалпақстан бойынша	
1965	24,2	21,4	88,4
1970	26,3	27,4	106,1
1975	28,3	31,0	109,5
1980	29,7	29,6	91,7
1985	27,0	22,1	81,9
1990	27,6	22,8	82,6
1995	26,8	19,8	73,9
2000	22,4	13,5	60,3
2005	22,7	19,5	85,9
2010	24,6	18,6	188,0
2010 ж. 1965ж-ға, %	100,2	86,9	-11,1 е

Кестеде берилген мағлыұматларға қарағанда Қарақалпақстанда пахтаның зүрәттилиги 1970-1980-жылларда 26% ке, ал, 1980-2000-жыллар аралығында 40,5%ке кемейип кетти. Көрсетилген жыллар ишинде Өзбекстан бойынша орташа көрсеткиштен 50% дерлик кем зүрәт алынды. Бирақ, хәзирдиң өзинде республиканың айрым пахташылыққа қәлиплескен хожалықларында пахтаның гектарына орташа зүрәттилиги 29-33 центнерди курайды. Бул республикада пахташылықты Өзбекстан бойынша орташа дәрежеге жетистириў ушын мол резервлердиң бар екенлигин көрсетеди.

Қарақалпақстан алдағы ўақытларда пахта өнимин көбейтиў бойынша айтарлықтай резервлерге ийе хәм оны тезирек иске асырыў зәрүр. Жоқары өним беретуғын сорт таярлайтуғын станциялардың көрсетиўлерине, айрым алдыңғы бригадалардың, сондай-ақ хожалықлардың жетискенликлерине қарағанда зүрәтликти гектарына түслик районларда 27-29 центнерге шекем, ал арқа зонада 21-23 центнерге жеткерийге болатуғынлығы ис жүзинде тастыйқланып отыр. Бул алдағы ўақытларда Қарақалпақстан бойынша жыл

сайын өндирилетуғын пахтаның көлемин 300-30 мың тоннаға жеткериўге жол ашады.

Алдағы перспективада хәр гектар егислик жерден алынатуғын пахта зүрәттин жоқарылатыў хәм жаңа жерлерди пахташылыққа өзлестириў жолы менен пахтаның улыўма өнимин көбейтиўге мүмкиншилик бар. Түслик районда жайласқан Елликқала, Жамбасқала, Кырыққыз абад хәм тағы басқа елатлардың есабынан пахтаның егислик майданы кеңейтиледі. Бул бириншиден арқа зонадағы айрым районлардан пахтаның егислик майданын түслик зонаға аўыстырыўға жол ашса, екиншиден арқа районларда ғәллешиликти хәм майлы егинлерди кеңнен раўажландырыўға имканиятлар береді. Солай етип, республиканың тәбийғый шәриятларын есапқа ала отырып, дийханшылық тараўларын дурыс қәнийгелестириўге өтиў ақырғы есапта аўыл-хожалығы тараўларының рентабиллигин арттырыўға жол ашыўы тийис.

Ғәллешилик. Төменги Амўдәрья, сондай-ақ Қарақалпақстанда ғәллешилик ең ерте ўақытлардан берли егиліп киятырған дийханшылық тараўлары сыпатында белгили. Бирақ, 60-жылларға шекем бул тараў республикада товарлық әҳмийетке ийе емес еді. Ғәллешиликтің егислик майданлары пахташылық хожалықларының аралығында жайласты.

Өндиристи орайластырыўдың хәм салыгершиликти раўажландырыўда басшылық ететуғын бир басқарманың болмаўы көплеген кемшиликлерге дуўшар етти. Әсиресе ирригация-мелиорация тармақларын қурыўда хәм таза жерлерди өзлестириўди режелестириўде кемшиликлер болды. Бул көп жыллар даўамында Қарақалпақстанда ғәллешиликтің егислик майданларының өсиўине хәм егислик майданларының көпшилигин бурынғы суўғарып егилетуғын жерлерде шекледі.

Қарақалпақстанда ғәллешиликти раўажландырыўда Өзбекстан хўкимети тәрәпинен қойылған халықты азық-аўқатлық өнимлер менен тәмийинлеў бойынша қарарлары үлкен әҳмийетке ийе болды. Усы қарарларға сәйкес салыгершилик Қарақалпақстанның аўыл-хожалығында жетекши тараўға айланды. Қәнийгелескен хожалықлар дүзиле баслады. Буларға Қоңрат районында дүзилген Раўшан салыгершилик хожалығы менен бир қатарда 1961-жылы шөлкемлестирилген «Алтынкөл» хәм «Майжап» хәм т.б хожалықларын

атауға болады. 1964-жылдарға келе тазадан және бес салыгершилик хожалығы дүзилди. Булар қатарына Қоңрат районындағы «Көк дәрья», Нөкис районындағы «Шортанбай», Чимбай районындағы «Октябрь» хәм Қараөзек районындағы «Қараөзек», «Мәдениет» атлы хожалықлар жатады. Кейинги ўақытларда Қарақалпақ-станда салыгершилик хожалықлардың қатары айтарлықтай өсти.

Қарақалпақстанда қәнигелескен салыгершилик хожалықларын дүзиў, оны шөлкемлестириў системасын жетистириў менен байланыслы шешилди. Усыған сәйкес 1966-жылы «Қарақалпақирсовхозстрой» басқармасы дүзилди. Ол өзиниң барлық салыгершилик хожалықлардың өндириллик хәм мәдений турмыс объектлерин салыўды, салыны суўғарыў тараўларын инженерлик усылда дүзиў хәм қайта реконструкциялаў, таза жерлерди өзлестириў, кадрлар таярлаўды хәм салы өндириўши хожалықларды материаллық-техникалық жақтан тәмийинлеўди өзине жәмледи. Солай-етип, өндиристи басқарыўы орайластырыў, қәнигелескен хожалықларды дүзиў хәм олардың материаллық-техникалық базасын беккемлеў үлкен әхмийетке ийе болады. Усының нәтийжесинде салыгершилик хожалықлардың өндириллик көрсеткишлери тез ўақыт ишинде 5,5 есеге өсти. Ал, 100 га егислик жерге туўра келетуғын тийкарғы өндирилс фондларының қуны 2,6 есеге көбейди. Нәтийжеде 100 гектар егислик жерге туўра келетуғын өндириллик фондтың қуны 1980-жылға келе 139 мың сом қурады, яки бул 1966-жыл менен салыстырғанда 6,3 есеге көп деген сөз. Салыгершилик хожалықларын техника менен тәмийинлеў 1981-1985-жыллары 4 есеге өсти. Жердиң минератив жағдайларын жақсылаў ушын қурылыс ислерине бөлинген ири қаржылардың муғдары 1970-жылларда 9 млн.сом болған болса, ал 1986-жылларға келе 108млн. сомға яки 12 есеге артты. Бул хәм басқада иске асырылған иләжлар саны өнимлериниң көлемин арттырыўға тийкар дүзди.

Жоңышқашылық. Қарақалпақстан шараятында жоңышқа 2,5 мың жылдан берли егиллип киятыр. Жоңышқашылықты раўажландырыўдағы топлаған тәжрийбелер нәтийжесинде жоқары онимдарлы сортлар ислеп шығылды хәм өндирилске енгизилди. Қарақалпақстан Россияға қосылыўы менен жоңышқа туқымын халық аралық базарға яки Германияға, АҚШқа, Канадаға хәм т.б еллерге шақырыла баслады. Бул тараўды буннан былай

раўажландырыў ушын Шымбайда, төменги Әмиўдәрьяның барлық районларын жоңышқа туқымы менен тәмийинлейтуғын орайласқан пункт дүзилди хәм жоңышқа туқымы ушын бир қанша жокары баҳа орнатылды. Қарақалпақстанда топланған тәжирийбелер тийкарында бул баҳалы экспортлық егинди тез пәт пенен раўажландырыў мақсетинде қәнигелескен жоңышқа егетуғын хожалықлар дүзилди.

Жер жүзлик урыс жылларында қыйраған қожалықлар қайта тикленди. Жоңышқалықты раўажландырыў ушын эканомикалық хәм шөлкемлестириў жумысларын нәзерде тутатуғын үлкен иләжлар ислеп шығылды хәм рабочийларды жумысларының жуўмағы бойынша қошәметлеў тәртиби енгизилди. Солай етип, 1930-жылыдың өзінде-ақ жоңышқашылықтың майданы 1913-жыллардағы дәрежесине жеткерилди хәм айрым районларда бул жумыслар түп тамырынан жақсыланды. Нәтийжеде 1939-жылы Шымбай районының мийнеткешлери мәмлекетке 568 тонна жоңышқа тухымын тапсырды.

Район хожалықлары 2300 гектар егислик майданның хәр бир гектарынан 2,67 центнерден зүрәт алды. Айрым хожалықларда хәр гектар жоңышқа майданынан 11,2 центнерден тухым жетистирилди. Тез ўақыт ишинде жоңышқаның егислик майданы 40,8 мың гектарға жеткерилди хәм жыл сайын мәмлекетке 2,1 мыңтонна тухым таярланып, соннан экспортқа 1,7 мың тонна жоңышқа жиберилди. Бирақ, деген менен 1940-жылларда жоңышқаның егислик майданы 22,2 мың га шекем азайды хәм зүрәтлик айтарлықтай пәсейди.

Екинши жаҳан урысынан кейинги дәўирде жоңышқашылық хожалықлары қайта тикленди. Пахташылықты хәр қыйлы аўырыўлардан, әсиресе вилттен сақлаўда хәм мал шарўашылығы ушын баҳалы от-жем менен тәмийнлеў мақсетинде жоңышқашылыққа талап күшейди. Өзбекстан үкметиниң жоңышқашылықты раўажландырыў бойынша қабыл еткен қарарына сәйкес 1965-80-жыллардың ишинде-ақ, жоңышқаның егислик майданы қосымша 21 мың га артырылды, ал 2000-жылға келе оның егислик майданы 27 мың гектарға жеткерилди (25-кесте).

25-кесте

Қарақалпақстанда жоңышқаның егислик майданының өсиўи.

			Усыннан: барлық
--	--	--	-----------------

Жыллар	Барлық егинлик майдан	Жоңышқаның егислик майданы мыңга	егислик майданға үлесі, % есабында
1913	109,5	12,9	13,0
1925	53,7	5,1	9,0
1935	118,3	26,8	24,4
1950	159,0	34,8	27,5
1965	176,5	14,8	6,1
1670	193,1	22,2	11,5
1975	248,7	33,7	13,5
1980	312,8	37,3	11,9
1990	416,9	52,4	12,6
2000	405,8	39,6	9,8
2005	238,5	13,3	5,6
2005ж 1913ж-ға % есабында	2,2	103,1	-43

Кестеде берілген мағлыұматларға қарағанда Қарақалпақстанда пахтаның зүрәттилиги 1970-1980-жылларда 26% ке, ал, 1980-2000-жыллар аралығында 40,5%ке кемейип кетти. Көрсетілген жыллар ишинде Өзбекстан бойынша орташа көрсеткиштен 50% дерлик кем зүрәт алынды. Бирақ, хәзирдиң өзинде республиканың айрым пахташылыққа қәлиплескен хожалықларында пахтаның гектарына орташа зүрәттилиги 29-33 центнерди курайды. Бул республикада пахташылықты Өзбекстан бойынша орташа дәрежеге жетистириў ушын мол резервлердиң бар екенлигин көрсет

Қарақалпақстан шәриятында жоңышқа егислик жерлердиң кебир ашыўын тоқтатыў хәм өнимдарлығын арттырыў ушын пайдаланылады. Мысалы: 1 гектар жоңышқа 300кг таза азоты пайда етиў дәрежесине ийе. Еки жыллық жоңышқа орнына үшінши жыл үшінши жыл пахта егилгенде бир гектар жерден алынатуғын пахтаның зүрәттилиги қосымша 15 центнерди курайды хәм пахтаның бир гектар егислик майданына сарып етилетуғын мийнет шығынлары 60 адам күнине қысқаратуғыны дәлиленип атыр. Изертлеў мағлыұматларына қарағанда хәр бир гектар егислик жердиң есабынан зүрәтликтің артыўына байланыслы 400 сом пайда алыўна хәм мийнет шығынларын 80 сомға кемейтиўге болады. Республика аймағында кейинги жылларда жүргизилген илим-изертлеўлердиң жуўмағына қарағанда хәр бир гектар жоңышқаның мелироативлик пайдасы 480 сомға барабар.

Буннан басқа хожалықлар жоңышқа бедесин биринши жылы 30 центнерге, ал екинши жылы 80 центнерге жеткерип, от жемнен пайда көрмекте. Солай етип, жоңышқа егилетуғын хәр бир гектар жерден пахта яки салыны алмасып

егиу нәтижесинде хожалықлар таза пайда алатуғыны тәжирийбеде сыналып атыр. Сонлықтанда пахташылықты раўажландырыўда алмаслап егиу схемасына сәйкес жоңышқашылық хожалықларын дүзиу, пахта хәм салы қусаған бахалы аўыл-хожалық егинлериниң зүрәтлигин арттырыўда, сондай-ақ, алмаслап егиуге пайдаланылатуғын егислик майданлардың есабынан мал шарўашылығы ушын беккем от-шөп базасын дүзиуге мүмкиншилик береді. Бул ақырғы есапта өндиристиң нәтижелигин арттырыўда зор тәсир тийгизетуғыны сөзсиз.

Қарақалпақстанда жоңышқаның егислик майданын көбейтиу суу ресурсларынан рационаллы прайдаланыўғада жол ашады. Бизиң шәриятымызда жайып суўғарыу дәуиринде пахта менен жоңышқа, салы менен жоңышқа арасындағы суўға деген талап гүзде хәм бәхәрде бир ўақытқа туўра келмейди. Бул өз гезегинде суу ресурсларынан дурыс пайдаланыўға жағдай таярлайды. Жобалаўшы мекемелердиң мағлыўматларына қарағанда жақын келешекте жоңышқаның майданы 75 мыңға кеңейтиледі хәм зүрәтлик артырылады. Бул Республикада жылына 3 мың тонна тухым хәм 500 мың тонна беде таярлаўға мүмкиншилик береді. Бул иләжлар пахта хәм салының зүрәтлигин арттырыўға хәм шарўашылықты от-шөп пенен тәмийинлеуге имканият дүзетуғын исенимли жоллардың бири болып есапланады.

Овоц хәм бағшылық. қарақалпақстанда суўғармалы егисликтің жүдә көп емес бөлегин овоц хәм палыз егинлери, картофель хәм көп жыллық мийўе ағашлары ийелейди. Олар тийкарынан ишки талапларға байланыслы раўажланбақта.

Хорезм оазисинде, соның ишинде Қарақалпақстан Республикасы белгили дәрежеде гүрбектиң, секерпараның, гулябының, бишектиң хәм т.б. қаўын сортларының уатаны болып есапланады. Тарнек-ең тез писетуғын сортлар қатарына кирип, ол егилгеннен кейин 30-35 күнде өним береді. Жамбылшада тез писер сортлардан есапланады хәм 40-45 күнде писип жетиседи, ал секерпара болса 50-55 күнде писеди. Қарақалпақстанда қаўынның кеш писер сортларына бишек жатып, ол гүздиң орталарына шекем барады хәм қыста сақлаўға қолайлы келеді.

Қарақалпақстанның климат шәрияты курғақ, қуяшлы хәм ыссылыққа бейимлескен. Топырағы өнимдарлы аллюбиал жатқызықлардан қуралған. Бул

овощ егинлерин өсириўге пайдалы тәсир жасайды. Усыған сәйкес үлкемизде қаўыншылық, мийуе өсириу хәм бағшылықты раўажландырыў мәселелери қолға алынды. Сонлықтан әмиўдәрәя делтасын қалай болса солай мазалы қаўынлар өсириу ушын районластырылды. Нәтижеде мазалы қарақалпақ қаўынлары Қытай, Индия, Иранға хәм Азия еллерине экспортқа шығарылатұғын болды. Кейинги жылларда Қарақалпақстан қаўынлары Россия хәм басқада еллерге шығарылып, транспортлық эканомикалық қатнасты күшейтиўге де үлкен тәсир жасамақта.

Қарақалпақстанда бағшылықты хәм жүзимгершиликти раўажлан-дырыў ушын да үлкен мүмкиншиликлер бар. Шредер атындағы бағшылықты хәм жүзимгершилик илим изертлеў институтының мағлыўматларына қарағанда Қарақалпақстанда хәр қыйлы вино сортларын таярлаўға мүмкиншиликлер бар. Сонлықтан кейинги жылларда алмурттың өндирилк сортларын қәнигелескен хожалықларда өсириўге байланыслы сапалы өнимлер таярлана баслады хәм транспорт арқалы жөнетиўге қолайлы болғанлықтан қоңысы еллерге де шығарыла баслады.

Ертеден өсирилип киятырған мийуе ағашлардан ерик хәм шабдал егиледи. Олар өзиниң жоқары сапалылығы менен ажыралады. Булардан ерик жоқары қантлы, ең таза хәм кептирилген өним таярлаў мүмкиншилигине ийе, олардың сипатламасы төмендегише.

Ерик-Қарақалпақстан шәриятында мийуе ағашларының ишиндеги ең жоқары зүрәәтлиси хәм үлкемизде топырақ шәриятларына жақсы ийкемлескен болып келеди. Ерик өними көпшилик жағдайларда компот таярлаў ушын пайдаланылады.

Алмурт-басқа мийуе ағашларға қарағанда бир қанша жоқары өнимдарлығы менен парқ қылады. Бул алма менен алмурттың бағшылық өндирисинде байланыстырыўға мүмкиншилик береді. Буннан басқа, хожалықта алмурт плантациясын кеңнен отырғызыў жерден өнимдарлы пайдаланыўға мүмкиншилик туўдырады.

Алма хәм алмурт транспорт пенен тасыўғада қолайлы, яки таза пискен түринде оларды қәлеген районға жеткериўге мүмкиншилик береді.

Қарақалпақстанның аўыл-хожалығында пайдаланылатуғын егислик жерлердиң структурасында картофель, помидор, капуста, гешир, пияз, қыяр

хэм тағы басқа егинлер өткен әсирдің 30-жылларынан берли егилип киятыр хэм үлкемиздің тәбийй-эканомикалық районлары бойынша қәнийгелескен тараўлар қатарына кирип, жер-суў ресурсларынан агротехника қәделерине сәйкес пайдаланғанда жоқары зүрәт береді.

Соңғы жыллары республиканың дийханшылық тараўларының структурасында овощ хэм палыз егинлери, сондай-ақ бағшылықтың егислик майданлары көбейтилди. Мысалы: хәзирги дәўирде овощтың егислик майданы 1913-жылы менен салыстырғанда 1,9 есеге, палыз егинлериниң майданы 9,2 есеге, карточканың егислик майданы 10 есеге дерлик өсти. Кейинги жыллар ишинде бағшылық хэм жүзимгершиликтиң де егислик майданлары айтарлықтай кеңейди. Агротехникалық иләжлардан пайдалана отырып, қәнигелескен хожалықлар дүзилди. Булардың барлығы палыз хэм мийўеден алынатуғын өнимниң көлеминиң артыўына хэм зүрәтликтиң жоқарылаўына жол ашатуғыны сөзсиз.

Қарақалпақстан республикасында ғәрезсизликке ерискеннен кийинги жылларда дийханшылықтың жоқарыда көрсетилген тараўларын раўажландырыўды жеделлестириў бойынша үлкен иләжлар иске асырылды. 2000-2010-жыллар аралығында овощ хэм бағшылық хожалықлары структуралық жақтан беккемлениди хэм егислик майданлары айтарлықтай өсти. Нәтийжеде сабзават өндириўдиң улыўма көлеми 1,9 есеге, картошка өнимлери 2 есеге, ал овощь жетистириў 23,1% ке жоқарылады. Бирақ деген менен республика бойынша палыз, жүзим өндириў әсиресе мийўе өнимлерин жетистириў жүдә төмен.

Сонлықтан Қарақалпақстан хүкиметиниң қарарларына сәйкес овощ, палыз, бағшылықты хэм жүзимгершиликти раўажландырыў хэм оларды аўыл-хожалығының жоқары өнимдарлығы тараўлары қатарына айландырыў, хәзирги күнлерде үлкен халық хожалық әхмийетке ийе мәселелер қатарына киреди.

Бул мәселелерди инабатлы шешиў ушын Кегейли районында жайласқан Шредер атындағы Өзбекстан илим изертлеў хэм вино ислеў бойынша апорный пункт хызметкерлери хэм қәнийгелер республиканың тәбийғый-эканомикалық шәрияты хэм топырағына ийкемлескен таза сортларды практикаға енгизиўи зәрүр. Бул хәзирги ўақытта республикада 7 ислеп турған қәнигелестирген хожалықлар менен бир қатарда бағшылықты хэм жүзимгершиликке, овощ-сүт бағдарында қәнигелескен хожалықларды көбейтиўге хэм район орайлары

этирапында қосымша тараў аралық өндирилген орайларды шөлкемлестіріуіге тәсір етіуі сөзсіз. Солай етип, хожалықты өндирилген аралық хәм агросанаатлық усылда шөлкемлестіріуі, егислик жерлердің мелиоратив жағдайын жақсылау-овощ хәм бағшылықты раўажландырыуіда үлкен әхмийетке ийе.

Алдағы перспективада товарлық әхмийетке ийе бақшылық хәм жүзимгершиликпенен шғылланатуғын хожалықлары Хожели-Қоңырат-Бейнеў темир жолына жақын жерлерде хәм Әмиўдәрьяның төменги бөлиминде дәрья алабы бойларындағы аллювиал жатқызықтан дүзилген қайыр жерлерде шөлкемлестірилетуғын болады. Бул жақын келешекте овощ хәм бағшылықтың егислик майданларын 27,3 мың гектарға көбейтиуіге мүмкиншилик береді. Солай етип, бағшылық, жүзимгершилик хәм овощ ушын пайдаланылатуғын егислик жерлериниң кеңейтилиуі хәм хәр гектар егислик майданнан алынаатуғын зүрәтликтің жоқарылауы алдағы ўақытта жоқарыда аталған аймақларда, сондай-ақ бағшылық, жүзимгершилик хәм овощ өнимлерин жетистиретуғын хожалықлардың санын хәм олардың егислик майданларын көбейтиу арқалы өним жетистіриудің көлеми артады хәм усыған сәйкес таяр өнимниң бир бөлимин басқа районларға хәм қоңсылас еллерге шығарыуға мүмкиншилик түүдырылады.

3.4. Қарақалпақстанда мал шарўашылығының раўажланыуы хәм географиялық жайласыуы

Қарақалпақстанда мал шарўашылығы дийханшылық сыяқлы, аўыл хожалығының әхмийетли тараўларынан есапланады хәм жыл сайын 358,8 млрд. сум көлеминде аўыл-хожалық өнимлерин жетистиреди. Нәтийжеде ол, бириншиден, халықты азық-аўқатлық өнимлери менен тәмийинлесе, екиншиден жеңил хәм азық-аўқат санааты тараўларын шийки зат ресурслары менен тәмийинлейди, сондай-ақ басқа эканомикалық районларға шығарыу ушын тийкарғы товарлық өнимлер таярлап береді. Мал шарўашылығының раўажланған тараўларына қой шарўашылығы, ири қарамал өсириушилик, түйе хәм жылқышылық, қусшылық хәм пиллешилик тараўлары киреди. Булардың үлесинде аўыл-хожалығында өндирилген жыллық ишги жалпы өнимниң ½

үлеси дерлик туўра келеди. Айрым жыллар ишинде маллардың бас санының өсиўи төмендеги кестеден көриўге болады (26-кесте).

Кестеде берилген мағлыўматларға қарағанда Қарақалпақстан бойынша маллардың бас саны тутасы менен алғанда айтарлықтай өсти. Көрсетилген жыллар ишинде әсиресе қарамаллардың, қой хәм ешкилердің сондай-ақ, қуслардың бас саны айтарлықтай өсти. Мысалы: 1975-2010-жылларда барлық хожалықлар бойынша ири қара маллардың бас саны 2,2 есеге, соның ишинде сыйырдың бас саны 1,8 есеге көбейди. Ал, шошқалардың бас саны 60% ке кемейди. Кейинги жыллар ишинде мал шарўашылығын раўажландырыў бойынша үлкен-үлкен жумыслар исленди. Маллардың от-шөп базасы беккемленди хәм кеңейтилди.

26-кесте

Қарақалпақстан Республикасында барлық категориялардағы хожалықлар маллардың бас санының өсиўи, мың бас есабында

Маллардың түрлери	Жыллар						2010 жылға % есабында	
	1975	1980	1990	2000	2005	2010	1975	2005
Ири қарамаллар мың бас	304,7	296,6	373,2	384,5	437,7	759,8	2,5есе	173,6
Усыннан: Сыйырлар	109,4	114,2	145,3	163,2	182,0	254,2	2,3есе	140,0
Шошқа	7,9	10,1		7,0	3,1	3,7	46,8	119,6
Қой хәм ешки	654,4	587,7	529,9	421,5	538,5	764,2	116,8	141,4
Усыннан: қаракол қойлары	495,0	462,9	374,8	331,4	371,2	380,5	76,9	102,5
Қуслардың саны, мың бас есаб-да	328,2	730,8	1253,4	690,0	825,3	1219,5	3,7есе	147,8

Мал шарўашылығын қәнийгелестириў нәтийжесинде хожалық аралық бирлеспелердің, ассосациялардың хәм мәмлекетлик шөлкемлердің күши менен от-шөп таярлаў пунктлерин иске қосыў, фермаларды механизацияластырыў, мал шарўашылығы комплекслерин қурыў, өндирис процессин автоматластырыў хәм механизацияластырыў бойынша жумыслар иске асырылды.

Бул мал шарўашылық тараўларында шарўашылық өнимлердің өндириўдің пәтин күшейтти. 1976-жыл менен салыстыранда 2010-жыла келе Республикада гөш өндириў тирилей салиақта 2,8 есеге, сүт 1,6 есеге қаракөл терилерин таярлаў 10,4%ти қурады (27-кесте).

27-кесте

Айырым жыллар ишинде Қарақалпақстан мал шаруашылық өнімлерин жетистиріудің дәрежеси

Мал шаруашылы өнімлер түрлери	Жыллар						2010-жылға, % есабында	
	1975	1980	1990	2000	2005	2010	1975	2005
Гөш(тирилей салмақта), мың тонна	27,8	34,9	33,3	39,8	40,5	58,9	2,1 есе	145,4
Сүт, мың тонна	98,5	134,7	172,3	126,1	130,4	183,6	1,9 есе	140,8
Жүн, тонна	1005	1847	1910	462	564	861,0	85,7	152,6
Мәйек, млн. дана	41,4	59,7	95,9	82,5	75,9	46,0	111,1	61,0
Қаракөл тери, мың д.	85,4	161,9	101,2	66,3	52,4	68,5	80,2	130,8
Пилле, тонна	712	1023	820,2	820	681	548,0	77,0	80,5

Кестеде берілген мағлыұматлара қарағанда мал шаруашылығы өнімлери, соның ишинде гөш жетистиріу бойынша алға илгерлеулер байқалады. Бирақ буннан барша тайпадағы хожалықларда маллардың бас саны көбейди деген түсиник келип шықпайды.

Сонлықтан мал шаруашылығын рауажландырыуда тийкарғы мәселе өнімнің өзине түсер баҳасын арзанлатыу хәм өндиристиң нәтийжелигин арттырыуға қаратылыуы тийис. Бул өз гезегинде өндиристиң тийкарғы фондларынан пайдаланыуды жақсылауды хәм хожалықтың ишки резервлерин толық иске қосыуды талап етеди. Көп жыллар дауамында Қарақалпақстанда қаракөл қойлары өсириледи хәм өзиниң биологиялық өзгешелиги бойынша шөлистанлы ыссы хәм құрғақшылық климатқа ийкемлесип, Қарақалпақстан шараятында тийкарғы өнім беретуғын тараулар қатарына айланды.

Қарақалпақстанда биринши қаракөл терисин өндириу XVII әсирге туура келеди. 1673-жылы хийуа елшиси Москваға 300 қаракөл терисин сыйлыққа апарып қаракөл шаруаларының әҳмийетлилигин көпшилик еллерге танытады. Қарақалпақстанда қаракөл шаруашылығының хақыйқый рауажланыу хәм қәлиплесиуи екинши дунья жүзлик урыстан кейинги жылларға туура келеди хәм бул тарауды рауажландырыу бойынша бир қанша табыслар қолға киргизилди. Хәзир қаракөл қой шаруашылығы Орта Азия Республикаларының бардығына дерлик, сондай-ақ Қарақалпақстанда да кеңнен рауажланбақта. Орта Азия Республикаларында қаракөл қойлардың бас саны бойынша Өзбекстан биринши орынды ийелейди хәм ең сапалы қаракөл терилерин жетистиреди. Кейинги жыллар ишинде Қарақалпақстанда да рауажландырыу бойынша үлкен көлемдеги шөлкемлестириу жұмыслары иске асырылды, қой

шаруашылығында қаракөлшиликке қәнийгелестирилген хожалықлар саны көбейди хәм оларда ҳасылландырыу жұмысларын шөлкемлестирилмекте және тәбийий жайлаулардың отлақлары реконструкцияланбақта. Бирақ, шөлистанлы жайлауларда сууландырыу мәселелариниң үзилiske түсиўине байланыслы. Тәбийий жайлаулардан пайдаланыудын нәтийжелиги пәс хәм олардың майданы Республиканың тәбийий эканомикалық зоналары бойынша биргеликли жайласпағанлықтан мал шаруашылығына өзлестириу дәрежеси елде төмен. Мәселен: Республиканың Қубла районларында 3 млн. гектардан аслам жайлаулар болса, усының хәзирги күнде тек болғаны 51,3% ғана өзлестирилген, ал арқа районларда бул көрсеткиш 43% ти, Арал районында 5,3% тен артпайды. Республикада қәнийгелескен қаракөлшилик хожалықлары шөлкемлестирилседе, олардың көпшилиги елеге шекем қууатлы өндириллик базасына ийе емес. Нәтийжеде қәнийгелескен қаракөлшилик хожалықларының көпшилиги дерлик сап пайда менен жұмыс ислеуге кирисе алмай атыр. Сонлықтан Республикамызда қәнийгелестирилген қаракөлшилик хожалықларды тез арада шөлистанлы жайлаулардан рационаллы пайдаланыуға өтиуи тийис. Хәзирги атезиан қудықлары базасында шөлистанлы отлақлар сууландырылмақта. Мысалы: Қызылқум зонасында қазылған скважинадан секундына 2 куб/м суу топлап жылына 1,8-2 мың гектар майданларды сууландырыуа мүмкиншилик береді. Бул мал шаруашылық зоналарында «сууландырылған киши массивлар» базасында тек от-шөп таярлау емес ал овоц, бахча егинлерин өсириу, сондай-ақ, жүзимгершиликти рауажландырыуға да толық имканиятлар дүзеди. Солай етип, қой шаруашылығы зоналарында пайдаланылмау атыран резервлерди иске қосыу мал шаруашылығы өнимлериниң көлемин арттырыуға хә мөнимниң өзине түсер баҳасын арзанлатыуға жол ашатуғыны сөзсиз.

Алдағы перспективада Қарақалпақстан жағдайында қой шаруашылығының тийкарын қаракөлшилик бағдардағы қойлар ийелейтуғын болады. Сонлықтан Үстирт жайлауларын өзлестириу бул жерде интенсиви қаракөлшилик бағдардағы хожалақларды шөлкемлестириуға мүмкиншилик береді. Хәзирги уақытта Үстирттиң отлақларын хәм басқа да байлықларын интенсив пайдаланыу бойынша көплеген ислер исленбекте. 1961-жылғы Өзбекстан хукимети Үстирт жайлауларын пайдаланыуды жақсылау ислери бойынша

қарарына сәйкес Үстиртте қой шаруашылығын рауажландырыу жолға қойылды. Үсыған сәйкес Үстиртте тез өзлестиріу ислери алып барылмақта.

Үстирт жайлауларын өзлестиріу хәм оны ауыл-хожалық айланысына қосыу тек Қарақалпақстан ушын ғана емес, ал Қаршы, Мырзашөл хәм басқада аймақларды пахташылыққа пайдаланыуға байланыслы бул районлардағы қаракөл қойларды Үстирт зонасына ауыстырыуға мүмкиншилик жаратылады. Бул Өзбекстанда қой шаруашылығын буннан былай рауажландырыуда жетекши ролди ийелейтуғыны сөзсиз.

Қарамал шаруашылығы. Қарақалпақстанда барлық хожалықларда қарамаллардың бас саны 2010-жылғы стат мағлумат бойынша 759,6 мың басты қурайды. Гөш өндириудің жыллық көлеми, сойылған салмақта 50,4 мың тонна, сүт 158,7 мың тоннаны қурайды. Кейинги жылларда Әмиүдәрья дельтасының хәм Арал теңизи бойларының әхмийетли тәбийий отлақлары, гөш бағдарындағы мал шаруашылығын рауажландырыу ушын кеңнен пайданылмақта. Хәзир бул жайлауларда Қарақалпақстанның пахташылық пенен шуғылланатуғын орайлық хәм түслик район хожалықларының 60 мың бастан артық қарамаллары хәм Хорезм облостының 45 мың бастай қарамаллары бағылады. Қарамал шаруашылығын рауажландырыу ушын сууғармалы зоналарда көп резервлерге ийе. Тек сууғармалы зорналардың есабынан хәр жылы 100-120 мың тонна беде яки Республикада жыйнап алынатуғын қатты шөптің жартысы таярланады. Буннан басқа Әмиүдәрья дельтасындағы тәбийий жайлаулардың есабынан хәр жылы 300 мың тоннадай шөп таярланады хәм бул район толығы менен гөш бағдарындағы мал шаруашылыққа кәнийгелестирилди. Жаз айларында бул жерде Республиканың барлық ири қарамалларының 2/3 бөлеги бағылады. Бул пахташылық хәм ғәллешилик хожалықларында жұмыс працессин дурыс шөлкемлестиріуге мүмкиншилик дүзбекте. Соңғы жылларда қала халқы санының көбейіуине байланыслы қала этирапы сүт бағдарындағы шаруашылық фермалары дүзиліп, бул қала халқын сүт пенен тәмийинлеуде үлкен әхмийетке ийе болды.

Солай атип, қала этирапы сүт хожалықларын шөлкемлестиріу бириншиден сүтке болған талаптарды шешиуге тийкар дүзсе, екиншиден бул тарауды санаат тийкарында дүзиу жолы менен ауыл-хожалық өнимлериниң көлемин артырыуға мүмкиншилик таярланбақта. Сүт бағдарындағы мал шаруашылығы,

қушшылық хәм шошқашылық ушын тасып алып келинетуғын көпшилик от-шөплер суўғарылып егилетуғын зонадағы егинлердиң тийкарында таярланбақта. 2008-жылғы мағлыұмат бойынша от-шөплик егинлер барлық егислик майданлардың 39,4% ийелейди. Буннан басқа пахта хәм ғалле ушын 300-350 мың гектардай егислик жерлер пайдаланылып, олардан топланған тасландылар да пайдаланылады. От-шөплик егинлер ишинде жетекши орынды жоңышқа хәм мәкке, жүўери ийелейди. хәм бул егинлердиң майданын кеңейтиў ушын республикада үлкен мүмкиншиликлер бар. Буннан басқа Республикада жоңышқашылықты раўажландырыўға буннан былай үлкен әҳмийет берилди. Алдағы перспективада жоңышқа тек алмаслап егиў схемасындағы дақыл ролин атқарып қоймастан мал шарўашылығы тараўын, әсиресе саўын бағдарындағы малларды жоқары витаминли от-шөп пенен тәмийинлейтуғын болады. Қарақалпақстан аўыл-хожалығының структурасындағы ең әҳмийетли қосымша тараўлар ретинде бағшылық, жүзимгершилик, овощ хәм палыз егинлерин раўажландырыўға да айрықша итибар берильекте. Усыған сәйкес бул тараўдың егислик майданлары кеңейтилди хәм хәр бир гектар жерден алынатуғын зүрәәтлик жоқарылады. Нәтийжеде қарамал шарўашылығын раўажландырыў ушын қосымша от-шөп баланысын дүзиўге мүмкиншилик таярланбақта.

Қой шарўашылығы: Қарақалпақстан Республикасы кең көлемдеги тәбийий жайлаўлар хәм отлақлардың майданына ийе. Оның улыўма көлеми 10 млн. гектарды қурап, тийкарынан үш тәбийий районнан турады: 1) Қызылқум, 2) Үстирт 3) Әмиўдәрья делтасы. Усыннан Қызылқум тәбийий районы 2,3 млн. гектардай жайлаўларды ийелеп, оның жыллық от-шөплик запасы 6-7 млн. центнерди қурайды. Бул жылына 700-800 мың бас қаракөл қойларын сақлаўға хәм раўажландырыўға мүмкиншилик береді. Бирақ, тәбийий жайлаўларда суўландырыў дәрежеси төмен болғанлықтан еледе болса қой шарўашылығында төмен дәрежеде өзлестирилмекте. Усыған сәйкес мал жайылымы ушын қосымша жайлаў-ларды өзлестириў мәселеси хәзирги күннің баслы проблемасына айланды хәм республиканың шарўашылық аймақлары есабынан қосымша 2,6 млн. гектардай жайлаўлар яки өзлестириўге тийисли жайлаўлардың 30% өзлести. Бунда 450 артезиан скважиналары қурылды хәм 173 шахта типиндеги қудықлар қазылып пайдаланыўға берилди. Келешекте

жайлауларды өзлестіріу менен хожалықлардың орайларын қурыу хәм мәдениелестіріу, сондай-ақ олардың өндириллик қурылысларын салыу қолға алынады. Мәселен: Қызылқум тек жайлау ушын емес ал сүримге жарамлы жер фондына да ийе. Оның улыума майданы 250 мың гектарды қурайды. Бул егислик ушын пайдаланыуға да өте жарамлы. Хәзир Қызылқум тәбийий районының Қырыққыз массивинен өзлестірилген жерлер гектарына 23-25 центнер пахта, 50 центнер мәкке көк массасын хәм 110 центнер беде бермекте. Бул жерде артезиан суулары менен сууғарыу тийкарында от-шөп таярлауға хәм шопанлардың овоцқа деген талабын қанатландырыу ушын көлемли жұмыслар исленбекте. Қаракөл-шилик хожалықлардың эканомикалық корсеткишлерин анализлеу Қызылқум тәбийий районының от-шөп ресурсларын дурыс пайдаланыу үлкен әхмийетке ийе екенлигин көрсетип атыр.

Қарақалпақстан шараятында қаракөл қой шаруашылығы мәмлекетлик көз қарастан, сондай-ақ жергиликли халықлардың қызығыушылығы бойынша да үлкен әхмийетке ийе тарау. Сонлықтан қаракөлшиликти интенсивли раужландырыу Қарақалпақстан шариятында пахташылық пенен бир қатарда үлкен табыс келтириуи сөзсиз. Устирт тәбийий районының отлақлары да елеге шекем шаруашылық ушын толық өзлестірилген жоқ. Бул тәбийий географиялық район 7 млн. гектардан аслам жайлауды ийелеседе көп ресурслары толық изертленбегенликтен хәм қолайсыз тәбийий климат шараятларына байланыссы перспективасыз районлар қатарында тилге алынып келди. Бирақ, Коңырат шаруаларының тәжирийбелерине хәм кейинги жыллардағы жүргизилген илимий-изертлеу жұмысларының жуумақларына қарағанда, Устирттиң Қарақалпақстанға тийисли бөлиминиң от-шөп запасы 1,1 млн. тонна болып, ол 1,2 млн. бас қой хәм жүз мың бас түйени бағыуға мүмкиншилик беретугыны анықланды. Устирттиң от-шөплик ресурсларын жылдың көпшилиу уақытларында пайдаланыуға болады. Бирақ, суу дереклери кем болғанлықтан хәзир сардобалардың суу баланыслары тийкарында аз көлемде пайдаланылмақта. Усыған сәйкес жайлауларды сууландырыу ислерин жақсылаақсетинде артезиан қудықларын қазыу жұмысларына итибар бермекте. Булл келешекте шаруашылық хожалықларында қойлардың бас санын көбейтиуге хәм қой шаруашылығы зоналарында қосымша ауыл-хожалық өнимлерин жетистіриуге мүмкиншилик дүзеди.

Солай етип, жақын келешекте Қарақалпақстанда қойлардың бас саны 700 мың басқа көбейіу, олардан алынатуғын гөш өнімлериниң көлеми 7500 тоннаға, ал, жүнди 1100 тоннаға жеткериу мүмкиншиликлери бар. Бул белгиленген ўазыйпаларды иске асыруу Қарақалпақстанның есабынан Өзбестанның басқа регионларында мыңлаған гектар майданларды бағшылық хәм басқа дийханшылық тараўлары ушын өзлестириуға реал мүмкиншилик дүзиледи хәм жайлаўлары шекленген аймақлардан маллардың бас санының әдеуир бөлеги Қарақалпақстан жайлаўларында бағылатуғын болады.

Қарақалпақстанлы дийханлар Андижанлыларды қошлай отырып аўыл хожалығын, хәсиресе шарўашылықты интенсив раўажландыруу бойынша баслама көтермекте. Бул жаңа технологияға тийкарланған бағдар есапланып, келешекте дийханшылықты интенцификациялау жолы менен хәр гектар егислик жерден алынатуғын хәсылдарлықты жоқарылатуу есапланады. Нәтийжеде дийханшылық тараўларында 297-310 мың тонна пахта, 0,5 млн. тонна ғәлле хәм т.б аўыл хожалық өнімлерин таярлауға мүмкиншилик жаратылады. Бул дийханшылық пенен бир қатарда шарўашылық тараўларын раўажландырууға хәм аўыл хожалығының өнімдарлығын арттырууға мүмкиншилик береді. Солай етип, шарўашылықта үлкен режелердиң ис жүзине асыуы халқының материаллық абаданлығын жақсылауға тийкар дүзеди.

Жуўмақлап айтканда, Қарақалпақстанда мал шарўашылық тараўлары кейинги жыллардың ишинде айтарлықтай раўажланды. Мәселен: 2008-жылды 1975-жыллар менен салыстырғанда ири қарамаллардың бас саны 2,2 есеге, соның ишинде сыйырлардың бас саны 1,8 есеге көбейди. Бирақ деген менен Қарақалпақстанда мал шарўашылығының хәзирги раўажланыу дәрежеси халықтың өсип баратырған шарўашылық өнімлерине деген талаптарын толық қанатландырмайды. Сонлықтан келешекте мал шарўашылығын кескин раўажландыруу хәм оның өнімдарлығын арттыруу ең баслы ўазыйпалар қатарына киреди.

Сораўлар хәм тапсырмалар:

- 1. Аўыл хожалығы хаққында тусиник бериң хәм аўыл хожалық жумысларын алып барыуға тәсир ететугын факторларды белгилең?***
- 2. Қарақалпақстан Республикасы аўыл хожалығының тараўлық структурасын белгилең хәм онда дийханшылықтың роли хәм әҳмиетин анықлаң?***

3. Қарақалпақстанда ауыл хожалығының раўажланыўы хәм аймақлық өзгешеликтери ҳаққында сыпатлама бериң және шарўашылық тараўларының дийқанишылық пенен үйлесиўи ҳаққында фрагментарлық схема ўзиң?
4. Ауыл хожалығы тараўларын қанигелестириў хәм комплексли раўажландырыў деген тусиниклерге дәлиллемелер таярлаң хәм баслы тараўдың (пахташылықтың) қанигелесиў дәрежесиниң районлық коэффициенттен жоқары ямаса төмен екенлигин анықлаң?
5. Қарақалпақстанда ауыл хожалық өнимлерин жетистириўде дийқанишылықтың салыстырмалы үлесин анықлаң хәм өндиристиң тараўлық структурасын сыпатлайтўғын дийаграмма дўзиң?
6. Қарақалпақстанда шарўашылық тараўларын аймақлық шөлкемлестириўди жетилистириў иләжларын дўзиң хәм шаруашылық хожалықларда нәтижелликти жоқарылатыў жолларын атап көрсетиң?
7. Шарўашылық тараўларында қаракөшлиликти раўажландырыўдың бағдарларын белгилең хәм жайлаўларды қайта тәмирлеў бойынша иске асырылып атырған жумысларға анализ бериң?
8. Бапта берилген кесте мағлыўматлары тийкарында өним таярлаўдың өсиў нәтин белгилейтуғын диаграмалар дўзиң хәм әмеллий жумысларды орылаң?

IV-БАП. АРАЛ ДАҒДАРЫСЫ ШАРАЯТЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА АҰЫЛ-ХОЖАЛЫҒЫН РАҰАЖЛАНДЫРЫҰДЫҢ БАСЛЫ БАҒДАРЛАРЫ

4.1. Арал дағдарысының келип шығыу себеплери хэм оның Қарақалпақстанда дийханшылықтың раўажланыуына тәсири

Әмиўдәрья бассейни хэм оның Арал теңизине жақын жайласқан төменги ағысы жер жүзиндеги ең ири суўғарылып егилетуғын дийханшылық регионлардың биринен есапланады. Бул аймақта 10 миллион гектардан аслам суўғарылып егилетуғын жер майданлары жәмленген. Хәзирги ўақытта усы жерлердиң текғана 2,8 миллион гектары суўғармалы дийханшылықтан пайдаланып отыр. Усыннан Өзбекстанның үлесине 1,6 миллион гектарда егислик жерлер тийисли.

Тың хэм партлаў жерлерди өзлестириў Әмиўдәрья бассейинде екинши жер жүзлик урыстан кейин кеңнен раўажлана баслады. Өз күшине хэм қоңсылас республикалардың жәрдемінде сүйенген үлкемиздин халқы кысқа ўақыт ишинде Әмиўдәрья бассейинде тың хэм партлаў жерлерди өзлестириўде әдеўир табысларға еристи. Нәтийжеде, аўыл хожалығынан жыйнап алынатуғын көлеми артты. Бул Орта Азия республикаларын аўыл хожалығында өндирилетуғын өнимниң 1/3 деген сөз. Аўыл хожалық өнимлерин көбейтиў тийкарынан ишки резервлерди пайдаланыўдын хэм ири аўыл хожалық жумысларын орынлаўға, әсиресе секундына 400 куб.метр суў өткериў мүмкиншилигине ийе. Қаракум каналының секундына 195 куб метр суў өткеретуғын, Қаршы магистраллық каналының хэм суў жыйнаў сыйымлылығы 1,5 млрд. куб метрлик талиймаржан суў саклағышының және секундына 140 куб метр суўды машина менен тартып шығаратуғын Әмиў-Бухара каналы усаған ири суў хожалығы объектлерин курыўдың есабынан ерисилди. Солай етип, Әмиўдәрьяның орта ағысында 1965 жылдан баслап Қаракум каналы, 1968 жылдан баслап Әмиў-Бухара каналы, ал 1973 жылдан баслап Қаршы магистрал каналы ислеп киятыр. Суў хожалығы объектлериниң курылыўы аўыл хожалық егинлериниң майданын 2,3 есеге, атап айтқанда Қаракум каналы зонасында 3,5 есеге көбейиўине тәсир етти (28-кесте). Жоқарыда берилген мағлыўматларға қарағанда суўғарып егилетуғын егислик жерлердиң майданларының көбейиўи нәтийжесинде пахташылық хожалықларының өндирислик потенциалы

беккемленди. Аўыл хожалығы тараўларының структурасын жетилистириўге байланыслы суўғарып егилетуғын дийханшылықтың егислик майданлары айтарлықтай көбейди.

28-кесте

Әмиўдәрьяның орта хәм төменги ағысында жайласқан административлик районларда суўғармалы дийханшылықтың егислик майданларының өсиўи хәм жылына Әмиўдәрьядан алынатугын суўдың көлеми

Көрсеткишлер	Ж Ы Л Л А Р						1995 жыл 1950 ж., % ес.да
	1950	1955	1965	1975	1985	1995	
Туркменистан республикасы	368,0	407,0	517,0	817,0	1027,0	1232,0	3,3 есе
Ашхабад обл.	108,2	82,4	131,5	196,0	254,0	307,0	2,8 есе
Мары обл.	62,4	106,4	149,5	295,0	325,0	365,0	5,8 есе
Чарджаў обл.	81,8	98,9	116,6	157,0	167,0	251,0	3,1 есе
Ташауыз обл.	95,6	119,0	119,6	109,0	261,0	309,0	3,2 есе
Өзбекстан Республикасы	821,4	897,9	848,5	909,2	137,8	561,4	68,3есе
Қарақалпақстан республикасы	159,0	177,5	245,4	252,0	409,5	416,9	2,6 есе
Хорезм обл.	125,1	141,9	151,0	188,0	200,1	233,9	1,8 есе
Қашқадәрья обл.	354,8	375,9	215,6	237,6	553,8	616,0	1,7 есе
Бухара обл.	192,5	202,6	202,5	251,7	224,4	294,8	153,1есе
Әмиўдәрья орта хәм төменги ағыс. жайласқан р.лар б-ша егис майд. барлығы, мың га	1189,4	1304,9	1363,5	272,2	2414,0	2293,4	192,8 %
Әмиўдәрьяның орта хәм төменги ағыс.да пайд.тўғын суўдың муғдары, млрд. м3	9,8	10,8	18,9	30,8	38,6	40,3	4,1есе
Жылына Арал теңизине қўятўғ.-суў\ көлеми, млрд.м3	52,3-	25,4-	25,0-	10,6	2,4	1,6	-32,7есе

Мәселен, 1958-жылларда айырым хожалықларда пахтаның егислик майданы улыўма дийханшылықтың егислик майданларының 65-70% тутқан болса, ал ҳәзир ол дерлик еки есеге қысқарды. Яғный пахташылық ушын ажыратылған майдан суўғарылып егилетуғын дийханшылық барлығы болып 39-42 % тин қурайды. Суўғарылып егилетуғын егинлердиң майданын жетилистириўге байланыслы пахта өнимин өндириў 1958 жылғы 1,2 млн. тоннаның орнына 1990 жылы 3,2 млн. тоннаға артты.

Суўғарылып егилетуғын жер майданларының көбейиўине байланыслы Әмиўдәрьяның орта хәм төменги ағысында Әмиўдәрья суўынан пайдаланыў әдеўир артты. Суўғарыў ушын жумсалатуғын суўдың көлеми ҳәзирдиң өзінде 39-41 млрд куб метрди қурайды. Соның ишинде Әмиўдәрьяның орта хәм төменги ағысында жылына пайдаланатуғын суўдың көлеми 30-32 млрд. куб метрди қурамақта хәм ол жыл сайын көбейип бармақта. Мәселен, Қарақум каналының Әмиўдәрьядан алатуғын суўының муғдары 1958-жылы секундына 168 кубметрди қураған болса. 1965-жылы 219 кубметрди, 1970-жылы 330

кубметрди, ал 1975-жылға келип 400 кубметрди курады. Қәнийгелердин болжаўына қарағанда алдағы ўақытта бул көрсеткиш секундына 680 кубметрге жетиўи күтиледи. Ал Қаршы магистраллық каналының Әмиўдәрьядан жылына алатугын суўының муғдары секундына 300 кубметрди, Әмиў-Бухара каналы 112 кубметрди курайды. Қарақум магистраллық каналы курылыўы нәтийжесинде тек Туркменистанның өзинде пахтаның егислик майданы 1958-жыллардағы 195 мың гектардан 1990-жылы 625 мың гектарға көбейди. Соның ишинде 330 мың гектар жер тиккелей Қарақум каналының тәсир ететугын зонасына пайдалныўға берилди. Соның менен бир қатарда Керки бақлаў станциясынан баслап Шатлы станциясына дейинги 815 километр-лик аралықта 20 дан аслам магистраллы Әмиўдәрья суўынан пайдалан-бақта. Мәселен, солардың ирилеринен секундына 43 кубметр суў алып турған Қуарық 33 кубметр суў алып турған Берзен, 38 кубметр суў алату-ғын Саятнаўқан хәм тағыда басқа каналларды көрсетип өтиўге болады.

Әмиўдәрьяның Түйемойын суў сақлағышы менен Тақияташ гидроузелиниң аралығында секундына 276 куб метрден аслам суў алыў мүмкиншилигине ийе. Бирқанша магистраллы кналлар жумыс ислейди. Булар қатарына секундына 170 куб метр суў алыў қуўатына ийе ташсаға ҳ.т.б. каналларды атаў мүмкин. Солай етип, Әмиўдәрья бассейнинде суўғарыў тармағының улыўма узынлығы 104 мын километрден асып кетти. Усынан бетон жамылғы менен қапланған суўғарыў сетлери барлығы болып 2782 километрди ғана курайды. Ал қалғанларында суўдын фильтрацияланыў жолы менен сарып болыўына ҳеш нәрсе исленбеген. Әмиўдәрья суўының әдеўир муғдары суў сақлағышларды толтырыўға жумсалынбақта. Оның муғдары ҳәзирги дәрьяның дәўирде Әмиўдәрьяның орта хәм төменги ағысында 13 млрд. куб метрден асады. Соның менен бир қатарда Қарақум каналы зонасында бир қатар суў сақлағышлардың курылысы елде даўам етип атыр. Ири магистраллы каналлар менен бир қатарда Әмиўдәрья суўы қалкымалы насос станциялары арқалы Әмиўдәрьядан секундына 200-220 куб метрге шекем суў тартып алына Әмиўдәрья суўының көп муғдарда суўғарыўға хәм басқа да мақсетлерге пайдаланыўы ақыбетинде айырым районларда жердиң кең көлемде кебир ашыўына алып келсе, ал айырым районларда суў курып курғақшылық

нәтийжесинде шөлистанлықлардың майданы артпақта хәм Арал дағдарысы қусаған глобаллық машқалалар пайда болды.

Қәнигелердиң пикирине қарағанда Қарақум каналының хәм басқа да магистраллық каналлардың қурылыўы аўыл хожалық өнимлерин көбейтиўге, сондай-ақ үлкен халық хожалық әҳмийетине ийе маселелерди шешиўге мүмкиншилиқ туўдырды. Қолайлы тәбийий жағдай хәм Қарақум каналының суўы канал зонасында пахта өнимлериниң көлемин 4 еседен де аслам көбейтиўге мүмкиншилиқ туўдырды.

Хәр жыл сайын канал зонасында 180 мың тоннадан аслам овощь, 100 мың тоннаға жақын палыз өнимлери, 130 мың тоннадан 1,4 мың тоннаға шекем пилле хәм басқада өнимлер жыйнап алынбақта. Канал зонасынан өндирилетуғын аўыл хожалық өнимлериниң қуны 1958 жылларға салыстырғанда 3,5 есеге өсти. Бирақ деген менен хәзирги ўақытта хәммеси жоқарыда көрсетип өткенимиздей инабатлы емес. Бурыңғы шөлистанлы аймақлар барынша изей суў менен қапланбақта. Бурыңғы канал зонасындағы мол өним берип келген атызлар бүгин көрсең аппақ қар жамылғы менен қапланып, шорға айланбақта. Жер асты изей суўлары да жылдан жылға көбеймекте хәм бул хәдийсе егислик жерлердиң мелиоративлик жағдайының бузылыўын пайда етип атыр. Хәзирдин өзинде Туркменистанның Қарақум каналы зонасында шор ашқан 280 мың гектар егислик жерлер үлкен жәрдемге мүтәж. мелиоративлик бақлаў мағлыўматына қарағанда бул жерлер аўыл хожалық айланысынан шығып қалыў алдында тур. Бул жерлерди қайта қәлпине келтириў дәслепки өзлестирген қаржыға қарағанда онлаған есе көп шығынды талап ететуғыны сөзсиз. Бирақ соған қарамастан Туркменистанда жаңадан ашылатуғын егислик жерлердиң майданын көбейтиў хәм Әмиўдәрьядан Қарақум каналына алынатуғын суўдың муғдары көбейип бармақта.

Усындай шараятта Әмиўдәрья бассейниниң екинши тәрәпинде жайласқан Арал теңизи кеўип суў басып жатырған орынларда үлкен көлемдеги қумлы – дузлы «Аралқум» шөлистаны пайда болмақта. Соңғы 40 жыл ишинде теңиздиң суў қәдди 21-22 метрге төменледи. Егер биз Әмиўдәрья суўын комплексли түрде үнемлеп пайдаланыўды үйренбесек ол тағыда кери тәсирин тийдириўи сөзсиз. Деген менен, Қарақум каналы зонасында изей суўлардың хәдден тыс топланыўы нәтийжесинде шөлистанда қолайлы микроклимат пайда

етиўди арман ететуғын келте қонышлы жергиликли қәнигелердиң арманы орнына экологиялық дағдарыслар пайда болмақта. Сонлықтан узақ мүддеттеги мақсетлерди тек жергиликли мәп пенен алмастырыўды гөзлейтуғын сиясат орнына мәселени ақылға муўапық комплексли шешиўдиң «әйне ўақты» жетти деп есаплаў зәрүр.

Оны қалай шешиў мүмкин?

Тилекке қарсы бул маселе бойынша қоңсы еллерде ҳәзирше бир тутас көз қарас жоқ. Биреўлер: Каспийге дейин өз пәти менен ағатуғын коллектор қурыў керек десе, ал екиншилери Қарақум каналы зонасынан босаған қашырын-ды суўларды орайлық Қарақумға топлап «теңиз» пайда етиў қажет дейди.

Бәри де дурыс. Бирақ усындай жағдайда «Аралдың тәғдири» қандай болады? Миллионлаған кубометр коллектор-дренаж суўларын не қылыўмыз керек? Бул суўлар қалай болса солай сахраның төрине сиңип кете береме, ямаса бул туўралы басқаша шешимлер ислеп шығыўдың яки мүмкин болғанша ҳасылдар топырақлы жерлерди қашырынды изей суўлардан қутқарыўдың жоллары жоқпа екен сораўларды ортаға тасламақта ?

Бизиң пикиримизше тәбиятта да барлық нәрсе балансланған. Егер, баланс бузылып тасландылар барлық нормативлерден асып кетсе, бундай өндирис узаққа бармайды. Хәр қандай тасландылардың топланыўының шамаланған шеги бар. Егер өндирис резервлеринен комплексли пайдаланыў туўралы айтатуғын болсақ онда машқаланың шешими тек бир ғана жол менен яки суўдан пайдаланыў технологиясын жетилистириў хәм аўыл хожалығында пайдаланатуғын резервлер айнасын барынша тезлетиў арқалы шешилиўи шәрт. Қарақум каналы, Қаршы хәм Әмиў-Бухара каналы зонасында да усылай ислеў талапқа сәйкес келеди. Бул хеш қандай кейинге шегиниў деген түсиникти пайда етпейди. Мәселен: 1958-жылларда Қарақум каналының биринши гезеги иске түскен дәўирде Мары хәм Ашхабад ўалаятларындағы пахта егилетуғын егислик майдан 70 мың гектардан ибарат болып, жылына 143 мың тонна әтирапында пахта жыйналатуғын еди, ал 1990 жылларда бул аймақта пахтаның егислик майданы 300 мың гектардан ибарат болып, оннан 551 мың тонна пахта өними жыйнап алынды. Ал жоқарыдағыдай суў хожалыгы қурылысы жүргизилмеген Чаржаў хәм Ташаўыз ўалаятларында улыўма пахта жетистириў 856 мың тоннаға жетти. Егислик жерлердиң майданы 324 мың гектарды

қурады. Солай етип Чарджаў хәм Ташаўыз ўалаятларында жыллық пахта таярлаўдың көлеми Қарақум каналы зонасына жақын жайласқан ўалаятларға қарағанда 57% ке көп болды. Бул хәм басқа да жағдайлар Әмиўдәрьяның орта хәм төменги ағысында жайласқан административлик районларда дийханшылық тараўларын территориялық жақтан шөлкемлестириўди барынша жетилистириў зәрүрлигин келтирип шығарып отыр. Жер жүзилик практикада ири дәрьялар бассейнинде егислик жерлерди өзлестириў дәрьяның төменги ағысынан басланады. Тилекке қарсы жер жүзилик практикада қолға киргизилген бул үлкен жетискенликлер хәр қыйлы себеплер менен, ямаса пахта ғәрезсизлигине ерисиў сондай-ақ «дүнья жүзилик базарды» қолда ушлаў қусаған лезунгалар менен бул «баҳалы» тәжрийбеге дыққат аўдарылмады. Солай етип, бүгинги баслы ўазыйпа регионда пайда болған экологиялық дағдарысты боранластырыў арқалы халықтың буннан былайда абадан жасап қалыўын тәмийинлеў хәм узақ жыллар даўамында дүзилген өндирилк потенциалды беккемлеў бас мәселе болыўы тийис.

Хәзирги ўақытта Әмиўдәрьяның төменги ағысында яғный Арал кризисиниң тиккелей қәўпи астында Қарақалпақстан Республикасы, Хорезм, Ташаўыз хәм Қызылорда ўалаятлары жайласып, буларда 7 миллионнан аслам халық жасап атыр. Бул Туркменистанда ямаса Қырғызыстанда жасайтуғын халық саны менен дерлик бирдей деген сөз. Сонлықтан мәселени өз-ара келисилген жағдайда шешиў регион халқын зәрүрли муғдарда азық-аўқат өнимлери менен тәмийинлеў биринши гезектеги машқала болыўы тийис. Регионда жасаўшы халықты тутыныў товарлары менен тәмийинлеў ушын өндиристе пайдаланылмай атырған резервлерди излестириў хәм иске қосыўды тезлестириў мақсетке муўапық деп есаплайман. Сондай-ақ Түйемойын хәм Тақыяташ гидроузели зонасында суўғарылатуғын егислик майданларға сарып етилетуғын суўдың нормасын оптимизациялаў, Қарақум каналы хәм басқа да каналлар зонасындағы зыят суўлардың бир бөлегин Әмиўдәрьяның төменги ағысына қарай барыў мүмкиншиликлерин излеў хәзирги күнниң ең баслы машқалаларынан есапланады.

4.2. Экологиялық дағдарыс шараятында ағыл-хожалығы тарауларын аймақлық шөлкемлестіріуді жетилістіріу жоллары

Әмиудәрья алабы ағыл-хожалығы тарауларын, әсиресе дийханшылықты раўажландырыу ушын көлемли жер ресурсларына ийе. Оның бир бөлими (2,3 млн. га) Тахыяташ гидроузели тәсир ететуғын зонада жайласса, ал қалғаны (0,6 млн.га) Туйемойын гидроузели тәсир ететуғын кубла районлардың әкимшилик территориясында, ал 0,2 млн.га егисликке жарамлы жерлер Арал тәбийий экономикалық районында жайласқан. Ұсыннан Қарақалпақстанның үлесине 1,9 млн. гектардан аслам егислик жерлердің майданы тўра келеди.

Әмиудәрьяның төменги ағысында жайласқан Қарақалпақстан Республикасының территориясында суўғармалы дийханшылықты, әсиресе пахташылық, ғәллешилик тарауларын раўажландырыу ушын пайдаланыуға жарамлы 1290 мың га сүрим жерлер бар. Ұсыннан хәзирги ўақытта суў менен тәминленген егислик жерлер 500,1 мың га ал дийханшылықта пайдаланып атырған егислик жерлер барлығы болып, 419,6 мың гектарды құрайды.

Келешекте халықтың азық-аўқат хәм санаттың айрым тарауларының шийки зат өнимлерине деген талабын қанаатландырыу маҳсетинде 2015 жыллардың биринши басқышында суўғарып егилетуғын егислик жерлердің көлемин 14-17% ке, ал екінши басқышында 27,6% ке көбейтиу иләжлары жобаластырылған еди. Буны республикада дийқаншылықтың раўажланыуына арналған цифрлы көрсеткишлер хәм 1990-2010 жылларда қолға киргизилген айрым тәжрийбелерде толық тастыйықлайды (29-кесте).

Бирақ Әмиудәрьяның суў дереклериниң төменги ағысында кескин қысқарыуына байланыслы суўғарып егилетуғын ағыл-хожалық дақылларының структурасын кайта қарап шығыу зәрүрли болып отыр. Себеби, кейинги жылларда Әмиудәрьяның төменги бөлимінде суўды көплеп талап ететуғын дақыл-салыгершилик тараулары дийханшылықтың егислик майданының структурасына енгизилген еди. Әсиресе хәзир бул дақыл Қарақалпақстанда суўғарып егилетуғын егислик жерлердің әдеўир бөлимин ийелеп келмекте.

Ұсыған сәйкес айрым районларда, әсиресе Қарақалпақстанның арқа зонасында пахтаның егислик майданлары көпшилик хожалықларда, хәттеки район аймағында салыгершилик пенен алмастырылды. Нәтийжеде жердің мелиоративлик жағдайы өзгериске ушырады хәм бұрынғы пахташылық пенен

шұғылланған хожалықтар пүткилей өндириллик бағдарын өзгертип, салыгершиликке қәнийгелесе баслады.

29-кесте

Қарақалпақстанда хәзирги, жақын келешекте хәм узақ мүддетлерде дийханшылық тараўларының егислик майданларының өсиў пәти.

Тәбийий эканомикалық районлар хәм суўғарыў системалары	Хәзирги суў менен тәминленген егислик Майданы Мың га	Суўғармалы егислик жерлерди кеңейтиў мүмкиншиликлери			
		Жақын келешекте		Алдағы перспективада өзлестир.ге жарамлы жерлер	
		Мың га	% есабында	Мың га	% Есабында
Қубла зона усынан:	120,3	160,7	33,8	356,0	27,6
Қлычниязбай Қыпшақ-Боз-суў каналлары	33,2	37,0	5,8	41,0	3,2
Пахта Арна каналы	87,1	124,7	22,9	315,0	24,4
Арқа зона усынын:	293,7	308,4	64,7	734,0	56,9
Сүўенли	133,7	136,4	31,1	239,0	18,5
Қызкеткен	160,0	172,0	39,0	495,0	38,4
Арал районы	5,6	7,6	1,5	...	...
Мойнақ р-н-ы	5,6	7,6	1,5	200,0	15,5
ҚР бойынша барлығы:	419,6	476,7	100,0	1290,0	100,0

Бирақ арқа зона көлеминде пахтаның егислик майданы бұрынғы көлеминде қалды, ал айрым районлар пахташылық, бақшылық, жүзимгершилик хәм дийханшылықтың басқада тараўлары менен шұғылланып, өдирил тараўларының нәтийжелилигин пәсейтти, хәттеки айырым хожалықтар үлкен шығынларға ұшырап мәмлекет алдында қарыздар болмақта. Бул орынсыз қалиплескен шараятлар дийханшылық тараўларын аймақлық принципте шөлкемлесириў мәселелерин қайта қарап шығыўды талап етип отыр. Дурысында да Қарақалпақстанның тәбийий шараятлары, әсиресе вегетациялық дәўирдиң ұзақлығы хәм үсы дәўирдеги қуяшлы күнлердиң саны және нәтийжели температуралардың жыйындысы бойынша республиканың кубла зонасы үлкен мүмкиншиликлерге ийе. Бул зонада вегетациялық дәўирде +10°C жоқары температураға ийе күнлер 201-207 шамасында болса, арқа зона аймағында 179-186 кунге барабар. Ал 10 градустан жоқары нәтийжели температуралардың жыйындысы 2400-2500 градус болса, арқа зонада 1865-1891 ты курайды. Олай болса, Республика аймағында ыссылықты көплеп талап ететұғын дийханшылық тараўлары ушын қолайлы хәм перспективалы район алдағы ўақытларда да кубла зона болып қалыўы керек. Солай етип, халықтың

өсип баратырған азық-ауқатлық өнімлерге деген талабын есапқа ала отырып қубла зона көлемінде жоқары зүрәт топлау мүмкиншилигине ийе пахташылықты рауажландырыуға айрықша итибар бериу хәзирги күннің талаптарына толық жүуап береди. Бирақ, бұрынғы Орайласқан хукимет басшылық еткен жылларда, Республика аймағында сууғармалы дийханшылық тарауларын, әсиресе пахташылықты рауажландырыу ұлыу ма мәмлекетлик көз-қарас тийкарында алып барылды. Орайласқан хукиметтин пахтаға деген талабын толық қанаатландырыу хәм дунья жүзлик «пахта базарын» қолда ушлап турыу мақсетинде, басқа да пахташылық пенен шуғылланатуғын районлардай пахтаның егислик майданы Қарақалпақстаның көпшилик районларының планында орын алды.

Жоқарыда берилген цифрлы мағлуматларға карағанда сууғармалы дийханшылық тарауында, әсиресе пахташылыққа ажыратылған егислик жерлер дийханшылықтың егислик майданларының структурасында елде көпшилик бөлимин (37,9%) ийелейди. Егер 1959-жылларда Республика бойынша егислик жерлердин көлеми 192 мың гектар болса, хәзир 262,9 мың га ға барабар. Солай етип 90-жылларға салыстырғанда егислик жерлердин көлеми 171 мың га ға қысқарды. Буннан Республика аймағында суу қытгершилигине байланыслы сууғармалы дийханшылық тарауларын рауажландырыуға белгили дәрежеде тосқынлықлардың жүз берип атырғанлығын байқауға болады.

Бул әсиресе ауыл-хожалық дақылларының зүрәтлериниң пәсейиуи хәм улыу ма нәтийжеликтиң төменлеуинен анық көринеди. Мысалы, 1980-жылларда Қарақалпақстан бойынша орташа 1 га пахта майданын жетилистирилетуғын зүрәт 32,2 центнерди қураған болса, ал 2000-2010 жылларға келе бул көрсеткиш гектарына 18,4 центер шамасында болды, яки пахтаның зүрәтлиги 38,6-41,9% ге төменледи. Усының салдарынан сууғарылып егилетуғын хәр бир гектар егислик майдан Өзбекистанның тийкарғы дийханшылық зоналары менен салыстырғанда 1,8-3,5 есе кем пайда топлап отыр. Бирақ деген менен алдағы переспективада сууғармалы дийханшылық тарауларын, әсиресе жоқары даход беретуғын пахташылық тарауларында өндиристи интенсификацилау процессин тереңлетиу жолы менен жоқары көрсеткишлерге ерисиу зәрүр.

Пахта Қарақалпақстан Республикасы шараятында қазна ушын тийкарғы пул дерегин таярлайтуғын тараўлар қатарына киреди. Пахтаның усы хәм басқада халық хожалық әхмийетин есапқа ала отырып, республиканың табиий-эканомикалық шараятындағы өзгешеликлерге қарап, әсиресе вегетациялық дәўирдеги нәтийжели t°-ның жыйындысы хәм мийнет ресурслары менен тәмийинлениў дәрежесин есапқа ала отырып, пахтаның егислик майданларының басым көпшилигин қубла зонаға аўыстирыў үлкен нәтийже бериўи тийис. Бул, бириншиден, республикада жуз берген суў қыткершилиги жағдайында арқа зонада ғәллешиликти, әсиресе бийдайдың егислик майданын көбейтиўге жол ашса, екиншиден пахтаның толық писип жетисиўи хәм раўажланыўи ушын мүмкиншиликке ийе қубла районларда пахташылықты интенсивли раўажландырыў арқалы хәр бир гектар егислик жерден алынатуғын зурәтликти жоқарылатыўға хәм усы тийкарда пахтаның жыллық өнимин айтарлықтай көбейтиўге мүмкиншилик беретуғыны сөзсиз.

Қарақалпақстан шараятында суўғарыў системаларынан нәтийжели пайдаланыў арқалы өндирис процессин интенсификациялаўға барынша итибар бериў қәжет. Бул пахташылық хожалықлардың рентабеллигин арттырыўға жол ашады. Буған мысал ретинде Төрткүл районындағы «Төрткүл» фермер хожалығын, Әмиўдәрья районындағы «Ақ алтын», Елликқала районындағы «Қырыққызабад», сондай-ақ, Хожели районындағы «Найман» ҳ.т.б. хожалықларды атаўға болады. Бул пахташылыққа қәнийгелескен хожалықларда рентабелликтің дәрежеси 9,3-12,9 % шамасында болып, жыл сайын көбирек пайда топламақта. Бул хәм басқа да мысаллар Қарақалпақстан Республикасында, әсиресе оның, қубла районлары көлеминде пахташылықты раўажландырыў ушын үлкен резервлердиң бар екенлигин көрсетип отыр. Солай етип, республиканың табиий шараятларын есапқа ала отырып, табиий-эканомикалық районлар көлеминде өндиристи аймақлық шөлкемлестириў мәселесин барынша жетилистириў хәзирги кунниң баслы уазыйпаларына айланыўи керек. Бирақ көлемли жер фондына хәм жеткиликли дәрежеде мийнет ресурсы потенциалына ийе болсада, Қарақалпақстан Республикасында пахташылықты раўажландырыў бойынша аймақлық принциплер көпшилик жағдайларда есапқа алынбай атыр. Бул, бириншиден суўғармалы дийханшылық тараўларында диспропорцияларды келтирип

шығарса, екіншіден өндірістің экономикалық нәтижелігінің пәсейіуіне дуушар етпекте.

Хәзир республиканың көпшилик хожалықлары дерлік пахташылық пенен шуғылланады хәм көпшилик жағдайларда зоналық принциптер сақланбай атыр. Нәтийжеде айрым пахташылық пенен шуғылланатуғын хожалықлар, соның ишинде арқа зонада жайласқан дийхан хәм фермер хожалықлары жылдың жұмағында үлкен көлемдеги шығынларға дуушар болмақта. Буған мысал ретінде Қоңырат районының пахташылық пенен шуғылланатуғын хожалықларын қарастырайық. 2010-жылы район бойынша 3700 гектардан аслам егислик жерге пахта еги, гектарынан 10,8 центер пахта жыйнап алды. Хәр бир центнер пахтаның өзне тусер бахасы жобадағы 749 сум орынна 1049 сумға тусты, 1 центнер пахта жетилистириу ушын 40 адам сааты сарып етилип, режеге карағанда мийнет шығынлары 41,8% ке жоқарылаған. Нәтийжеде район хожалықлары жыллық режесин республиканың орташа көрсеткишлерине салыстырғанда 39% ке кем орынлады. Пахташылық пенен шуғылланатуғын хожалықларында рентабиликтің дәрежеси жобадағы 20,8% орнына, 27,6% шығын сарп етип жуумақланды. Бундай жағдайлар басқада районлардың айрым хожалықларында ушырайды. Усыған сәйкес келешекте пахтаның егислик майданларын республиканың зоналық принциптерин есапқа алып жайластыруу хәм егислик майданлардың структурасында пахтаның салыстырмалы үлесине дыққат аударуу үлкен әхмийетке ийе. Бул бириншіден пахтаның егислик майданын барлық хожалықлар көлемінде тарқалыуын шеклесе, екіншіден вегетациялық дәуирдеги термикалық ресурстардың муғдарына қарай пахташылықты кубла районлардың есабынан интенсиви раўажландырууға кеңнен жол ашады. Буны көп жыллар ишинде дийханшылық тараўларында аймақлық шөлкемлестириуди жетилистириу арқалы пахташылықта табысларға ерисип атырған кубла районлардағы айрым хожалықлардың тәжирийбелери де толық дәлиллейди.

Кейинги жылларда суўғармалы дийханшылықта егислик жерлердің структурасы жетилистирилмекте, бул белгили дәрежеде пахтаның егислик майданын салыстырмалы дәрежеде азайтыуға мүмкиншилик берди. Бул келешекте вегетациялық дәуириндеги нәтийжели температуралардың жыйынтығына бай Кубла район шараятында 219-227,0 мың тонна пахта

жетилистириўге, ал Арқа зона шараятында пахтаның майданын көбейтпей-ақ өндирис процессин интенсификациялаў жолы менен гектарынан 23,9 центнер зүрәт алған жағдайдың өзінде жыллық пахта таярлаў бағдарламасын 108,0-116,2 мың тонна қәлпинде услап турыўға болады.

Бундай центристлик сиясат ғәлле программасын шешиўге де жүўап беретўғыны сөзсиз. Сонлықтан хәзирги күннің баслы ўазипасы республиканың арқа районлары есабынан ғәллешиликти, ал қубла районлар көлеминде пахташылықты раўажландырыў қәжет. Бул Арал дағдарысына сәйкес арқа зонада суўды көплек талап ететуғын аўыл хожалық дақылларының орнына жаңа дийханшылық дақылларын, әсиресе бийдайдың егислик майданның көбейтиўге жол ашады. Усыған сәйкес Қубла зона шараятында техникалық егинлерди, әсиресе пахташылықты раўажландырыўға күшли кеўил аударыў зәрүр. Солай етип, хәзирдің өзінде-ақ тәбийий-эканомикалық районлар көлеминде аўыл-хожалығы тараўларын, соның ишинде дийханшылықты қәнийгелестириўди барынша тереңлестириў қәжет болады. Мысалы: аграр-эканомист академик Ж.М.Медетуллаевтың дәлийллеўлерине қарағанда пахташылықта егислик майданларды хәр бир 100 км. Арқаға аўыстырылыўы пахтаның зүрәттилигин гектарына 5 центнерге кемейтетўғыны анықланды. Егер Қарақалпақстаның дүнья жузи пахташылығында ең арқа кеңликте жайласқан ел екенлигин есапқа алсақ, келешекте пахтаның егислик майданын Қубла районлардың есабынан көбейтиў мақсетке мүўапық келеди. Бул өз гезегинде арқа районлардағы пахтаның егислик майданларын ең кем дегенде 50 процентке қысқартыўға, ал булл қысқартылған майданларды Қубла зонаға аўыстырыў жолыменен пахтадан босаған егислик майданың есабынан қосымша гектарына 27-29 центнерден ғәлле зурәтин жетистиргеннің өзінде 119-120 мың тонна ғәлле өндириўге болады. Солай етип, дийханшылық тараўларының егислик майданларының структурасына өзгерислер кирите отырып, оның аймақлық жайласыўын жетилистириў пахтадан, ғәлледен мол өним таярлау менен бир қатарда дийханшылықтың қосымша тараўларын, әсиресе бақшылық хәм жүзимгершилик, обощ, палыз және картошка өсириў ушын егислик майданларды көбейтириўге мүмкиншилик таярланады. Тилекке қарсы хәзир республика аймағында картошка, обощ хәм палыз егинлери ушын

ажыратылған егислик майдан 17,0 мың гектардан артпайды. Нәтижеде халықтың жан басына жылына 13,1 кг. картошка, 37,6 кг овощ, 12,1 кг мийуе өнімлери өндирилип атыр. Бул жан басына тийисли нормативтен айтарлықтай төмен. Сонлықтан өндирис резервлерин толық пайдалана отырып, дийханшылық тараўларын аймақлық шөлкемлестириўди жеделестириў жыл сайын республика бойынша 297-305 мың тонна пахта хәм басқада аўыл-хожалығы өнімлерин жетилистириўге мүмкиншилик бередиди.

Хәзир Республика аймағында аўыл-хожалығын раўажландырыў ушын бар резервлер толық иске қосилмай атыр. Дийханшылық тараўларын раўажландырыўға жарамлы егислик жерлердиң барлығы болып 23,4% ғана пайдаланылады. Алдағы жақын келешекте дийханшылықты, әсиресе ғәллешиликти раўажландырыў ушын өзлестириўге жарамлы 202,1-205,0 мың гектар, ал ұзақ перспективада аўыл-хожалығында пайдаланыўға болатұғын 175,0 мың га егислик жерлер бар. Бирақ бул көлеми егислик жерлерди өзлестириў хәм дийханшылықта пайдаланыў бәриненде бұрын суў дереклерин табыўға тиккелей байланыслы. Усыған сәйкес суў қыткершилиги жағдайында суўды көплеп талап ететұғын салының майданын қысқартыў, ал оның орнына ғәллешиликтиң басқа тараўларын, әсиресе бийдай, арпа, жуўери, тары хәм басқада егинлердиң майданын көбейтиў мақсетке муўапық келеди. Солай етип, Қарақалпақстанның арқа зонасында салының егислик майданын хәзиргиге қарағанда 35-40% ке қысқартқан жағдайда ең кем дегенде жылына 640 млн. кубометрдей суўды үнемлеўге, ал ұсының есабынан гектарына 4-6 мың куб. метрдей суў сарп еткенниң өзиде 106 мың гектардай егислик жерге бийдайдың егислик майданын жайластырыўға, ал салының егислик майданын тек туқымгеришилик көз-қарастан тежеп, гектарына 39-41 центлерден зүрәәт топлаған жағдайдың өзинде жыл сайын тек арқа зона көлеминде 252,0 мың тоннадай бийдай хәм 44-50 мың тонна салы жыйнап алыуға болады. Бул Республикада хәзирги Қубла районларда өндирилип атырған 95-100 мың тонна ғәллени қосып есаплағанда жыллына 352-404 тонна ғәлле өндириўге жол ашады. Егер, хәзирги даўирде Республикада өндирилип атырған 43-48 мың тонна салыны қосып есапласақ, жақын келешекте Қарақалпақстанда ең кем дегенде 403-406 мың тонна ғәлле жетилистириўге мүмкиншилик бередиди. Бул бириншиден суў дереклериниң жетиспейтұғын жағдайында арқа зонаны 4 мол

резервлерин аўыл-хожалығы айналасына қосыўға имканият берсе, екіншиден ұзақ вегтациялық дәуирге хәм мол мийнет ресурсларына ийе қубла районларда пахташылықты, бағшылық хәм жүзимгершиликти, пиллегершиликти, овош және бахша егинлериниң егислик майданларын кебейтпей-ақ хәр гектар жерден алынатұғын зурәтшиликти жоқарылатыў арқалы мол өним топлаўға жол ашады. Солай етип, халықтың азық-аўқатлық өнимлерге деген өсип баратырған талабын есапқа ала отырып арқа районлар көлеминде мол зурәт топлаў мүмкиншилигине ийе тараўларды, әсиресе ғәллешиликти раўажландырыўға мүмкиншилик түүдырады. Солай етип, хәзирги экологиялық дағдарыс жағдайында аўыл-хожалығының нәтийжелигин тәмийинлеў хәм үсы тийкарда халықтың тұтыныў товарларына деген талабын қанаатландырыў ушын пайдаланылмайт атырған резервлерди иске қосыў ең әхмийетли уазыйпалардан есапланады. Көрсетилген бағдарда дийханшылық тараўларының егислик майданларының структурасын дүзиў хәм аўыл-хожалығы дақылларының егислик майданларын режеге мүўапық жайластырыў мәселелерин шешиў республика аймағында аўыл хожалық өнимлерин көбейтиўге мүмкиншилик туўдыратуғыны сөзсиз (30-кесте).

30-кесте

Қарақалпақстанда дийханшылық өнимлерин өндириўдиң баслы көрсеткишлери, мың тонна есабында

Аўыл хожалық өним түрлери	Ж ы л л а р								2015 жыл, % есабында	
	1990	1995	2000	2005	2006	2008	2010	2015	1990	2010
Ғәлле өнимлери	331,5	190,7	396,0	201,6	286,5	214,6	243,7	404,2	121,9	165,8
Усыннан										
Салы	306,1	141,6	260,0	25,9	55,5	13,2	14,9	47,9	-15,6	3,2
Пахта	398,0	288,2	346,0	212,6	193,7	165,9	182,1	291,0	0,73	159,8
Картошка	6,3	4,8	16,7	14,7	15,5	21,6	29,2	46,7	7,3	1,6
Овош	80,6	66,2	140,7	49,8	88,5	119,5	134,1	149,1	1,8	111,1
Бақша өнимл.-и	119,5	42,1	56,8	39,3	41,5	61,3	67,4	131,0	109,5	1,9
Мийўе	12,3	9,2	16,5	9,8	15,1	19,7	21,3	31,6	2,6	148,4
Жүзим, тонна	418	568	871	1092	2200	1000	3300	4500	10,8	136,4

Хәзир Қарақалпақстан шараятында салыгершилиқ мелииоративлик дақыл сыпатында, сондай-ақ туқымгершилиқ талапларды есапқа алып егислик жерлердиң структурасына енгизилмекте. Усыған сәйкес Қубла зонада 2015-2020 жылларға келе салының егислик майданы 14,9 мың гектарды, ал Арал районында 5,6 мың гектарды ийелейтұғын болады. Бул республика аймағында салының ұлыўма егислик майданын тұқымгершилиқ мақсетти гөзлеп ықшамластырыўға хәм өз гезегинде суўдан үнемли пайдаланыўға, сондай-ақ

арқа зонаның административлик районларында мал шаруашылығы ушын от шөплик егинлердин майданын көбейтүүге, эсиресе ғаллешиликтиң жаңа тарауларның кәлиплесиўине жол ашады. *Жуўмақлап айтқанда*, Қарақалпақстан Республикасының Қубла зонасында жайласқан Төрткүл, Беруний, Елликқала ҳәм Әмиўдәрья районларында халық өте тығыз жайласқан ҳәм пайдаланылмай атырған көлемли жер фонды ҳәм мийнет ресурсларына ийе. Бул район Қарақалпақстанның арқа зонасына салыстырғанда вегетациялық дәўирдеги нәтийжели температураларының жыйынтығы ҳәм қуяшлы күнлердин саны жағынанда үлкен парыққа ийе. Сонлықтан келешекте қубла районда пахташылық, пиллешилик, бағшылық ҳәм жүзимгершиликти кеңнен раўажландырыўға итибар бериў керек. Қубла зонаға жақын жайласқан шөл жайлаулардың есабынан қаракөл қой шаруашылығын раўажландырыў мәселесиде күн тәртибиндеги ири проблемалар қатарына киреди.

Арқа зонада жайласқан көлеми жер ресурсларының базасында ғаллешиликти раўажландырыў және алмаслап егиў ушын пайдаланатўғын мәкке жүўери, жоңышқадан алынған ҳәм тәбийғый жайлаулардан өндирилген от-шөплердин тийкарында гөш-сүт бағлардағы мал шаруашылығын раўажландырыў бас ўазыйпа болыўы шәрт. Бул Қарақалпақстанның арқа зонасында жайласқан районлардың есабынан жақын жыллар ишинде 0,4 млн. тоннадай ғалле ҳәм тағы басқа да аўыл хожалығы өнимлерин өндириўге мүмкиншилик туўдырады.

Жоқарыда көрсетилген иләжлардың ис жүзине асыўы Өзбекстанның дийқаншылық тарауларында Қарақалпақстанның салыстырмалы үлесиниң артыўына ҳәм жыл сайын үлкемизде өндирилетуғын аўыл хожалық өнимлериниң көлеминиң көбейиўине үлкен имканиятлар дүзеди (30-кестеге қараң?) Көрсетилген жыллар ишинде суўғармалы дийханшылық тарауларын интенсификациялаўға байланыслы халықтың жан басына өндирилген ғалле өнимлери 140,1 килограммнан 2378 килограммға, картошка өнимлери 46,9 кг, овощ өнимлери 87,8 кг., мийўе 28кг, жүзим 14,5 кг, палыз өнимлери 93,8 килограммға артыўы тийис ҳәм т.б.

4.3.Экологиялық дағдарыс жағдайында Қарақалпақстанда мал шаруашылығы тарауларын рауажландырыудың баслы бағдарлары

Мал шаруашылығы ауыл хожалығының ең ири тарауларынан есапланып, 358 млрд. сум көлемінде ишки жалпы өнімди жетистирип Республика эканомикасында ен ири тараулардан биринен есапланады. Шаруашылық тараулары келешектеде тийкарынан гөш-сүт хэм қаракөлшилик бағдарда рауажланатуғын болады. Бул ушын бәринен де бурын мал шаруашылығының от-шөп базасынан беккемлеуди хэм Арал дағдарысы шараятында өзиниң әхмийетин жойтылып баратырған тәбийғий отлақларды реконструкция жасау жолы менен ауыл-хожалығы айналысына қосыу қажет болады.

Жәмийетшиликке мәлим, 1980-жылларда баслап Арал теңизине жыл сайын Әмиүдәрьядан қуятуғын суу ағыны 7,4 млрд.м³ ден 1990-жылға келе 1,6 млрд. м³ қысқарса, ал Сырдәрьядан қуятуғын суудың көлеми 0,6 млрд.м³ шамасында болмақта. Ал 1990-жыллардан баслап Әмиүдәрьядан Арал теңизине түсетуғын суу дерлик қысқарды. Солай етип, Аралдың суу басқан майданы айырым жерлерде 100-150 км. ге ишкериге шегинип, Аралдың бурынғы майданынан 35-45 мың кв. км (3,5-4,5 млн.га) территория қысқарып орайлық Азиядағы үшінши қум «Аралқум» пайда болды.

Усы бурынғы суу астынан босаған дузлы қумлар шамалдың тәсиринде сууғармалы дийханшылық зоналарына және тәбийғий жайлауларға ушып қонып тәбийғий отлақлардың зүрәетлигин пәсейтиуге тәсир жасамақта. Хәттеки дузлы жанлар тәбийғий отлақларды зәхәрлеп маллардың қырылыуына хэм жуқпалы аурыулардың, әсиресе бауыр кеселлигиниң тарқалыуына тәсир етти. Әмиүдәрья алабындағы путақлықлар хэм қамыслықлардың да зүрәетлиги пәсейди. Әмиүдәрьяның Аралға қуятуғын суу ағысының қысқарыуы бурынғы сууалмалардың хэм көп санлы майда көллердиң жоғалып кетиуине алып келди хэм жер асты сууларының қәдди пәсейди. Нәтийжеде тәбийғий отлақларға бай көллердиң хэм жайлаулардың халық хожалық әхмийети қысқармақта. ӨзРИА ҚБ илимпазлары мағлыұматларына қарағанда 1950-жылларда қамыс басып атырған майданлар Әмиүдәрьяның төменги бөлимінде 600 мың гектарды ийелеп, гектарына 11-12 центнер зүрәет берген болса, кейинги жылларда дәрьяның суу режиминиң өзгериске ушырауына байланыслы бурынғы қамыс қаплап жатқан Раушан, Ақбаслы хэм Қыпшақ дәрья уқсаған салалары қурыды.

Бул тәбийғый отлақлардың қысқарыуына және пишензарлықлардың зүрәәтлигиниң пәсейиўине алып келди. Мысалы, 1951-1952 жылларда Әмиўдәрьяның куяр жериндеги «Алып» қамыслықларын узынлығы 4-6 метрди курап, олар тәбийғый отлақларға бай еди. Хәзир бул аймақлар толығы менен курықлыққа айланды. Солай етип, Өзбекстан илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлимин ботаника секторы тәрәпинен есапқа алынған 1,5 млн. гектардай қамыслықлар тарқалған территория кўрып, есапқа алынған 5 млн. 961,9 мың тоннаға барабар курғақ ҳалындағы от-шөп запасы набыт болды. Аты аталған отлақ жерлердиң 384 мың гектары Мойнақ, 66,5 мың гектары Шымбай, 66,1 мың гектары Қоңырат, 33,7 мың гектары Кегейли, 11,3 мың гектары Хожели хәм басқада районларына бөлип берилген еди. Бирақ бул қамыслы аймақлар түге, Арал теңизине жақын жайласқан суў салмаларда, буғазларда-да, қмыслықтың танабы қысқарды хәм пишензарлықлардың зүрәәтлигиде пәсейип кетти. Әсиресе Әмиўдәрья алабындағы кең көлемдеги тоғайлы пишенликлердиң зүрәәтлиги пәсейип нәтийжеде тазадан шөлкемлестирилген Бозатаў районының мал шарўашылығына кәнийгелестирилген хожалықларда шарўашылық өнимлериниң өзине түсер баҳасы жоқарылады хәм ақыр ақыбетинде Бозатау әкимшилик районы қысқартылды.

Қызылқум тәбийғый жайлаўларында-да жағдай онша жақсы емес. Деген менен бул аймақта Қарақалпақстанның 2,9 млн. гектардай қайта реконструкциядан өткерилген жайлаўлары жайласқан. Булар маллардың, әсиресе Қаракөл қойларының бас саны көбейтиў хәм мал шарўашылығынан алынатуғын өнимлерди көбейтиўге мүмкиншилик береди. Қәнийгелердиң есап санақ мағлыўматларына қарағанда Қызылқум жайлаўларының от-шөп запасы шама менен 6-7 млн. центнерге барабар. Бул қызылқум жайлаўларында қаракөл қойларының санын 700-800 мың басқа шекем көбейтиўге мүмкиншилик береди. Бирақ бул жайлауларды өзлестириў мәселеси үзилiske түсирилмекте. Қызылқум жайлаўларын өзлестириў ушын кийинги жылларда 450-дей артезиан скважиналары курылды хәм 173 шахта типиндеги қуйылар қазылды. Деген менен бул объектлерди курыўда жиберилген техникалық кемшиликлер нәтийжесинде суўландырыў объектлеринен пайдаланыўдың мүддети қысқармақта хәм шақтылы қудықлардың хәм скважиналардың көпшилиги дерлик пайдаланыўдан шықпақта.

Қарақалпақстанның Үстүрт жайлаулары да 7 млн. гектардан аслам майданды ийелейди: Усының 6,5 млн. гектары тәбiiйғii жайлаулардан ибарат болып, оның 1,9 млн. гектары сексеуилли тоғайлардан, 50,6 мың гектары путақлықлардан, 234,2 мың гектары тақырлардан, 10,8 мың гектары қумлы жайлаулардан, ал 24,0 мың гектары ауыл хожалығына жарамсыз жерлерден ибарат. Жайлаулар тәбiiйғii комплекске бай емес, сонлықтан бул жайлаулар жүдә өнимдарсыз келеди. Егер, бул жайлаулар сууландырылып олардың от-шөплик балансын байытыу бойынша көлемли илэжлар иске асырылса Үстүртте қаракөл қой шаруашылығы хэм түйе өсириушиликке қәнийгелестирилген хожалықларды көбейтиуге мүмкиншилик болады. Кейинги жылларда Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлими илимпазлары тәрeпинен жүргизилген изертлеу мағлыұматларының жуумағына қарақанда Арал теңизи жағалауындағы жуусан, кейреуик, шытыр хэм арпағанлы массивлер есабынан бэхәрде гектарына 0,6 центнерден 3,2 центнерге шекем, ал гүз және қыс айларында 1,8 центнерден 0,2-0,8 центнерге шекем от-шөплик зүрәет алыу мүмкиншиликлери анықланды. Бул жайлаулар жылдың барлық дәуиринде қой шаруашылығы, жылқышылық хэм түйешилик тарауларында пайдаланыу ушын үлкен әхмийетке ийе. Сонлықтан жоқарыда көрсетилген территориялардағы тәбiiйғii жайлауларды сууландырыу хэм олардың от-шөплик сапасын байытыу үлкемизде мал шаруашылық тарауларын рауажландырыуда үлкен әхмийетке ийе.

Қарақалпақстанда мал шаруашылығы келешектеде ауыл хожалығының баслы тарауларының бири болып қалады хэм тийкарынан гөш-сүт хэм қаракөлшилик бағдарында рауажланатуғын болады.

Хәзир Қарақалпақстанның ири қарамаллары тийкарынан гөш-үт хэм қаракөлшиликке қәнийгелесип, олардң бас саны фермер хожалығы, дийхан хожалығы, сондай-ақ ауыл хожалығы карханаларында жәмленген. Маллардың бас санының айрымлары мал семиртетугын комплекслерде бағылады хэм шаруашылық өнимлерин қайта ислейтуғын кәрханалар төмен рауажланғанлықтан оларды сақлау, таярлау хэм тасыу функциялары хожалықлардың ықтиярына берилмекте. Сонлықтан мал шаруашылығы өнимлери, әсиресе қаракөл териси, жүн республика аймағында өндприслик база болмағанлықтан басқа районларға шығарылды.

Усыған сәйкес Қарақалпақстанның мал шаруашылығында пайдаланылатуғын тәбйғий отлақларының өнімдарлығын хәм географиялық жайласыуын есапқа алып, биз оларды *үш группаға бөлип үйрениу хәм олардан интенсивли пайдаланыудың төмендегидей вариантларын таярладық, олар төмендегеше*

1) Сүт - овоц бағдарындағы қала атирапы шаруашылықтарын дүзиу хәм рауажландырыу; 2) Әмиударья алабының көлемли от-шөп базасы тийкарында гөш-бағдардағы ири қарамал шаруашылығы комплекслерин дүзиу хәм рауажландырыу; 3) Қызылқум хәм Үстүрт жайлаулары тийкарында қаракөлшилик бағдардағы қой шаруашылығын рауажландырыуға байланысly иләжларды иске асырыу хәм т.б.

1) **Қарақалпақстанда мал шаруашылығы тарауларын рауажландырыуда «Қызылқум» хәм «Үстүрт» тәбйғий-экономикалық районларының потенциалын иске қосыу** хәм оннан ақылға мууапық пайдаланыу үлкен әхмийетке ийе. Себеби Қарақалпақстан Республикасының мал шаруашылығында пайдаланатуғын жер фондының 90% тен асламы усы жоқарыда көрсеткен шөлистанлы районларда жайлаулардан ибарат. Буны иске қосыу қаракөлшилик хәм гөш-жүн бағдарындағы қой шаруашылығы хәм түйешиликти кеңнен рауажландырыуға жол ашылды.

Бирақ деген менен бул мәселелерди өз уақтында шешиу шөлистанлы жайлауларды өзлестириуде шөлкемлестириудың жаңа формаларын үлкен көлемдеги инвестицияларды иске асырыуды да талап етеди. Себеби Қаракөл қой шаруашылығы сууғармалы тиккелей шөлистанлы жайлаулардың өтлақтарын ақылға мууапық пайдаланыуға хәм артезиан сууларының базасында «Киши сууғарыу» дереклерин иске қосыу жолы менен жоңышқа бедесин өндириу шешилиуи мүмкин.

Хәзирги қаракөлшилик бағдардағы қой шаруашылығының тийкары жайлау объекти Қызылқум жайлауы хәм Үстүрт есапланады. Аймақлық көз қарастан бул жайлаулар бири-биринен айтарлықтай қашықта жайласса да оларды бир тутас «Қызылқум» хәм «Үстүрт» территориялық-өндирилк қаракөл комплекси базасында бириктириу ақылға мууапық келеди. Бул жерде Қызылқум жайлауларынан пайдаланыу схемасының Үстүрттен парық ететуғынын яда сақлай отырып, өндирилк бағдарын жетилистириу бир

административлик районының (Қарақалпақстан Республикасы) рамкасында иске асатуғын болғанлықтан бул шаруашылық комплексиниң ишки мазмунын бузбайды, ал керисинше қой шаруашылығын раужландыруу ушын бундай еки комплексти тутастыруу қәнийгелескен өндирис тарауларының материаллық-техникалық базасын беккемлеуге жол ашады. Бул еки комплекске алдағы уақытта қаракөл шаруашылығына қәнийгелескен хожалықлар менен бир қатарда тухымшылық бағдардағы шаруашылық хожалықлары хәм от-шөп өндиретуғын фермер хожалықлары да киретуғын болады.

Хәзир республикада қаракөл бағдардағы мал-шаруашылық өнимлерин, әсиресе қаракөл териси хәм жүнди қайта ислеитугын өндирис орыны жоқ. Сонлықтан бул өнимлер тасыуға қолайсыз болса да, басқа районларға көп шығынлар жумсау арқалы жөнетиледи. Усыған сәйкес Тахтакөпир районы аймағында жүн жууатуғын хәм тери ийлейтуғын кәрхана дүзиу ең кешиктирилмейтуғын иләжлар қатарына киреди. Бул иләжлар транспортлық шығынларды үнемлеу менен бир қатарда сыпатлы мал шаруашылығы өнимлерин жетистириуге де имканият береді. «Қарақалпақагросанаат комплекси структурасына киретуғын өндирис тарауларын бир тутас «агросанаат комплекси» типинде шөлкемлестириу қой гөшин қайта ислеп шығатуғын тарауларда да қосымша «Агросанаат комплекси» курамында гөш комбинатын дүзиу жолы менен шешилиуи тийис.

Тарийхий дәуирлер ишинде топланған тәжирийбелерге қарағанда Үстирт шараятында қаракөлшилик пенен бир қатарда қуйрықлы қойлардың пародасын көбейтиу мақсетке мууапық келеди. Себеби Үстирт жайлауларының отақлары хәм тәбийғый шараяты өзине тән айырмашылыққа ийе. Бул өз гезегинде түйе өсириушилик тарауларын раужландырууға да жол ашады. Усыған сәкес жақын келешекте Үстирт аймағында 5 млн. гектардай жайлауларды мал шаруашылығы тарауларына өзлестириу машқалалары шешилетуғын болады.

Қарақалпақстан Қызылқумыда мол перспективалы потенциалға ийе. Қызылқум жайлауларының от-шөп қорларын кеңейтиу мақсетинде жүргизилген тәжрийбе нәтийжелерине сәйкес, Томарастау районында хәр га жерден 30 центнер мәш, 500 центнер көк майса типиндеги жүтери хәм 110 центнер жоңышқаны жыйнап алыу имканияты анықланды. Бул келешекте Қызылқум районында 250 мың га жер ресурстарын ауыл хожалығында

пайдаланыуға хәм шаруашылық хожалықларында Қызылқум жайлаулары есабынан қойлардың санын 700-800 мың басқа жеткизиу мүмкиншилигин береді. Солай етип, жақын келешекте Қызылқум хәм Үстирт территориялық өндирилк комплекслериниң дүзилиуине байланыслы, булардың қурамында қаракөлшилик бағдардағы хожалықлар менен бир қатарда туқымшылық бағдардағы қой шаруашылығы менен шуғылланатуғын хожалықлар, от-шөп өндириу хәм жем таярлайтуғын заводлар, сондай-ақ илим-изертлеу мекемелери және қой шаруашылығы хәм түйешилик, жылқышық тарауларының өнимлерин қайта ислейтуғын кәрханалар киретуғын болады. Бул хәм тағы бақа да комплекс бағдардағы машқалалар Қарақалпақстан Үстиртин тек шаруашылық объекти ушын ғана емес, ал ири тау кән санаатлы районы сыпатында өзлестириуді талап етеди. Себеби Үстирт хәзирдиң өзінде Қарақалпақстанның аймағында көлеми отын энергетика, химия санааты, азық-ауқат санааты, қурылыс санааты ушын шийки зат ресурсларына бай районлар сыпатында көзге түспекте. Бул қолайлы экономикалық потенциалға ийе Қызылқум хәм Үстирт районларын комплекс бағдарда өзлестириу жақын келешекте Қарақалпақстанның қурамында жаңа Үстирт хәм Қызылқум административлик районының қәлиплесиуине жол ашатуғыны сөзсиз.

2) Әмиүдәрья алабы гөш бағдардағы мал шаруашылығын рауажландыриу ушын көлемли резервлерге ийе, усы мақсетлерди гөзлеп бурынғы алты районға бөлистирилген жайлаулардың хәм олардағы қара малларының бас саны базасында ири қарамал шаруашылығын қәнийгелескен Бозатау районы шөлкемлестирилди. Бул районның ықтыярына ири қарамал шаруашылығын рауажландыриуға байланыслы көп санлы функциялар берилди. Нәтийжеде тез уақыт ишинде жаулауларды сууландыриу, қәнийгелестирилген мал шаруашылығы хожалықлар дүзиу, тазадан от-шөп таярлайтуғын фермер хожалықларын шөлкемлестириу хәм агросанаат комплексине тийисли басқа да өндирилк бирлеспелерди дүзиу хәм олардың материаллық-техникалық база сын беккемлеу усаған мәлелер шешилди.

Солай етип жақын келешекте Әмиүдәрья алабында жайласқан 0,7 млн. гектарға жақын территорияда қара мал шаруашылығын рауажландыриу ушын бир қанша әмелий илажларды иске асыриу қәжет. Бул ушын бәринен де бурын көлемли ири қаржы жумсап жайлаудың от-шөплик запасларын қәлпине

келтириуі хәм от-шөп таярлайтуғын хожалықларды шөлкемлестире отырып мал шаруашылығына пайдаланатуғын жайлау фондын интенсив рәуиште қайта қурыу мәселелерин шешиу қойылды. Булардың қатарына ирригация системаларын дүзиу жаңадан егислик жерлерди өзлестиріуі хәм мал шауашылығы комплекслерин қурыу хәм т.б. жұмыслары киреди. Бул мәселелерди комплекс бағдарда иске асырыу ушын коммунал жай қурылысы хәм суу хожалық машқалалары менен шуғылланатуғын тарауларды кеңейтиуі хәм талапқа сәйкес қайта қурыу мәселелери қарап шығылмақта. Бул хәм тағы басқа да илажлар. Әмиүдәрья алабында дүзилген мал шаруашылық өнімлерин қайта ислеп шығаратуғын тараулардың жұмысын жетилистириуіге хәм «агросанаат комплекси» базасында мал шаруашылығы комплестисиниң қәлиплесиуіне жол ашады.

Алдағы перспективада Арал «Теңиз бойы» районында шаруашылыққа қәнигелестирілген агросанаат комплексине тийисли потенциалды иске қосыу мәселесин тезлестиріуді-үлкен халық хожалықлық мәселеге айландырыу қәжет. Бул район Әмиүдәрьяның Арал теңизине қуяр жериндеги «хәзирги хәрекеттеги дельтасы» деген аймақларды өз ишине қамтып 3 млн. 675 мың гектардай жер фондына ийе. Усыннан ауыл хожалығында пайдаланыуға жарамлы жер 4,7 % майданды ийелеп, булар тийкарынан бурынғы суу алмалар, суу айдынлар, көллердиң орнында пайда болған аллюбиаль топрақлардан ибарат боз жерлерден турады. Мал шаруашылығы ушын жарамлы путалы-пишензарлықлар 43 мың гектар майданды ийелеп булар ири қара мал шаруашылығын рауажландырыу ушын үлкен әхмийетке ийе. Ең әхмийетлиси бурынғы көл ултанлардан қуралған 70 мың гектардай майдан тиккелей егислик ушын жарамлы жер фондының қурамына киреди. Егер бул аймақта бир хожалық ушын орташа 8-10 мың гектар жер ажыратқан жағдайда, бул аймақта от-шөп өндириуі менен шуғылланатуғын оңлаған шаруашылық хожалықларын дүзиуіге мүмкиншилик бар. Усы жоқарыда көрсетилген егислик жерлерди мал шаруашылығы ушын от-шөплик дақыллар егиуіге ажыратсақ жылына ең кем дегенде 2-3 млн. тоннадай силос, 160-200 мың тоннаға жақын жоңышқа бедесин 1,5-2 мың тоннаға шамалас жоңышқа туқымын жетистиріуіге болады. Солай етип, усы бағдарда мал шаруашылығын рауажландырыу ушын шараят дүзиуі жақын келешекте (2010-2015 ж.ж.) «Арал

теңиз бойы» районында ири қара маллардың бас санын қосымша 126 мың басқа жылқылардың бас санын 25,2 мың басқа көбейтіуі итималы бар.

Теңиз бойы (Арал) районында аўыл хожалығында пайдаланыўға жарамлы 100 мың нан аслам жер фонды жайласқан. Усыған сәйкес 2015 жылға келе егислик жерлердиң майданын ең кем дегенде 8,6-9,0 мың гектарға, ал 2020 жылларға келип 16,-16,7 мың гектарға көбейтиўге мүмкиншилик болады. Бул қәнийгелескен мал шарўашылық хожалықлары ушын беккем от-жем базасын дүзиўге имканият жаратады. Бул иләжлар иске асыўы сөзсиз, себеби ҳәзирдин өзинде «Мойнақ», «Қазақдарья», «Аққала», ҳәм «Арал» хожалықларында топланған тәжирийбелер буған мысал бола алады. Бул хожалықларда аз ўақыттың ишинде 10,9 мыңға жақын халық қонысланған елатлар пайда болады ҳәм олардың ықтиярындағы тийкарғы өндириллик фондлар жаңа жерлерди өзлестирди ҳәм көп санлы адам қоныслаған аўыллық орынларды пайда етти. Солай етип, ҳәр бир хожалық ҳәзирги күнниң өзинде ҳәр бир жумсалған сум ушын ең кем дегенде 0,47-1,55 сум көлеминде өним топлаўға, ал рентабелликтин дәрежесин 8,6-10,3 процентке көтере алды. Бул ҳәм басқа да дәслепки қолға киргизилген тәжирийбелер Қарақалпақстанның тәбийғый-экономикалық раўажландырыў ушын көлемли резервлердин бар екенин көрсетип атыр.

3) Республика аймағында қала этирапы мал шарўашылығы комплексли тийкарынан сүт бағдардағы мал шарўашылығы, қусшылық, овощ хожалықлары ҳәм бағшылық тараўларынан туратуғын болады. Бағшылық тараўларының раўажландырыў ҳәм оны қала этирапы комплекси менен тутастырыў пал ҳәрреси менен шуғылланатуғын хожалықларды дүзиўге ҳәм оларды от-шөп ресурслары менен тәмийинлеўге жол ашады. Қала этирапы аўыл хожалығы әсиресе, овощ хожалығы ҳәм бағшылық өзине тән мәўсимлик өзгешеликлерине ийе болып таярланған өнимниң 70%ин ҳәм мийўениң барлығын июль-сентябрь айларында қайта ислеўди талап етеди. Усыған сәйкес Нөкис овощ консерва комбинатының реконструкция жасаў ҳәм оның өндириллик технологиялық дүзилисин көп профили өним таярлаяға бағдарлаў тек таяр овощ, мийўе өнимлерин қайта ислеў емес, ал тасландылардың есабынан мал шарўашылығы, әсиресе шошқашылық тараўлары ушын от-шөп

базасын көбейтүүгө хэм оның, ассортиментин жақсылаўға мүмкиншилик береді.

Сүт бағдардағы мал шаруашылығы тарауларында да оның өндирислик базасы менен шийки заи ресурсларын бир-бири менен органикалық байланыста шөлкемлестириў керек болады. Бул бәринен де бурын овощ хэм мийўе өнімлери еле толық писип жетиспеген бәхәр айларында халықты мал шаруашылығы өнімлери, әсиресе сүт май өнімлери менен тәмийинлеў мәселелерин шешсе, екиншиден, аўқатланыў рационна хәжетли бәхәрдеги белоклы тағамларды топлаўға жол ашады. Сонлықтан қала этирапы сүт бағдардағы мал шаруашылығын хэм қусшылық тарауларын тек бағшылық хэм овощ хожалығы менен байланыстырып қоймастан, оларды қайта ислеп шығаратуғын санаат тарауларының өндирислик базалары менен байланыстырыў керек болады. Бул илажлар таяр өнімди бузылыўдан сақлайды хэм көп санлы шығындыдан бас тартыўға жол ашады. Бундай, қала этирапы аграр санаат комплексиниң составына сүт-овощ таярлайтуғын бағшылық хэм жүзимгершилик пенен шуғылланатуғын хожалықлар, пал хәрреси хэм овощ консерваларын жетистиретуғын кәрханалар, сүт-май заводлары киретуғын болады. Бундай жағдайда аграр санаат бирлеспеси республиканың қала халқын таза өндирилген ҳалдағы овощ мийўе өнімлери сүт мәйек, қус гөши эне пал өнімлери сондай-ақ консерва типиндеги тағамлар менен тәмийинлейтуғын болады.

Бул өз гезегинде агросанаат комплексине киретуғын кәрханаларды жұмысшы күши менен тәмийинлеў, транспорт машқалаларын шеший, хәттеки өндирислик үскенелердиң қуўатларын өнімди пайдаланыў мәселелерин шешийге де жол ашады.

Қала этирапы агро санаат комплексиниң таяр өнімлерин қабыл ететуғын қалаларға Нөкис Тахиаташ, Хожели, Қоңырат қалалары Үстүрттеги Қарақалпақ, Жаслық, Қаратаў паселкалары, сондай-ақ суўғармалы дийқаншылық зоналарындағы ғәллешиликке қәнийгелестирилген район есапланады. Сонлықтан аты аталған қала этирапында жаңадан қәнийгелестирилген бағшылық хэм сүт-овощ жүзимгершилик хэм қусшылық бағдардағы хожалықлар дүзий хэм оларды өнімди қайта ислеп шығаратуғын санаат орайлары менен байланыстырыў үлкен илимий-әмелий әхмийетке ийе.

Бирақ тилекке қарсы хәзир Нөкис қаласы этирапындағы қәлиплесип атырған усы типтеги хожалықлардан басқа Республика аймағында қала этирапы агросанаат комплекслери жоқтың қасында, сонлықтан бул машқаланы республика көлеминде шешиў зәрүр деп есаплаймыз.

Солай етип, усы бағдарда мал шарўашылығын раўажландырыў ушын база дүзиў жақын келешекте (2015-2020 жж) Арал тәбийий -экономикалық районы аймағында ири қара маллардың санын 20,8 мың басқа, жылқылардың бас санын 4,5 мыңға көбейтиў итималы бар.

Арал (Теңиз бойы) районында аўыл хожалығында пайдаланыўға жарамлы 100 мың га дан аслам жер фонды жайласқан болып, усының 2015-2020 жылларға келе егислик ушын ең кем дегенде 8,6-9,0 мың гектары, ал 2020 жылларға келип 16,-16,7 мың гектары пайдаланатўғын болады. Бул қәнигелескен мал шарўашылық хожалықлары ушын беккем от-жем базасын дүзиўге имканият жаратыў менен Мойнақ районында шөлкемлестирилген «Мойнақ», «Қазақдәрья», «Аққала», хәм «Арал» хожалықларының арасында өндирилген байланысларды беккемлеўге хәм тәжирийбелер алмасыўда геикб рычаг ролин атқарыўы тийис Солай етип, аз уақыт ишинде тазадан шөлкемлестирилген хожалықларда 10,7 мың га жаңа егислик майданлар өзлестирилди хәм хәр бир хожалық хәзирги күннің өзинде жумсалған бир сум қаржы ушын ең кем дегенде 0,47-1,27 сум көлеминде өним топлаўға, ал рентабелликтің дәрежесин 8,6-10,3 процентке көтериу мүмкиншилигине ерисиу ушын мийнет етпекте. Усыған сәйкес келешекте Қарақалпақстан Республикасының тәбийғый-экономикалық районларында тәбийғый жайлаўларды суўландырыў хәм олардың от-шөп ресурсларының қасылдарлығын жоқарылатыў бойынша ири жумыслар иске асырылыўы қәжет. Бул иләжлардың ис жүзине асыўы жақын келешекте республика аймағында маллардың бас санының көбейиўине, әсиресе каракол бағдарындағы қой шарўашылығын раўажландырыў ушын үлкен имканиятлар дүзилетуғын болады (31-кесте). Кестеде берилген мағлыўматларға қарағанда 2015 – жылларға келе республика аймағында қара мкллардың бас саны 114,3 % ке,

қой хәм ешкілердің бас саны 111, 8 % ке, ал жылқылардың бас саны 61% ке, түйелердің бас саны 25,4% ке көбейтетуғыны коринип тур. Бул алдағы 5-10 жыл даўамында Республика аймағында ири-ири мал шаруашылығы комплекслерин дўзиуге хәм шаруашылық тараўларында беккем экономикалық көрсеткішлерге ерисиўге мүмкиншилик береді деген

31-кесте

Қарақалпақстанның тәбийй-экономикалық районларында мал шаруашылығы тараўының раўажланыўы, мың бас есабында

Маллардың түрлері	Қубла район	Орайлық район	Арқа район	Арал (теңиз бойы) районы	Қарақалпақстан Республикасы бойынша барлығы
2010 жыл					
Ири қара маллар	338,4	223,8	139,0	14,7	715,8
Усыннан: Сыйырлар	87,3	56,4	41,1	2,7	182,9
Қой хәм ешки	279,0	157,2	276,8	12,0	724,3
Усыннан: Каракол қойы	189,7	7,8	301,4	5,1	504,0
Жылқы	2,9	1,3	7,2	2,7	14,1
Түйелер	2,0	0,6	2,2	1,1	5,9
Қуслар	676,4	338,8	348,1	20,6	1,383,9
2015 жыл					
Ири қара маллар	3352	245,6	265,1	23,8	869, 7
Усыннан: Сыйырлар	95,0	51,6	56,3	5,2	208,1
Қой хәм ешки	248,4	49,1	493,1	9,2	799,8
Усыннан: Каракол қойы:	239,0	39,2	403,5	5,1	686,8
Жылқы	4,0	4,5	9,5	4,7	22,7
Түйелер	3,1	0,7	5,6		7,4
Қуслар	370,5	445,4	581,9	37,3	1435,1

Кестеде берілген мағлыўматларға қарағанда, 2015-жылларға келе республика аймағында қар маллардың бас саны 114, 3 % ке, қой хәм ешкілердің бас саны 111, 8 % ке, ал жылқылардың бас саны 61% ке, түйелердің бас саны 25,4% ке көбейтетуғыны коринип тур. Бул алдағы 5-10 жыл даўамында Республика аймағында ири-ири мал шаруашылығы комплекслерин дўзиуге хәм шаруашылық тараўларында беккем экономикалық көрсеткішлерге ерисиўге мүмкиншилик береді деген сөз.

Келешекте тәбийғый жайлаўларды өзлестириў хәм мал шаруашылығы тараўларында зооветеринариялық иләжларды иске асырыў арқалы мал шаруашылығынан алынатуғын өнімлердің көлеми де артатуғын болады.

Жуўмақлап айтқанда, жоқарыда берилген эпиўайы формадағы есаплаўлар Қарақалпақстанда аўыл хожалығы тараўларын буннан былай раўажландырыў ушын үлкемиздиң аймақлық өзгешеликлерин есапқа алыўды талап етеди. Нәтижеде Қубла районларда сүт бағдардағы мал шарўашылығын интенсив формада раўажландырыўға айырықша итибар бериу қәжет болса, ал Арқа хәм Арал районларында шаруашылық комплекси кўрамында ғәллешилик, бағшылық хәм жүзимгершилик, сондай-ақ от-шөплик егинлерди раўажландырыў ушын әмелий иләжлар иске асырыў қәжет болады . Орайлық районлар көлеминде бағшылық хәм жүзимгершилик, қала этирапы овоц хәм сүт бағдардағы шарўашылық тараўлары, пахташылық хәм ғәллешиликти интенсив раўажландырыўға айрықша итибар бериў көзде тутылады.

Қарақалпақстанда мал шарўашылығын тез пәт пенен раўажландырыў ушын қолайлы шараятлар бар. Егер тәбийғый отлақларды реконструкция жасалса, сууалма жайлаўдың от шөп запасы хәзиргиге қарағанда 2 есеге көп қара малды жыл бойы бағып өсириўге жетеди. Солай етип, келешекте Әмиўдәрья дельтасындағы суўалма жайлаўларды өзлестириў арқалы қара маллардың бас санын 1,3-1,5 есе көбейтиў нәзерде тутылып отыр. Усыған сәйкес, жайлаўлардың мелиоративлик жағдайы жақсыланбақта хәм суўалмалы аймақлардағы жайлаўлар, қурып қалған көллер, каналлар арқалы суў дереги менен тутастырылмақта. Бул иләжлар жайлаўларды суўландырыў жолыменен ондағы отлақлардың онимдарлығын кескин арттырыўға жол ашады.

Сораўлар хәм тапсырмалар:

- 1. Қубла Арал аймағында экологиялық дағдарыстың келип шығыў себеплери?*
- 2. Локаллық, аймақлық хәм глобаллық дағдарыс ҳаққында түсиник бериң хәм олардың бир-биринен айырмашылығын ажратың?*
- 3. Арал экологиялық дағдарысы хәм оның тәбийий орталыққа, социал-экономикалық шараятларға тәсирин анықлаң хәм сыпатлама дүзиң?*
- 4. Экологиялық дағдарыстың аўыл хожалығы өндирисине тәсирин анализлең хәм оның экономикалық көрсеткишлерге кери тәсирин диограммалар хәм салыстырмалы сыпатламалар жәрдемінде сүретлең?*
- 5. Арал синдромы хәм оның Қарақалпақстан халқының саламатлығына тәсирин сүретлең?*
- 6. Халықаралық шөлкемлер хәм Өзбекистан үкимети тәрәпинен экологиялық дағдарысты босаңластырыў бойынша иске асырылып атырған иләжларды атап көрсетиң хәм оның жуўмағы ҳаққында тәриплеме дүзиң?*
- 7. Кесте мағлыўматлары тийкарында Арал дағдарысына сәйкес өндирис тараўларындағы өзгерислерди диаграммалар жәрдемінде тәриплең?*

V. БАП. ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ХЫЗМЕТ КӨРСЕТИҮ СФЕРАЛАРЫНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫ ХӘМ ТРАНСПОРТ- ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСЛАРЫ

5.1. Халыққа хызмет көрсетиу сфераларының географиясы

Республикада өндириуши күшлерди режеге сәйкес рауажландыруда көп санлы факторлар менен бир қатарда социаллық факторлардың роли де айтарлықтай жоқары. Социаллық факторлар материаллық өндириу тарауларының географиялық жайласуына, өсиу пәтине, халықтың жасау шараятын жақсылауға, илимий-техникалық прогрестің рауажланыуын жеделлестериуге күшли тәсир жасайды. Усыған сәйкес соңғы жылларда социаллық сфераны рауажландыруға хәм оның халық хожалығының басқа да тараулары менен байланысын арттыруға айрықша итибар бермекте. Бирақ усыған қарамастан социаллық сфераның аймақлық структурасы, олардың регионаллық өзгешеликleri толық хәм жетерли дәрежеде изертленилмей атыр. Мина усы көзқарастан экономикалық география илими социаллық сфераның жәмийеттеги тутқан орны хәм ролин есапқа ала отырып, бул тарауда үлкен илимий изертлеу жұмыслар алып бармақта хәм мәселени «Экономикалық хәм социаллық география» пәниниң материаллық изертлеу объектине айландырып отыр. Дурысында да, экономикалық география илими мийнеттиң аймақлық бөлинуи, өндириуши күшлердиң рауажланыуы хәм рационаллы жайласуу нызамлықларын изертлеп, бул мәселени шешиуде төмендегилерге айрықша итибар бере отырып, халық хожалығы адамлардың жұмыс искерлигиниң еки сферасынан: -материаллық өндириу пенен (санаат, ауыл хожалығы, транспорт хәм байланыс, ири қурылыс хәм тағы басқалар) материаллық өндириске кирмейтуғын тарауларды (физкультура хәм спорт, билимлендириу тарауы, халыққа медициналық жақтан хызмет көрсететуғын тараулар, сауда, турақ жай хәм коммунал хожалығы хәм тағы басқалар), өз ишине қамтыйды хәм олар бир-бири менен жүдә тығыз байланыста болады деген түсиникте изертлеу жұмысларын алып барады. Себеби бул тарауларды бир-бири менен дурыс хәм тығыз байланыстыруу барлық жәмийетлик тармақлардың биргеликли жұмыс ислеуине мүмкиншилик таярлайды.

Өзлериниң атқаратуғын уазыйпалары бойынша өндириулик емес тараулар бирдей емес. Мысалы санаат, ауыл хожалығы хәм қурылысты өз ишине

алатуғын тараўлар материаллық затлай формада өнім ислеп шығарады хәм булл тараўда Карақалпақстанның мийнет ресурсларының 67,4 % тейи жумыс ислейди.

Өндириллик сфераға кирмейтуғын тараўлар материаллық өндириллик тезирек раўажландырыўдың тийкарғы шәрти болып есапланады хәм бул еки тараў бир-биринен өндиретуғын өнімлердиң айырмашылығы менен ғана парық қылады. Солай етип, халыққа хызмет көрсетиў сфералары мийнеттиң өнім ретиндеги емес, ал хызмет ретинде тутынылатуғын айрықша пайдаланыўшылық қуны болып есапланады.

Материаллық өндириллик сферасына кирмейтуғын тараў халықты турак жай, коммуналлық хызмет көрсетиў хәм саўда менен тәмийинлеў, жәмийетлик сананы қәлиплестириў, мәденият, искусство хәм илимди раўажландырыў, медицина хәм ден саўлықты сақлаўға арналған көплеген мәмлекетлердиң қурамын өз ишине қамтыйды.

Халыққа хызмет көрсететуғын тараўларды кеңейтиў-төмендеги бағдарда мийнеттиң өнімдарлығын арттырыўға қатнасады.

1. Турак жай машқаласын жақсылаў жолы менен;
2. Халыққа хызмет көрсететуғын тараўлардың түрлерин көбейтиў
3. Жоқарғы квалификациялы қәнигелер таярлаў арқалы;
4. Автоматласқан хәм ярым автоматласқан машиналарды, конвейерлерди және үлги бойынша линияларды кеңнен өндириў арқалы, сондай-ақ өндириллик техникалық үскенелениў дәрежесин жоқарылатыў арқалы хәм т.б.

Солай етип, күнделикли турмыста адамға не керек болса барлығы менен тәмийинлеў – хызмет көрсетиў сфераларының үлесине тийисли хәм оны иске асырыў бул тараўды барынша раўажландырыўды талап етеди.

Усы мақсетте Карақалпақстан Республикасында кейинги жылларда социаллық тараўларды раўажландырыў бойынша үлкен жумыслар иске асырылмақта. Бул жаңа рефоманы әмелге асырыўдағы жақсы басламалар қатарына киреди. Республика аймағында халықтың материаллық абаданлығын арттырыўда жәмийетлик тутыныў фонды, социаллық тәмийинлеў, халыққа медициналық жақтан хызмет көрсетиў, халық билимлендириўи хәм басқада тараўлар үлкен ролди атқарады. Хәзир бул тараўларда Карақалпақстандағы исши хәм хызметкерлердиң саны жағынан биринши орынды билимлендириў

тарауы, екінші орынды ден-саулықты сақтау, ал үшінші орынды сауда, жәмийетлик аўқатланыў хәм таярлау мәкемелери ийелейди.

Сауда географиясы. Сауда географиясы халыққа сауда жағынан хызмет көрсететуғын кәрханалардың аймақлық жайласыў өзгешеликлерин үйренеди. Сауда бул өндирилген өнімди өндирис сферасының тутыныў сферасына жеткеретуғын әхмийетли тарау. Сауданың көп ғана түрлери бар. Егер сауда-сатық мәмлекетлер арасында алып барылатуғын болса **сыртқы сауда** деп аталады. Бир елден басқа мәмлекетлерге шығарылатуғын сауда-сатық өнімлерге **экспортлық затлар**, ал шеттен алып келинетуғынларына **импортлық өнімлер** деп аталады. Ел аймағында сауданың бас функциясы өндирилген өнімди қарыйдарларға жеткериўден ибарат болып, ол мәмлекетлик сауда, кооперативлик сауда хәм дийхан-базар саудасы арқалы иске асырылады. Хәзир республикада мәмлекетлик сауда кәрханаларының бас ўазыйпасы қала халқына, санаат орынларына хәм исши поселкаларына таяр өнімди жеткерип бериў болса, кооперативлик сауда аўыл халқына күнделикли турмыста пайдаланатуғын өнімлерди сатыўдан ибарат. Ал дийхан-базар саудасына тийисли кәрханалар жеке меншигинде өндирилген өнімди сатыў менен шуғылланады. Солай етип, усақлап сатылатуғын сауда өнімлериниң курамында мәмлекетлик сауда менен бир қатарда, кооперативлик сауда, дийхан-базар саудасы хәм жәмлеспеген пуқаралардың саудасы өсип қәлиплести. Айырым жыллар ишинде Карақалпақстанда сауда сатық айналысының көлемли хәм оның өсиў динамикасын төмендеги мағлыўматлардан да билиўимизге болады (32-кесте).

Республикада усақлап сатылатуғын сауда өнімлериниң жыллық көлеми артпақта, усыған байланыслы сауда айланысы айтарлықтай өсти. Егер 1940-жылларда Карақалпақстан Республикасында жыллық сауда айланысының көлеми 28 млн. сўм болса, бул көрсеткиш 1960-жылы 122,8 млн. сўмды курады. 1990-жылы 711 млн. сўм, 1995-жылы 3 млрд. 413 млн. сўм, 2000-жылы 36,2 млрд. сўм көлеминде болса, ал 2010 жылы бул көрсеткиш 684,2 млрд. сумды курады. Булар Карақалпақстан экономикасының базар қатнасықлары тийкарында раўажланыўының дәслепки унамлы қәдемлеринен есаплан-ады. Дийхан базар саудасын хәм пуқаралардың жәмлеспеген сауда-сатлық басламасын хошаметлеўге байланыслы усақлап сатыў сауда айланысының

көлеми арта бастады хәм мәмлекетлик және усақлап саўда менен шүғылланауғын кәрханалардың салыстырмалы үлесі өзгериске ушырады.

32-кесте

Қарақалпақстан Республикасында халыққа хызмет көрсетиў сфераларының баслы көрсеткишлери

№	Көрсеткишлер	Жыллар					2010 ж, % есабында	
		1980	1990	1995	2000	2010	1980	2000
1	Мектепке шекемги тәрбия беретугын мекеме саны, дана	344	595	375	380	332	96,5	87,3
2	Тәрбияланатуғын жас нәрестелер саны,мың адам	31,6	34,7	41,5	50,1	30,4	96,2	60,6
3	Улыўма билим беретугын мәкемелер саны, дана	660	692	737	772	754	114,2	117,0
4	Оқытуғын оқыўшылар саны, мың бала	264,3	320,7	352,6	380	255,1	96,5	67,1
5	Арнаўлы орта билим беретуг оқыў орны, бирликте	23	22	21	18	101	4,4 есе	5,6 есе
6	Оқыўшы саны, мың адам	17,3	20,1	15,9	21,3	91,4	5,2 есе	4,3есе
7	Жоқары оқыў орны, бирл.те	1	1	2	3	4	4	1,3 есе
8	Студентлер саны, мың адам	5,8	8,5	10,4	9,4	16,9	2,9есе	1,79есе
9	Емлеўхана мәкемелериниң саны, дана	87	95	154	159	153	175,9	96,2
10	Шыпакер саны, адам ес.да	2263	3500	3900	4400	3600	159,1	81,8
11	Орта бўын мед. Хызметкер саны, мың адам	8,9	15,7	17,3	16,4	15,9	1,7 есе	96,9
12	Саўда кәрханаларының саны, дана	3023	3345	3347	2304	2492	82,4	108,2
13	Саўда айланысы көлеми, млн.сўм	512,7	895,5	3.413,4	36180,3	684244,6	1334,6 есе	19,0 есе
14	Саўда айналысы жан басына бөлгенде, мың сум есабында	0,6	0,9	24,3	34,4	407,2	678,6 есе	11,8 есе
15	Китапханалардың китап фонды, мың экз.	3659,0	5857,0	8588,2	6012,0	4500,0	130,0	74,8

Егер 1990-жылларда мәмлекетлик секторда барлық саўда кәрханаларының үлесине 32,8 %, ямаса саўда айланысының ярымынан көбиреги тийисли болса, 1995 жылғы мағлыўмат бойынша,мамлекетлик сектор республика бойынша жыллық саўданың 39,1 %, ал қалған бөлимин пуқаралардың жеке саўдасы курайды. Ал ҳазирги уақытта жекке сауда-сатықтың үлесі барлығын дерлик ийелейди.

Болжаў мәкемелериниң мағлыўматларына қарағанда республика халқының өсиў пәтине сайкес алдағы ўақытларда саўда мәкемелериниң жыллық саўда айланысы еки есе дерлик көбейеди. Усыған сәйкес дослық аўқамына киретуғын мәмлекетлерде, әсиресе Москва, Алма-ата, Киев, Красноярск, Омск хәм т.б қалаларда саўда орайлары дүзиледи хәм товар айланысы операциялары күшейтиледі. Саўданы раўажландырыў хәм

халықтың күнделікті тутыныуы товарларына деген талабын қанаатландыруы мақсетінде «Ақманғыт», «Төрткүл» хәм т.б. елатлы пунктлерде мийуе-палыз өнімлеринен консерва таярлайтуғын кәрхана иске түсирилмекте. Сауда мәдениатын жақсылау хәм қарыйдарларға заманагөй сауда жұмысларын шөлкестиреу мақсетінде Шымбай, Кегейли, Манғыт, Коңырат қалаларында дийхан базарлары кеңейтиледі. Нөкесте жаңа сауда комплекси реконструкцияланады, Караөзекте 150 жұмыс орынлық, Берунийде 200 жұмыс орынлық дийхан базары жақын уақытларда иске түсириледи. Бул иләжлардың иске асыуы сауда айланысының көлемин жоқарылатыуға хәм жыллық товар айланысын жан басына бөлгенде жоқары көрсеткишлерге котериуге жол ашады. Мысалы, егер 1940-жылларда Карақалпақстан Республикасында жыллық товар айланысының көлемин жан басына бөлгенде 57 сұмды кураса, бул көрсеткиш 1980-жылларда 551 сұмды, 1995-жылы 24,3 сұмды, ал 2010 жылы 4070,2 сұм муғдарында болды. Яғный булл 1940-жылға салыстырғанда 70 есе көп деген сөз. Бирақ деген менен сауда тарауларында да айрым кемшиликлер ушырасады. Мысалы, бир орында сауда сатлық кәрханалары менен тәмийинилениу дәрежеси төмен болса, екинши орында товар массасы жетиспейди, ал үшінши жағдайда сауда кәрханаларының аймақлық жайласыуында да диспропорциялар ушырасады. Улыума республикаға тийисли 2492 сауда кәрханалары хәм жәмийетлик аўқатланыу орынларының 18 % ке жақыны Нөкис хәм Тақыяташ қалаларында жайласса, ал 134,9 мың кв.км аймақты ийелейтуғын Коңырат, Мойнақ, Тахтакөпир районларында хәр бир 10 мың адамға 6,1 сауда кәрханасы тууры келеди. Сонлықтан республика аймағында меншик есабынан салынып атырған көп санлы сауда хәм аўқатланыу объектлериниң курылысын тезлетуу хәм меншикестиреу жобасы тийкарында сауда хәм аўқатланыу тарауларына тийисли кәрханалардың сатуу жұмысларын жеделлестиреу үлкен әхмийетке ийе. Бул иләжлар хәзирги күнниң талабына сәйкес халыққа сауда хызметин жақсылауға хәм бул тараудың экономикалық жақтан нәтижелегин жоқарылатыуға мүмкиншилик туудыратуғынлығы сөзсиз.

Халыққа усақлап хызмет көрсететуғын тараулар. Бул тарауларды раўажландыруу халықтың социал-мәдений жақтан өсиуин тәмийинлей-туғын шәртлерден есапланып, буның курамына ишки кийимлер, аяқ кийим, бас

кийим, папак тигиў хэм ремонтлаў кәрханалры, сонадй-ақ тигиўшилиқ цехлары, кир жуўатуғын кәрханалар, азық-аўқат өнимлерин сақлайтуғын үскенелерди оңлаў орынлары, моншалар, сўўретханалар хэм халыққа транспорт жағынан хызмет көрсететуғын кәрханалар киреди. Хәзир бул тараўлар жыл сайын 207,0 млрд. сўмлық көлемде хызмет атқарып, хәр бир адамға есаплағанда 123,3 сўм көлеминде жумыс операцияларын иске асырады. Алдағы ўақытларда халықтың өсип баратырған талапларын есапка алып «ҚҚ турмыс хызмети» аўқамына киретуғын кәрханалар жан басына 469-678 сўмлық төлемли хызмет түрлерин иске асырады, ал жыл даўамында алып барылатуғын операцияларының көлеми 7 млрд. сўмды қурайтуғын болады. Егер республика халқының басым көпшилиги едеде болса аўыллық жерлерде жасайтуғынын есапка алсақ, халыққа усақлап хызмет көрсететуғын мәкемелердиң санын көбейтиў хэм олардың аймақлық жайласыўын жетилистириў күн тәртибиндеги баслы мәселелер қатарына киреди.

Турақ жай хэм комунал хожалығы. Қарақалпақстан Республикасының социаллық раўажланыў программасына тән ўазыйпалардың бирине халықты турақ жай, комунал хожалығы хызмети менен тәмийинлеў киреди. Халықты турақ жай менен тәмийинлеў келешек әўладтың абаданлығы, ден-саўлығы хэм өсип-өниў машқалаларының тийкарын қурайды. Бул тараўда усы бағдарда көп санлы жумыслар иске асырылмақта. Хәзир республика халқы жыл сайын 320-362мың кв.м турақ жай фондын дүзип атыр. Бул өткен жыллар менен салыстырғанда әдеўир дәрежеде көп. Усының басым көпшилиги мәмлекетлик шөлкемлерге кирмейтуғын уйымлар арқалы иске асырылмақта. Солай етип, турақ жай фондын дүзиўге мәмлекетлик структураға кирмейтуғын шөлкемлердиң үлеси жоқарыламақта. 2010-жылы республика аймағында барлық дереклердиң есабынан 452,2 мың кв.м турақ жай қурылысы питкерилди. Усыннан 401,0 мың кв.м турақ жай қурылысы жеке меншик ийелери тәрәпинен исленди. Солай етип, бүгинги күнде орташа бир адамға 15,8 кв.м турақ жай фонды туўра келеди.

Усыннан қалалық жерлерде халықтың турақ жай менен тәмийинлениўи жан басына 15,6 кв.м тен болса, аўыллық жерлерде 15,9 кв.метрди қурайды. Бул Өзбекстан бойынша орташа көрсеткиштен 19,8 % жоқары деген сөз. Кейинги жыллардағы турақ жай фондын дүзиўде жеке меншиктиң хэм банк

кредиттин көлеминин артыуына хэм елимиздин ыссы климат шараятындағы демографиялық раўажланыў бағдарларын есапқа алғанда, жан басына тийисли турак жай фондының көлемин 21,5 кв.метрге көбейтиў илэжлары исленбекте. Келешекте Ташкент турак жай қурыўшыларының тэжирийбелерин кеңнен пайдалана отырып, турак жай фондын дүзиў хэм хылықтың миллий дәстүрлерине сэйкес беуеў жумысларына айрықша дыққат аўдарыў үлкен әҳмийетке ийе. Усыған сэйкес коммунал хожалығы тараўларында жумысты шөлкемлестириў хэм бурынғы иске қосылған суў кубырларын, жылытыў трассаларын, сондай-ақ канализацияларды қайта қурыў мәселелерин қолға алыўы зэрүр.

Хэзир усы талапларға сэйкес республика аймағында тек 2010 жылы 57,8 км.газ кубырлары қурылды, ал кейинги 2-3 жыл ишинде 870,8 километрдей газ тармақлары қурылып пайдаланыўға берилди. Усының 817,6 км. аўыллық жерлерде қурылды. Солай етип жыл сайын республика халқына 2 млрд. 406 млн.куб метр газ жетилистирип берилетуғын болды. Халықты аўыз суў менен тэмийинлеў мақсетинде 2010 жылы 131,5 км. аралықта суў кубыры қурылды. Бул жылына 67,3 млн.м.куб дей ишимлик таза суў жеткерип бериўге хэм суў менен тэмийинлеўдин дәрежесин 69-71 % ке жеткериўге мүмкиншилик туўдырды. Бирақ бул елде болса жеткиликсиз. Усыған сэйкес жақын жыллар ишинде жылына 485,2 кв.м турак жай, 250 км аралықта газ тармақлары, 270 км.суў кубыры пайдаланыўға берилиўи тийис. Қала халқына хызмет көрсетиў дәрежесин жақсылаў мақсетинде Нөкис қаласында троллейбус линиялары тамырлан-ады хам трамбай сызығы иске тўсириледи, Төрткүл қаласында орайлық емлеўхананы кеңейтиу хэм Шоманай районында канализация тармақлары қурылысын питкериў көзде тутылып атыр. Бул хэм тағы басқа да жоба-лардың иске асырылыўы турак жай фонды хэм коммунал хожалығы тараўларын абаданластырыўға, сондай-ақ жеке меншик қараўындағы турак жайлар заман талапларына сэйкес реконструкцияға жол ашады.

Денсаўлықты сақлаў тармақлары хэм рекреациялық география. Бул тараў көп тармақларды өз ишине қамтып, буларға ден-саўлықты сақлаў, профилактика, санатория-курорт, дем алыў, суд медицина эксперти, дене тарбиясы сфералары киреди. Денсаўлықты сақлаў адамзат жәмийетиндеги ең әҳмийетли илэжлардың бири болып есапланады, себеби-адам жәмийеттин

тийкарығы өндириўши күши, жәмийеттиң ҳәзирги раўажланыў басқышында физикалық жақтан сап денели, саў хәм исшең адам-баслы факторды аңлатады. Денсаўлықты сақлаў-мийнет ресурс-ларынан нәтийжели пайдаланыўға, мийнеттиң өнимдарлығына ерисиўге хәм жәмийеттиң экономикалық раўажланыўына күшли тәсир етеди хәм ол азық-аўқатлық өнимлериниң экологиялық тазалығын тәмийинлейтуғын орынлардың өзгешеликлерине хәм ден-саўлық, сақлаў мәкемелериниң раўажланыў дәрежесинде байланыслы. Халықтың денсаўлығын сақлаўға ерисиў адамлардың орташа жас өзгешеликлериниң қәлиплесиўин хәм кеселиктиң алдын алыў қусаған улыўма белгилери менен характерленеди.

Адам хәм тәбият бир тутас болып, олар бир-бири менен тығыз байланыста болады, экологиялық шәртлерге қарағанда тәбийий ресурслардан пайдаланыў нәтийжесинде санаатта, аўыл хожалығында, транспорта сыртқы ортаның тәсирин пухта шешиўде хәм адамлардың денсаўлығына қәўипли күшлердиң алдын алыўды жобаластырады. Хәзир бул машқалаларды тәртипке салыўда, әсиресе медицина кадрлары шешиўши рол атқармақта хәм илимий концепцияларды ойлап табыў және оларды адам тәғдирине пайдаланыў арқалы ден-саўлық сақлаў сфераларының жумыс тәжирийбелерин арттырмақта. Бул қурамалы хәм халық хожалығына әҳмийетли мәселелерди шешиўде, жыл сайын республика аймағында 3641 жоқары қәнийгели шыпакер, 15,9 мың орта буўындағы медицина хызметкерлери қатнасады. Халыққа медициналық жақтан көрсетилетуғын жумыслардың нәтийжелигин арттырыў ушын 153 емлеў мәкемелери 308 амбулатория хәм поликлиникалар жумыс ислеп, 732 орынлық күндизги стационарларға ийе. Сондай-ақ ауыллық жерлерде 181 Врачлық пунктлер, 133 Фельдщерлик-акущерлик мәкемелер жумыс ислеп тур. Буннан басқа 65 орында мамлекетлик емес медицина мекемелери хәм оларда 114 врачлар жумыс ислеп олар жылына 224,1млн. сумлық жумыс атқарады. Республика бойынша 208 дариханалар ашылды хәм олар мийнет адамларына медициналық жәрдем көрсетип атыр. Бул Қарақалпақстан Республикасында кейинги жылларда халыққа медициналық хызмет көрсетиў тараўларында бир қанша табысларға ерискенликти көрсетеди.

1940-жылларда Қарақалпақстан Республикасы аймағында 107 жоқары қәнийгели шыпакерлер жумыс ислеп емлеўханалардың саны 37 болды, ал

оларда қойылған койкалардың саны 1,6 мың орынды құрады. Нәтижеде республиканың 10 мың халқына 68,8 жатақ орны хәм 5,7 шыпакерден туўра келер еди. Ал хәзир жоқары категориядағы шыпакерлер 3855 адамды, ал биринши хәм екинши категориядағы шыпакерлердиң саны 854 адамды құрайды яки халыққа хызмет көрсетип атырған шыпакерлердиң 32,2 % ти, ал орта буўындағы медицина хызметкерлериниң 16,0 % ти жоқары категориядағы қәнигелер болып есапланады. Емлеў орынлары да көбейди. Хәзир республика аймағында 17 орайласқан қалалық хәм районлық емлеўхана, 323 аўыллық-участкалық емлеўхана, қәнигелескен диспансерлер, аўыллық-шыпакерлик амбулатория, поликлиника хәм басқада көп санлы республикалық әхмийетке ийе емлеў мәкемелери жұмыс ислейди. Солай етип, республиканың хәр 10 мың адамына 53,8 кеселхана орны, 145,2 амбулатория-поликлиника, 23,0 жоқары қәнийгели шыпакер хәм 103,2 орта буўындағы медицина хызметкерлери туўра келеди. Бул 1940-жылларға қарағанда 2-4,5 есе жоқары деген сөз.

Денсаўлық мәкемелеринен санатория хәм дем алыў үйлери де ең әхмийетли орынларды тутады. Бул тараўды раўажландырыў бойынша республикада иске асрылған жұмыслар аз, бирақ санаториялар хәм дем алыў орынларын қурыў хәм раўажландырыўдың үлкен мүмкиншиликлери бар. Үстиртте химия санааты комплекси, нефть-газ, қурылыс материаллары санаатының дүзилиўи, сондай-ақ Қара таўда реңли металлургия, таў-кән санааты хәм қуўатлы отын-энергетика санааты комплексин қурыў хәм түслик Қызылқум жайлаўларын мал шарўашылығына өзлестириўге байланысly дем алыў үйлери кеңейтиў хәм санаториялар қурыў мәселелери күн тәртибиндеги машқалаларға айланатуғыны сөзсиз.

Алдағы ўақытларда демалыў орынларын хәм санаториялар қурыўға қолайлы рекреацион аймақлар қатарына Мойнақтағы Арал теңизи зонасы, Үстирттеги Қараўымбет дуз аралас батпақлы шор, Шымбайдағы 1-май ыссы суў булағы, Елликқалада Ақша көл, Әмиўдәрьядағы Хожакөл, Нөкис қаласы этирапындағы Грашевка, Жаслар көли, Тахтакөпир районындағы Қаратерен хәм тағы басқа рекреацион зоналарды атаўға болады. Булар тәбийий комплекске оғада бай, адам организимине тиккелей ямаса жаңапай тәсир етиў арқалы мәдений дем алыў орынлардан есапланады. Бул орынлардағы тәбийий комплекслер хәр түрлилиги хәм ресурс дереклери бойынша ден-саўлықты

сақлауға қолайлы рекреацион аймақтар қатарына кирип, рекреацион географияның элементтерине бай. Ал рекреациялық география дегениміз, табиғаттың адам организмине жаңадай тәсір етуінің аймақтық өзгешеліктерін зерттейтуғын илим тарауы болып, буның қатнасуы менен ден-саулық сфераларының көп санлы машқалалары шешиледи. Солай етип алдағы уақытларда республика аймағында ден-саулық сақтау сфераларының рауажландыруы үшін рекреацион зоналардың табиғий комплексін хәр тәрәплеме үйреніу хәм зертлеу жұмыстарын кеңнен иске асыруы талап етиледи. Бул мәселелердн шешіуді тезлетіу, жаңа санаториялар қуруыға хәм дем алыс үйлерінің тармақтарын кеңейтіуге мүмкіншілік туудырады.

Халық билимлендируі тарауларының географиясы. Халық билимлендируі тарауларының географиясы – елдің социал рауажланыу дәрежесін сыпатлауда айрықша әһмийетке ийе. Бул тарауға кадрлар таярлайтуғын оқыу орындары, мектептер, мектепке шекемги мәкемелер, балалар үйлері хәм мектептен тысқары тәлім-тәрбия беретуғын мәкемелер киреди. Сонлықтан аты аталған тараулардағы жұмыстың нәтижелі шешімлері хәм табыстарға ерисиуі елдеги жас әуладларды тәлім-тәрбия алыуға хәм билим тарауларының жоқары шектерине ерисиуіне жол ашады. 2010-жылғы мағлыуат бойынша, Қарақалпақстан Республикасында 754 орта арнаулы билим беретуғын оқыу орны, 4 жоқары оқыу орны, 101 академиялық лицей хәм колледжлер жұмыс ислеп, оларда 363,5 мың жаслар оқып билим хәм тәлім-тәрбия алып атыр. Базар қатнасықтарына өтиуге байланыслы орта бууындардағы оқыу орындарында жұмыстарды қайта қуруыға сәйкес билим хәм тәрбия беретуғын оқыу орындарында үлкен көлемде жұмыстар алып барылмақта.

Хәзир республика аймағында орта арнаулы билим беретуғын академиялық лицей, гимназия хәм кәсіп-хунар колледжлеріменен бир қатарда мектепке шекемги жас өспірімлерге тәлім-тәрбия беретуғын 332 мәкемелер жұмыс ислейди хәм оларда 30,4 мыңнан аслам балалар тәрбияланып атыр. Солай етип, тек мектепке шекемги хәм орта билим беретуғын мектептерде 394 мың жас әулад оқып билим хәм тәлім-тәрбия алады. Бул барлық республика халқының 23,5 % деген сөз. Айырым жыллар ишінде республикада билимлендируі тарауларындағы қолға киргизген табыстар хәм кадрлар

таярлаўдың өсиў дәрежесин жоқарыда берилген кестедеги көрсеткишлерден де көриўимизге болады.

Республикада билимлендириў тараўларында унамлы бағдарлар қәлиплеспекте, билим беретуғын оқыў орынлары хәм онда оқып билим хәм тәрбия алатуғын жаслардың саны көбеймекте. Мысалы: тек улыўма тәлим-тәрбия беретуғын мекемелерде оқытуғын оқыушылардың саны 1980\1981 хәм 2009/2010 оқыў жыллары аралығында яки кийнги 30 жыл ишинде 1,9% ке көбейсе, ал орта арнаўлы билим беретуғын оқыў орынларында жаслардың саны 4 есеге, жоқары оқыў орынларында оқып билим алып атырған студентлердин саны 3,3 есеге көбейди. Бул жақсы көрсеткиш, бирақ республика аймағында мектепке шекемги жас өспиримлерге тәрбия беретуғын орынлар толық тәмийинленбегенликтен оларда тәрбияланыўшылардың саны аз. Усыған сәйкес мектепке шекемги тәрбия беретуғын орынлардың санын әдеўир көбейтиўди талап етеди.

Хәзир республика аймағында жоқары оқыў орынларында 27 маманлық бойынша қәнийгелер таярланбақта хәм жыл сайын республиканың хәр бир 10 мың халқына 72-74 жас қәниге туўра келип, олар оқыў орынларын питкерген путевкасыменени өндириске жоллама алмақта, бул Өзбекстан бойынша орташа көрсеткиштен 4 % жоқары. Алдағы ўақытларда билим бериўдин жаңа формалары лицейлер, колледжлер, гимназиялардың саны артады хәм билим бериўдин жоқары басқышы бакалаврлар, магистратуралар хәм докторантуралар көбейтилип, усылардың есабынан республикада оқып билим алатуғын жаслардың саны айтарлықтай көбейетуғын болады.

Мәденият хәм көркем өнер тараўлары. Мәденият хәм көркем өнер тараўлары халықты руўхый жақтан тәрбиялаўда хәм раўажландырыўда үлкен әхмийетке ийе хәм олар социаллық категориялар қатарына киреди. Мәденият көп тармақлы тараў болып, буған китапханалар, музейлер, хайўанат паркleri, саз-сәўбет мәкемелери, қол өнерментшилик тараўлары, сондай- ақ тараў ушын қәнигелер таярлайтўғын мектеплери хәм мәдений демалыў паркleri, клублар, әдебий мийраслар менен байланыслы болған театрлар, демалыс орынлары, филармониялар, кинотеатрлар, олардың жоқары хәм орта арнаўлы оқыў орынлары, ансамбиллер хәм басқарыў орынлары, дәретиўшилик бирлеспелери, кино, китап саўдасы хәм баспахана мәкемелериде киреди. Бул

тараўлар халықтың мәдений ғәзийнесин арттырыўда хәм руўхый байлығын беккемлеўде шешиўши рол атқарады. Сонлықтан республикада мәденият хәм көркем өнерге тийисли тараўларды раўажландырыўға айрықша дыққат аўдарылмақта. Айрым жыллар ишинде мәденият хәм көркем өнер тараўларының өндириллик базаларының раўажланыўын жоқарыда берилген кесте мағлыўматларынанда көриўге болады. Солай етип, Қарақалпақстан Ресубликасында мәденият хәм көркем өнер тараўларына киретуғын мәкемелердиң өндириллик базалары айтарлықтай раўажланғанлығы мәлим. Булардың тийкарғы ўазыйпасы халыққа мәдений хызмет көрсетиў дәрежесин жақсылаў, пуқараларды Ўатанды сүйиўшиликке, әдеп-икрамлыққа, халықлар дослығын беккемлеўден ибарат хәм усы бағдарда үлкен жумыслар исленип атыр хәм т.б.

5.2.Қарақалпақстанның транспорты хәм экономикалық байланыслары

Қарақалпақстанда өндириўши күшлерди раўажландырыўдың кең иләжларын иске асырыўда транспорт тараўларын буннан былайда раўажландырыўды жеделлестириў әҳмийетли иләжлардың бири болып есапланады. Транспорты раўажландырыў экономиканы хәм мәдениятты көтериўге жәрдем береди. Транспортсыз санаат пенен дийханшылық хәм мәдений тараўлар арасында рационаллы байланысты дўзиў мүмкин емес.

Ғарезсизлик жылларында, республикада халық хожалығын раўажландырыў бойынша үлкен көлемдеги иләжларды иске асырыўдың нәтийжесинде санааттың өсиў пәти артпақта, тың жерлерде жаңа елатлы пунктлер, дара дийхан поселкалары хәм фермер хожалықларының орайлары дўзилмекте. Тәбийий-экономикалық районлар бойынша өндиристи қәнигелестириў жаңаша түр алмақта. Ишки хәм район аралық экономикалық байланыслардың характери өзгермекте. Сонлықтан Кара-қалпақстанда транспорт тараўларын буннан былайда раўажландырыў хәм район аралық байланысларды рационализациялаў гезектеги кешиктирилмейтуғын мәселелердиң бири болып есапланады. Дурысында да транспорт хожалық тармақларының даўамы болып, жәмийетлик өндиристиң тийкарғы бир бөлеги сыпатында характерленеди. Солай етип, транспортқа жумсалатуғын барлық шығынларды есапқа алмай турып, өндиристи аймақлық шөлкемлестириўдиң

қандайда бір нәтиже беретугынлығын жеткиликли бақалауға болмайды. Транспорт жәмийетлик өндирис шығынлары жыйындысының белгили бөлегин тутады. Сонлықтанда санаатты шийки зат хәм отын шығатуғын дереклерге жақын жайластырыу хәм таяр халық хожалық өнимлерди пайдаланылатуғын районларға жақынластырыу ақырғы есапта транспорт шығынларына тәсир ететугын жүк айланысларын есапластырыуға, басқаша айтқанда өндиристи рационаллы жайластырыу жолы менен транспорт шығынларын азайтыуға мүмкиншиликлер таярлайды.

Транспорт тарауларын рауажландырыу хәм тасылатуғын жүклердин өзине түсер бақасын азайтыу машқалаларын шешкенде, район аралық экономикалық байланысларды дурыс системаластырыудың әхмийети оғада үллы. Хәтте, әдеуір дәрежеде рауажланған еллер ямаса районлар көлеминде де санаат кәрханаларын тек бир район аймағында жәмлестириудың мүмкиншилиги жоқ. Деген менен, Қарақалпақстан өзиниң рауажланыу бағдары бойынша тийкарынан ауыл хожалығы менен шуғылланатуғын үлке есаплансада, ағаш материалларын, ғәлле хәм көпшилик тутыныу товарларын басқа районлардан алады. Солай етип, транспортты рауажландырыу хәм район аралық экономикалық байланыс-ларды жетилистириу ең әхмийетли машқалалар қатарына киреди.

Хәзирги ўақытта республикамыздың район аралық жүк айналысында тийкарғы ролди **темир жол транспорты** ийелейди, ал қалған бир бөлими автомобил транспорты арқалы иске асырылмақта. Айрым транспорт тарауларының әхмийетин республиканың жүк айналысындағы тутқан орнына қарай характерлеуға болады.

Қарақалпақстанда **темир жол транспорты** айрықша әхмийетке ийе. Хәзир республикамызда темир жол линиясының улыўма узынлығы 504 км ге тең, ямаса республиканың хәр бир 100 км майданына 5,0 км темир жол линиясы туўра келеди. Салыстырмалы узынлығы жағынан Қарақалпақстанның темир жол линиялары аз аралықты ийелеўине қарамастан, республика аралық көлемде жүк хәм жолаушы тасыуда ең әхмийетли ролди атқарады. Алдағы перспективада Қоңырат- Сургиль (Устирит), Қоңырат- Арқа Урга, Нөкис- Шымбай- Томарастау, яки Қазалы арқалы Россия Федерациясының Урал хәм Волга бойы экономикалық районларына тұралай шығыу мәселелерин иске

асырыў Қарақалпақстан Республикасында темир жол транспорты тараўларының раўажланыўын кескин кушейтеди. Нәтижеде үлкемиздиң жүк және жолаўшы айланысында айрым көрсеткишлердиң өзгериске ұшырауы сөзсиз. Буны Қарақалпақстанда ғарезоизликтің дәслепки 20 жылы ишинде қолға киргизген табысларымызданда көриўге болады (33–кесте).

33-кесте

**Қарақалпақстан Республикасында транспорт тараўларының раўажланыўының
баслы көрсеткишлери**

Көрсеткишлер	Жыллар						2010-жыл, % есабында	
	1980	1990	2000	2005	2007	2010	1980	2007
Темир жол транспорты								
Экспл. берилген темир жоллардың узынлығы	457,7	486	504	504	504	504	112,6	100,0
Жүк тасыў, мың тонна	845,6	710,0	1947,8	2895,0	2315,2	2732,0	2,9 есе	105,0
Жолаўшылар тасыў, мың адам	322,0	407,6	1957,6	1683,1	2761,2	2917,9	9 есе	105,7
Автомобиль транспорты								
Жүк тасыў,мың т.	15200	16300	17900	21700	25552,2	31728,6	2,1есе	124,2
Жүк айланысы, млн. т/км	370,3	355,3	128,5	343,3	464,7	567,2	153,2	122,1
Жолаўшы тасыў, мың адам	77400	84400	79800	80700	116015,5	169899,2	2,2ес	146,4
Жолаўшы айланысы-млн. жолаўшы/км	674,6	961,1	356,2	684,5	943,0	1540142,4	2,2есе	163,2

Үлкемизде өдириўши күшлердиң тез пәт пенен раўажланыўына байланыслы жыл сайын көлемли жүк айналысы иске асырылады. Хәзир республикада жыл сайын транспорт тараўлары менен тасылатуғын жүклердиң көлеми 31,7 млн.тоннаны, ал жүк айналысы 567,2 млн.тонна /км ге барабар. Жыллық жолаўшылар тасыўдың көлеми 169,9 млн.адамды,ал жолаўшылар айналысы 1540,1 млн. жолаўшы\ км.ди ийелейди.Жук айналысының структурасында тасып алып келинетуғын жүклер жоқары салыстырмалы үлеске ийе. Қабыллайтуғын жүклердиң ишинде тийкарғы үлести ағаш материаллары, ғәлле, минерал төгинлери, тутыныў товарлары хәм т.б. ийелейди. Республикадан жөнелтилетуғын жүклердиң басымырақ бөлимин пахта талшығы, ғәлле, мал шарўашылығы өнимлери, пиле, қаракөл териси, жүн, бақша хәм т.б. өнимлер тұтады. Алдағы ўақытларда темир жол станциялары бойынша жүк қабыл етиў хәм жөнелтиўдиң дәрежеси тағы да артады. Булардың хәммеси темир жол станцияларын тийкарынан

транспортлар менен үскенелеўди, жүклеў хәм түсириў жумысларын механизациялаўды барынша жетилистириўди талап етеди.

Хәзир жүк жүклеў хәм түсириў механизмлердиң жәрдемінде әмелге асырылмақта. Бирақта, жүк операциясының күпшилик бөлими (қурылыс материаллары, ағаш материаллары, ғәлле, минерал төгинлери хәм т.б.) керекли механизмлердиң жеткиликсизлигине байланыслы айрым жағдайларда едеде қол мийнети менен исленбекте. Бул жағдай жүк айналысындағы вагонлардың көп жумыссыз иркилип тұрыўына алып келмекте. Хәзир транспортта жүк айналысының басымырақ бөлимин пахта талшығы ийелейди, сонлықтан республиканың пахта тазалаў кәрханаларын жоқары сапалы техника менен үскенелеў күтә әҳмийетли. Бул жүклеў операциясына байланыслы шығынларды кемейтиўге мүмкиншилик бередиди.

Республиканың айрым пахта заводларында еле де аз қуўатлы пресслер қолланылғанлықтан жеңил салмақлы тай пахталар таярлап шығарылмақта. Бул үлкен көлемли жүк тасыў уқыбына ийе вагонлардан төмен дәрежеде пайдаланыўға дуўшар етип отыр. Бул айналыстағы составтың талабын қанаатландырмайды, ал жүктің өзине түсер баҳасын арттырады хәм пахта талшығын тасыўдан пайда болатуғын шығынлары көбейеди. Жүк тасыўды рационализациялаўда жоқары үскенеленген контейнер майданшаларына ийе болыўдың әҳмийети оғада зор. Бирақта, хәзир республикада жүк көтериў уқыбына ийе жоқары қуўатлықтағы кранлар хәм контейнерлердиң майданшалары аз. Бул алдағы ўақытларда үлкен көлемдеги жүк айналысына ийе Наўайы-Ўчқудық-Төтркул (Мискин)-Нөкис-Қоңырат хәм Шаржаў-Қоңырат темир жол жөнелисине байланыслы хожалықлар менен административлик районлардың талабын толық қанаатландыра алмайды. Усыған байланыслы республиканың темир жол станцияларындағы контейнер майданшаларының жағдайын жақсылаў гезектеги ең әҳмийетли мәселелердиң бири болып есапланады.

Қарақалпақстан транспорт тараўлары жақын келешекте айтарлықтай табысқа ерисиўи тийис. Булл ушын ғарезсизлик жылларында көлемли жумыслар иске асырылды. Мәселен, Нөкис-Султан Уайс- Ушқудық-Наўайы-Ташкент темир жол қурылысының тамамланыўына байланыслы Өзбекстан аймақлары көрсетилген жөнелис бойынша туўрылай темир жол

байланысларына ийе болды ҳам Республиканың өндириўши күшлерин жоқары пәт пенен раўажландырыўға мүмкиншилик жаратылды. Бул келешекте Султан-Уайс таўлы аймағында жайласқан тәбийий байлықларды санаатта кеңнен пайдаланыў жолыменен Қарақалпақстанның индустриал бағдарда кеңнен раўажланыўына жол ашатўғыны сөзсиз.

Қарақалпақстанда кейинги жылларда транспорт тараўлары жоқары темп пенен раўажланбақта, бул республиканың өндириўши күшлериниң раўажланыўына жол ашты. Бирак дегенменен, тәбийий-экономикалық районлардың хожалық структурасын жетилистириў арқалы пайдаланылмай атырған резервлерди иске қосыў ҳам мийнет ресурсларынан халық хожалығында рационаллы пайдаланыў баслы уазийпа есапланады. Алдағы перспективада Қарақалпақстанның транспорт тараўларын раўажландырыў оның Орта Азия республикалары, әсиресе Өзбекстанның раўажланған аймақларыменен экономикалық байланысын кеңейтиўди талап етеди. Усыған сәйкес Нөкис-Султанўәйис (Қаратаў)-Төрткүл-Үшкүдық бағдарындағы темир жол линиясының орайлық станцияларын заман талабына сәйкес беზეў, сондай-ақ ишки район ара темир жол ҳам автомобиль жолларының қурыысын тезлетиў зәрүр. Бул улкемиздиң Орайлық Азия еллерине, әсиресе Өзбекстаннын аймақлары менен байланысларын жетилистириўге мүмкиншилик туўдырады.

Қарақалпақстан Республикасы район аралық жүк алмасыўдың шәрти бойынша тек ғана шийки зат ҳам айрым фабрикантларды алып қоймастан, жанар май, станоклар, кранлар, машиналар, санаат, аўыл хожалығы, сондай-ақ транспорт ушын үскенелер, халықтың материаллық ҳам мәдений талапларын қанаатландырыў ушын керекли хәр қыйлы буйымларды да алып отырады. Усының менен бирге Қарақалпақстанда ислеп шығарылатўғын пахта тазалаў, овощь-мийўе консервалары ҳам аўыл хожалығы өнимлерин басқа республикаларда үлкен қызығыўшылық пенен талап етилмекте. Усыған сәйкес, район аралық транспорт байланысларын рационализациялаў Қарақалпақстан халық хожалығын раўажландырыўдың ең зәрүрли шәртлериниң биринен есапланады. Бунысыз аўыл хожалығының, санааттың ҳам халықтың мәдений және материаллық жағдайларының өсиўи де мүмкин емес.

Қарақалпақстанда ишки район ара **байланысларды жақсылаў** үлкен әҳмийетке ийе. Мәселен, хәзир Шаржаў-Қоңырат темир жол линиясы

Әмиўдәрья алабындағы аймақларды ғана тәмийинлейди, ал республиканың арқа районлары елеге шекем темир жол линиясы менен толық тутастырылмай отыр. Усыған байланыслы темир жол линиясы арқалы келип түскен жүклер Карақалпақстанның арқада жайласқан көпшилик районларына өз ўақтында жеткерилип берилмейди. Буннан басқа тәбийий байлықлардың мол қорларына ийе Әмиўдәрьяның оң тәрәпинде жайласқан районлар (мәселен, Султан-Уайс, Кўсқанатаў, Қызылқум, Томарастаў хәм т.б.) қолайлы транспорт-экономикалық байланысқа ийе болмағанлықтан бул аймақлардың байлықлары санаатта кеңнен пайдаланылмай атыр. Сонлықтан алдағы ўақытларда ишки район аралық әхмийетке ийе жоллардың қурылысын тезлетиў хәм пайдаланыўға бериў үлкен әхмийетке ийе. Бул Карақалпақстанның индустриал бағдарда раўажланыўына хәм оның хожалық тараўларын тәбийий-экономикалық районлар бойынша дурыс қәнигелестириўге мүмкиншилик туўдырады.

Хәзир район аралық байланыслардың көпшилик бөлимин темир жол транспорты арқалы иске асырылады. Бул Республиканың халық хожалығын раўажландырыўда хәм оның қоңсылас республикалар менен экономикалық байланысты жәнede жеделлестириўди талап етеди. Қарақалпақстанның транспорт-экономикалық байланысларын рационализация-лаўдағы әхмийетли мәселелердин бири айналыс жоллар арқалы тасылатуғын халық хожалық жүклерин максимал дәрежеде қысқартыўдан ибарат. Усыған сәйкес келешекте Карақалпақстанның елимиздин экономикалық жақтан қуўатлы районлары менен транспорт байланысларын бекемлеў ең әхмийетли иләжлардың бири болып есапланады.

Алдағы ўақытларда 630 км аралықтағы Ургенш-Қоңырат-Бейнеў темир жол линиясын электрификациялаў жолы менен қоңсы еллер менен экономикалық байланыс айтарлықтай ықшамласады хәм Устирттин потенциалы тәбийий байлықларын халық хожалығында кеңнен пайдаланыўға мүмкиншилик дүзиледи. Бул мәселениң тезлеп шешилиўи тек Карақалпақстанның ғана емес, ал барлық Төменги Әмиўдәрья экономикалық районы, сондай-ақ Өзбекистанның қоңсылас Хорезим ўалаятының өндириўши күшлериниң тез пәт пенен раўажланыўына жол ашады. Солай етип, Қоңырат-Бейнеў-Махат-Александров-Гай жөнелсин-деги темир жолды модернизациялаў хәм Нукус-Ташкент-Арыс бағдарындағы жүк операциясын ықшамлап

пайдаланыў шектен тыс узақ жүк айланысын қысқартыўға мүмкиншиликлер дүзеди. Бул өз гезегинде темир жол транспортында әдден тысқары жук вагонларының айланысын қысқартыўға хәм өндирис шығынларын үнемлеўге тәсир етеди. Жаңа бағдардағы темир жол линиясын тамырлаўға жумсалған қаржылар бәринен де бурын хожалық тараўларында мийнеттиң өнимдарлығын арттырыў жолы менен иске асырылады. Есаплаўларға қарағанда, Қоңырат-Бейнеў-Махат-Александров-Гай темир жолының иске түсиўи Өзбекистаннан Россияның Европалық бөлимне шекемги аралықты орташа 440 км қысқартыўға жол ашты. Келешекте Қарақалпақстанның Түслик Кызылқум зонасы арқалы Қазақстан хәм Россияның Урал экономикалық районына шығыўы Қызыл құмның жер асты байлықларын хәм жайлаўларын өзлестириўге мүмкиншилик туўдырады.

Қарақалпақстанда *автомобиль транспорты* екиши дүнья жүзлик урыстан соңғы жыллары ғана айтарлықтай раўажлана баслады. Бул транспорт тараўы тек ишки республика аралық жүк тасыўда ғана емес, ал Өзбекстанның қоңсылас ўалаятлары хәм Туркменстанның Ташаўыз ўалаяты менен хожалық аралық байланысты раўажландырыўда да кеңнен пайдаланылады. Республикада аўыл-хожалық шийки затларын санаат орынларына, халықты күнделикли тутыныў товар менен тәмийинлеў, хожалық бўйымларын аўыллық хәм қалалық тутыныў орынларына жеткерип бериўди тәмийинлеўде автомобиль жол тараўларын салыў хәм оны буннан былайда раўажландырыўға тиккелей байланыслы.

2010-жылы Қарақалпақстанда 6,9 мың км дей автомобиль жолларына (усынан 4,3 мың км асфальтланған жоллар) ийе болды. Буған қосымша келешекте Қоңырат-Жаслық-Бейнеў аралығын тутастыратуғын асфальт-ланған автомобиль жоллары қурылады хәм 1600 км дей пайдаланып атырған ишки район аралық жоллар реконструкцияланады. Бул автомобиль транспортының жеделли раўажланыўына хәм оның халық хожалығындағы әхмийетиниң артыўына мүмкиншилик туўдырады

Хәзир республика аймағында автомобиль парклеринен пайдаланыў көрсеткишлери де айтарлықтай жақсыланды. 2010-жылы жүк тасыў автопаркleri бойынша орташа бир автомобиль\тоннадан пайдаланыў дәрежеси 1980-жылларға салыстырғанда тасылатуғын жүклер бойынша 3,4

есеге артса, жүк айналасы бойынша 5, 6 есеге көбейди. Авто-бустардағы хәр бир орыннан пайдаланыў коэффициенти 1980-жылға қарағанда тасылған жолаўшылардың саны бойынша 2 есе дерлик артты. Усы жыллар ишинде жолаўшы хәм жүк тасыўдың өзине түсер баҳасында да үлкен өзгерислер болды. Жақын келешекте республикада 15600 км.дей асфальтланған автомобиль жоллары қурылады хәм 2500 км.дей жол реконструкция-ланады. Бул автомобиль транспорты бойынша жыллық жүк айланысының көлемин 567,2 млн. тонна/км-ге, ал жолаўшылар айланысын 1,5 млрд. жолаўшы/км-ге жеткерийге мүмкиншилик береді.

Кейинги жылларда Қарақалпақстанда автомобиль парклеринен пайдаланыў көрсеткишлери де айтарлықтай жақсыланды. 2010 жылға келе автопарклер бойынша жүк тасыў хәм орташа бир автомобиль тоннадан пайдаланыў дәрежеси 1990-жылға салыстырғанда тасылатуғын жүклер бойынша 1,3 есеге, ал жүк айланысы бойынша 1,5 есеге артты. Бирақ, деген менен республикада автомобиль транспорты еле де жеткиликли дәрежеде пайдаланылмай атыр. Мәселен, улыўма пайдаланатуғын автомобиль парклердің жүк тасыў өнімдарлығы хәм жүк айланысындағы көрсеткишлердің өзине түсер баҳасы Өзбекстанның басқа областлары менен салыстырғанда айтарлықтай жоқары. Усыған сәйкес республиканың автомобиль хожалықларының жумысында қәнийгелестирий процессин кеңнен ен жайдырыў хәм жеке пайдаланыўдағы автопарк жумысларын барынша жетилистирий қәжет. Автомобиль парклериниң өнімдарлығын арттырыўда хәм тасылатуғын жүклердің өзине түсер баҳасын арзанлатыўда принциплерди кеңнен қолланыў хәм жеңил жүк көтеретуғын автомобиллердің пайдалы коэффициентин арттырыў үкен әҳмийетке ийе. Республика халқының өсип баратырған социал - мәдений талапларын кеңнен қанаатландырыўда республика аралық хәм район аралық автомобиль жолларын реконструкциялаў хәм Қоңырат-Мойнақ жолларын қайта тамырлаў, Нөкис-Үшқудық, Тахтакөпир-Қызылқум (Томарастаў) жолларын қурыў хәм тамылаў үлкен әҳмийетке ийе.

Автомобиль транспорты аўыл хожалық өнімлерин қайта ислеп шығаратуғын санаат тараўларына, ал таяр өнімди тутыныўшыларға, бәринен де бурын аўыллық саўда бөлимлерине жеткерийде үлкен әҳмийетке ийе. Деген

менен, республикада автомобиль транспорты елде нәтижели пайдаланылмай атыр. Мәселен, жек хожалықлардағы автомобильлердиң жүк тасыў өнимдарлығы төмен хәм т/км аралықта тасылатуғын хожалық жүклериниң өзине түсер баҳасы Өзбекстанның басқа ўалаятлары менен салыстырғанда айтарлықтай жоқары. Бул бәриненде бурын хожалықлар арасындағы экономикалық байланыслардың хәлсизлиги хәм экологиялық дағдарыс нәтийжесинде жәмийетлик өндиристиң экономикалық көркеткишлериниң пәсейиўине байланыслы болып отыр. Усыған сәйкес автомобиль транспортынан пайдаланыў коэффициенти төменледи хәм жүк автомашиналарынан 2 сменада пайдаланыў елде төмен. Буннан басқа мәкемелерде хәм министрликлерде елде болса майда автопарклер көп, және линиядағы автомобиллерден рационал пайдаланыў жетерли дәрежеде емес. Усының нәтийжесинде көпшилик автомобиль хожалықларында транспорт машиналарының жүк көтериў коэффициентинен толық пайдаланылмай атыр. Бул республика-ның автомобиль хожалықларының жумысын бир системаға салыўды хәм оларда исбилерменликти кеңнен ең жайдырыўды талап етеди. Усыған сәйкес автомобиль хожалықларын орайластырыў күтә әҳмийетли, себеби бундай жағдайда автокәрханалардың қараўында автомашиналар көп болып, жумыстың характери хәм түрлери бойынша автомашиналарды рационал таңлаўға хәм жумысларды өз ўақтында жобаластырыўға мүмкиншилик болады. Алдағы ўақытларда автомобиль транспортын раўажландырыўда автопарклерди қәнигелестириў әҳмийетли рол атқарыўы тийис. Солай етип, Қарақалпақстан жағдайында автомобиль хожалықларын беккемлеў хәм жүк машиналарынан өнимдарлы пайдаланыўға ерисиў ең әҳмийетли иләжлардың биринен есапланады. Автомобиль парклериниң өнимдарлығын арттырыўда хәм тасылатуғын жүклердиң өзине түсер баҳасын арзанлатыўда өндиристе қошеметлеў процессин кеңнен қолланыў хәм жеңил жүк көтеретуғын машиналардың пайдаланыў коэффициентин жоқарылатыў үлкен әҳмийетке ийе.

Республикада кейинги жылларда автомобиль транспортын раўажландырыўға байланыслы жүк тасыўдың муғдары артты хәм улыўма пайдаланыўдағы автомобиль транспорты хәм таксомоторлы автомобиллердиң айланыстағы жолы ұзайды.

Келешекте Республика аралық хәм жергиликли әхмийетке ийе автомобиль жолларын буннан былайда раўажландырыў зәрүр болады. Тек 1980-1995 жыллардың ишинде асфальтланған 3100 км жол салынды хәм реконструкцияланды. Ал 2000-2010 жылларға келип район аралық хәм жеке дара дийхан хожалықларын хәм ассосацияларын тутастыратуғын жоллар қайта тамырланбақта. Нәтийжеде республика 6 мың 700 км автомобиль жолларына (үсыған 3100 км асфальтланған) ийе болды.

Республикада халықтың өсип баратырған экономикалық хәм мәдений талаптарын кеңнен қанаатландырыў ушын Нөкис-Шымбай-Тахтакөпир, Нөкис-Беруний-Төрткүл, Нөкис-Хожели-Коңырат-Мойнақ бағдарларында, сондай-ақ Беруний-Төрткүл, Беруний-Бостан, Коңырат-Раўшан, Караөзек-Қазақдәрья, Коңырат-Ургенш автомобиль жолларын реконструкциялаў кәжет. Булардан Коңырат-Урге жолының хәзирги талаптарға сәйкес қурылыўы биришиден Мойнақ районы бойынша жүк тасыўдың муғдарын көбейтсе, екиншиден Урге зонасынан ашылған нефть-газ аралас кәнди тезден халық хожалығына пайдаланыўға бериўге хәм газ конденсатын көплеп өндириўге мүмкиншилик жаратылады. Сонлықтан аталған жоллардыа реконструкциялаў тек мәдений мәселелерди шешип ғана қоймастан, бул комплекс хожалық машқалаларын шешиўге жол ашады.

Хәзир республика аймағында жеңил автомашинаалар хәм автобус пенен жолаўшы тасыў қала аралық байланыстың ең әхмийетли түрине айланды. Егер 1953-жылға шекем Қарақалпақстанда жеңил автомашина-менен байланыс жасау тек үш қала ортасында ғана болса, хәзир бул республиканың хәмме қалалары хәм көпшилик елатлы пунктлери арасында да иске аспақта. Республика халқының талаптарын буннан былайда тәмийинлеў мақсетинде, жүк таксомоторлы хәм жеңил таксомоторлы транспортлардың саны көбейтилмекте.

Автомобиль транспорты жүк хәм жолаўшыларды тасыўда алдағы ўақытларда да өзиниң тийисли орнын ийелейди. 1995-2010 жылларда ири автомагистралларды қайта қурыў хәм Қарақалпақстаннан Бейнеўге (Қазақстан) қарай асфальтланған автомобиль жолларын қурыў хәм пайдаланыў иләжлары ктңнен иске асырылмақта. Солай етип, улыўма пайдаланылатуғын автомобиль транспорты менен жүк тасыўдың муғдары анағурлым артты хәм жолаўшылар

тасыўдың көлеми көбеймекте, сондай-ақ транспорттан түсетўғын пайданың муғдарыда жоғарыламақта. Мысалы, егер 1990-жылы республика аймағында автотранспорт пенен жолаўшы тасыўдың есабынан 119 млн 179 мың сўм пайда алынған болса, бул көрсеткиш 2010 жылларға келе 5 млрд. 253,7 млн сўмға көбейди. Ал алдағы ўақытларда бул көрсеткиш 1,8 есеге артатуғын болады. Қараалпақстанның үлкен қалалар хәм санаатлы орайларменен байланы-сын ықшамластырыўда маршрутлар бойынша автостанцияларды бир типте қўрыў хәм тармақларын кеңейтиўге айрықша итибар бериледи. Қала аралығындағы автобус линиясы бойынша Карақалпақстанның басқа административлик районларменен қатнасы жақсыланады. Усы мақсетти гөзлеп айрым автовокзаллар хәм автостанциялар қайта ускенеледи хәм таза автовокзаллардың қурылысы питкериледи. Автокәрханаларда жанар майды үнемлеў мақсетинде жүдә қолайлы жанылғы ретинде жаныўшы газден пайдалыныўдың көлеми артады.

Қарақалпақстанның административлик районлары хәм Өзбекстанның басқа ўалаятлары менен транспорт экономикалық байланысларды буннан былайда раўажландырыўда Газли-Дулдул-Хазарасп-Коңырат-Арал теңизи хәм Дулдул-Төрткүл-Нөкис автомобиль жолларының ўдайы жұмыс ритимин тәмийинлеў айрықша әҳмийетке имйе. Бул жоллар Әмиўдәрьяның еки бойын жағалап, Арал теңизине шекем созылады хәм Карақалпақстанды Ташкент хәм басқада ўалаятлары менен тутастырады.

Келешекте Карақалпақстанның санаатлы районлар менен байланысы Туслик Кызылқум хәм Нөкис-Ушқудық-Наўайы автомобиль жоллары арқалы иске асырылады. Бул республикада ишки район аралық жол қатнас байланысларын жақсылаўға хәм Өзбекстанның ири аймақлары ретинде үлкемиздин экономикалық потенциалының артыўына жол ашады.

Мемлекет аралық хәм ишки район аралық жолаўшы қатнасларын раўажландырыўда *хаўа жолы транспортының* әҳмийети жоқары. Усыған байланыслы алдағы ўақытларда район аралық хәм жергиликли характерге ийе болған хаўа байланыс жолларындағы аэропортлар қайта қурылады хәм олар әдеўир кеңейтирилиўи тийис. Усының нәтийжесинде хаўа транспорты менен жолаўшылар тасыў артады хәм самолётлар менен аўыл хожалық егинлериниң зыянлы жәнликлерине қарсы гүрес жүргизиледи. Минерал төгинлерин төгиў

хәм пахтаның жапырағын түсириў бойынша самолёт пенен жүргизилетуғын жумыслардың көлеми артады. Нөкис қаласында жайласқан аэрофлоттың бас «ОФИС»и салынып пикериледи. Саатына куўатлығы 360 жолаўшы жөнелтиў мүмкиншилигине ийе 2- Нөкис аэровокзалының қурылысын салыў иске асырылады. Солай етип, ҳаўа транспортының раўажланыўын тәмийинлеў бойынша иләждардың иске асыўы бул тараўда жумыс операциясының көлемин көбейтиўге мүмкиншилик туўдырады. Хәзирги дүньядағы ең куўатлы Орта Азия-Орай хәм Бухара-Урал газоқўбыры базасында хәм Устирттеги, Арал теңизи акваториясындағы нефть, газ қорларының пайдаланыўға берилиўине байланыслы хәм Арқа урга-Нукус-Газли газ қўбырының, Тўйемойын-Нөкис-Тахтакөпир аралығындағы суў қубырынан нәтийжели пайдалыныў нәтижесинде Қарақалпақстанда *трубопровод транспортының* раўажланыўы тәмийинленеди. Бул үлкемизге көп шығын сарп етип, узақтан тасылатуғын отын хәм басқа да минералларды тасып әкелиўден бас тартыўға, және республиканың отын-энергетика базасын кеңейтиўге үлкен мүмкиншиликлер ашты. Солай етип, Қарақалпақстанда кейинги жыллар ишинде транспорт тараўлары жоқары пәт пенен раўажланбақта. Бул республиканың өндириўши күшлериниң раўажланыўына, әсиресе перспективалы нефть, газ хәм химия санааты, сондай-ақ агросанаат комплексиниң қәлиплесиўи хәм жеделли раўажланыўына, оның тараўлық дүзилисиниң жетилисиўине жол ашады. Егер 1952-жылларға шекем Қарақалпақстанның транспорт-экономикалық байланысларының төмен дәрежеде болыўына сәйкес санааттың дүзилисинде бир тәреплеме жеңил хәм азық-аўқат тараўлары жоқары салыстырмалы үлести ийелесе, хәзирги ўақытта аўыр санаат тараўларының раўажланыўы ушын қолайлы шараятлар дүзилмекте. Төменги Әмиўдәрьяда жайласқан районларға темир жол транспортының өткерилиўи тасылатуғын хәр қыйлы халық хожалық жүклердиң өзине түсер баҳасының арзанлаўына жол ашпақта. Алдағы уақытларда ислеп тұрған Орта- Азия орай, Шахпақты- арқа- Урга-Нөкис-Газли газ қўбырлары тийкарында Қарақалпақстанда қўбыр транспорты раўажланады хәм оның келешегиде зор

Республика халқын руўхый тарбиялаўда хәм олардың талапларын қанаатландырыўда, халықлар арасындағы дослық байланысларды беккем-

леўде, сондай-ақ жаңа демократиялық дәстүрлерди орнатыўда **байланыс тараўлары**- радио еситтириў хэм телевидение айрықша әҳмийетке ийе.

Қарақалпақстанда телефон биринши мәрте 1932-жылы Төрткүлде пайдаланыўға берилди, бирақта телефон станциясының қуўаты жүдә аз болып, 50 абоненти ғана бар еди. Хәзир Қарақалпақстанның барлық қалалары хэм район орайларында телефон станциялары дүзилди хэм олардың қуўатлығы артпақта. Телефон байланысларының ұлыўма монтажланған қуўатлығы 106,3 мың номерге ийе болған 211 АТС тың күши менен әмелге асырылады.

Республикада алдағы ўақытларда **радио еситтириў** тараўларында да айтарлықтай жұмыслар иске асырылады хэм жоқары сапалы көрсеткишлерге ерисиледи. Бул радио еситтириў ўақтының ұзайыўына хэм қалаларда радио еситтириў тараўларының еки- үш программада ислеўине жол ашады. Хәзир республика халқы көп санлы телекоммуникация сетлерине ийе. Булардың саны халықтың турмыс дәрежесиниң өсиўине байланыслы айтарлықтай көбейеди. Нөкисте күшли ретрансляторлардың қурылыўына байланыслы алдағы ўақытларда Қарақалпақстан аймағында телевизиялық көрсетиў дәрежеси айтарлықтай жақсыланады. Байланыс тараўларында заман талапларына жуўап беретуғын дәрежеде жұмыслар алып барылады. Цифрлы электрон-автомат телефон хэм цифрлы теле еситтириу мәселеси иске асады хэм оны халықтың тапапларына сәйкес жеткерий мәселеси шешиледи.

Қарақалпақстанда алдағы ўақытларда иске асырыўға тийисли жобаларды, әсиресе өндирийўши күшлерди буннан былай раўажландырыў мәселелерин иске асырыўда **ишки район аралық хэм халықаралық транспорт-экономикалық байланысларды** жетилистириў талап етиледи. Мәселен, хәзирги темир жоллар көпшилик жағдайда Нөкис-Төрткүл, Нөкис-Шымбай хэм Нөкис-Қоңырат маршрутларын ғана қамтыйды, ал республиканың арқа районлары хэм Аральды суў астынан қўрлыққа айналған аймақлары, сондай-ақ Нөкис-Хөжели-Көне-Ургенч, Нөкис-Қыпчак-Ургенч маршрутлары хәттеки талапқа жуўап беретуғын автомобиль жоллары менен де толық тәмийнленбей атыр. Ұсыған байланыслы район аралық байланысларды беккемлеў халық хожалық жүклерин Қарақалпақстанның арқа бөлиминде жайласқан аймақларға өз ўақтында жеткерип берий хэм Төменги Әмиўдәрья экономикалық районларында жайласқан хәкимшилик районларменен транспорт-

экономикалық байланыстар гейпара жағдайларда режеге сәйкес иске аспайды. Сонлықтан алдағы перспективада жоқарыда көрсетілген бағдарлар бойынша автомобиль хәм темир жол линияларының қурылысын тезлетіу ямаса пайдаланыуға бериу жүдә әхмийетли болар еди. Бул жоллардың қурылыуы хәм иске түсирилиуи Қарақалпақстанның халық хожалығын барынша индустриал бағдарда раўажландырыуға хәм өндирис тараўларының тәбийий-экономикалық районлар бойынша тұрақлы байланыстарын тәмийинлеуге мүмкиншилик тұдырады.

Хәзир Қарақалпақстан Республикасының экономикасы базар қатнасықлары тийкарында структуралық өзгешеликлерге ушырап атырған жағдайда, *транспорт-экономикалық байланыс* тараўларын раўажлан-дырыуға айрықша дыққат аўдарылыуы тийис. Сонлықтан транспорт-экономикалық байланыс тараўларын хәзирги заман талапларына жуўап беретуғын тийкарда қурыу хәм қоңсы мәмлекетлерменен шегарадық әхмийетке ийе аймақларда *еркин саўдасатық экономикалық* зоналар дўзиу мақсетке мўапық келеди.

Өзбекстан хәм оның қурамындағы Қарақалпақстан Республикасы ғәрезсизликке ерискеннен кейинги дәуирде бизиң республикамыз жер шарының раўажланған еллери менен экономикалық байланыстар жасау мүмкиншиликлерине ийе болды. Экономикалық байланыстардың ишинде узақ мүддетли кредитлер алыу хәм өз-ара товар алмасыу тийкаргы рол ойнайды. Соның менен бирге, кадрлардың қәнигелигин жетилистириу хәм илимий-техникалық байланыстарды раўажландырыуға да айрықша итибар берилмекте. Хәзир Қарақалпақстанға сырт ел инвестициялары көплеп кирип келмекте. Олар жер асты пайдалы қазылма байлықтарын излеп табыу, олардың муғдарын анықлау хәм биргеликте санаат кәрханаларын қурыу ушын жүмсалады. Жер шарындағы көпшилик раўажланған мәмлекетлер Арал экологиялық апатшылығынан жәбир көрип атырған Карақалпақстан халқына бийғәрез жәрдем қолын созбақта. Олар азық-аўқат, медициналық әспаб-үскене хәм дәри-дармақ, жер асты суўларын душшыландырып беретуғын техникалық үскенелерди жеткерип бермекте.

Қарақалпақстанның сырт ел фирмалары менен байланыстары күшеймекте. Олардан Туркия, Италия, Россия хәм Нидерландияның фирмалары менен дүзилген шәртнамаларды мысал ретинде келтирсек болады. Карақалпақстан

халық хожалығында Японияда, Германияда, Нидерландияда исленген аўыл хожалық машиналары, Чехия дизел двигателлери, Тайван хәм Россия электр двигателлери, Руминияның тырмалары, Италия хәм Туркияның тоқымашылық үскенелери кеннен пайдаланылмақта. Қурылыс материаллары хәм азық-аўқат өнімлерин ислеп шығарыў бойынша да көплеген шәртнамалар дүзилмекте.

Солай етип, ғәрезсизлик жылларында арка-батыс Өзбекстанда, яки Өзбекстан Республиканың 37% территориясын ийелейтўгын Қарақалпақстан Республикасында коп гана аймақлар менен район аралық хәм мәмлекетлер ара экономикалық байланысларды иске асыра баслады хәм жыл сайын көп муғдарда пахта, пиле, қаракөл териси, боян тамыры, дүз өнімлерин, жүн, овощ, бақша хәм т. б.өнімлерди шетке шығаратуғын болды. Уллы *жипек жолының* Өзбекстан Республикасы территориясындағы учаскаларды қайта тиклеў мақсетинде көлемли жол қурылыс ислери даўам етпекте. Гузар-Бухара-Нөкис-Бейнеў автомагистралының Қарақалпақстан аймағындағы 132 километрлик бөлими реконструкцияланбақта хәм бул қурылысларды иске асырыў ушын 193 млрд. сум көлеминде жумыслар иске асырылып атыр. Бул жоллардың иске түсиўи менен Өзбекстанның геоэкономикалық стратегиясына сәйкес мәмлекетимиз масштабында еркин жүк хәм жолаўшы айналысының тәмийинлеўге мүмкиншилик туўдырмақта. Усыған сәйкес 2012-жылда Қарақалпақстанның барлық транспорт тармақлары бойынша 678,5 млн. тонна/километр жүк айналысы хәм 1 млрд. 968,9 млн. жолаўшы /километр айналысы тәмийинленди. Үлкен халық хожалығы әҳмийетине ийе Нөкис-Қоңырат-Үстирт-Сургиль (Ақшолак), Қонырат–Арка Үрге (Мойнақ), Нөкис-Шымбай-Кусханатаў жөнелисиндеги автомобиль хәм темир жол шақабшаларын қайта оңлаў хәм айырымларын тазадан қурып питкеруи нәзерде тутылмақта.

Келешекте Арка - батыс Өзбекистан масштабындағы үлкен көлемдеги хожалық жумыслары Араль теңизиниң суўдан босаған аймақлары, Қызылқум шөлистанлы жайлаўларында иске асырылатуғын болады. Усыған сәйкес Қызылқумның жер асты байлықларын өзлестириў хәм жайлаўларынан мал шаруашылығында нәтийжели пайдаланыў ушын Шымбай-Тахтакөпир-Томарастаў (жаңа дәрияның Қарақалпақстанға тийисли аймақлары) жөнелисиндеги автомобиль жолларын хәм кейинирек темир жол

шақабшаларын құрыу мақсетке мууапық келеди. Бәршеге мәлим, 2000-2001 жыллардағы экологиялық дағдарыс шараятында **Тақтакөпирли атақлы исбилермен Төреахмет Палманов** артезиан кудықларының суу дереклери базасында Қызылқум жайлауларының от-шөп қорларын кеңейтиу жолыменен оннан өнімдарлы пайдаланыу мақсетинде қосымша тәжрийбе жүргизип, нәтийжеде Томарастау районында хәр га жерден 30 центнер мәш, 500 центнер көк майса типиндеги жүгери хәм 110 центнер жоңышқаны жыйнап алыу имканияты бар екенин және бир мәрте тастийықлады. Бул азамат халық айтса қалпеки болмайтұғынын өз тәжрийбесинде дәлилlep, Томарастау аймағында киши сууғарыу тизими тийкарында бақша, от-шөп хәм т.б. егинлерди егип шөлкемлестириушилик үқыбын көрсетти. Бәриненде абзаллысы, елимиздиң таусылмас байлықларын қастерлей отырып, қосымша ауыл хожалығы өнімлери дерегин тапса, ал кейинирек **Өзбекстан қахарманы атағына мийясар болған- Сейтназаров Сарсенбай хәм т.б. азаматлар район хәкиминиң тиккелей басшылығы** менен Қаратерең суу айдыны базасында насос сууыменен пахта егип жыл ақырында 3 мың тоннадан аслам пахта асылын жыйнап алып суу таңқыслығы шараятында-ақ адамларды жұмыс пенен тәмийинлеуге еристи. **Бул азаматлардың қыйын экологиялық шараяттағы мәртлигин жоқары бахалап жыл жумағына арналған республикалық мәжлисте Президентимиз олардың исшеңлигине алғыс айтқан еди.** Солай етип, елимиз байлығының қәдир-қымбатын қәстерлейтуғын хәм бизнести пухталық пенен иске асырыудың көзин табатұғын интеллектуал искерликти өздестирген жасларымыздың катары ги глобалласыу дәуиринде-де бизиң арамызда бар екенлигине хәм олардың қатарынан шебер исбилерменлер шығатұғынына хеш гуман жоқ.

Сыртқы экономикалық қатнасықларда Өзбекстан хуқимети тәрeпинен жүргизилген анық еркин сиясат Қарақалпақстанның сауда экономикалық байланысларының жәнеде рауажланыуына мумкиншилик туудырмақта. Хәзирги дәуирде Қарақалпақстанның экономикалық рауажланыуын тезлетиу мақсетинде оның ҒМДА еллери, Европаның рауажланған мәмлекетлери менен экономикалық байланыслары жоқарыламақта. Нәтийжеде республиканың сыртқы сауда айналысындағы обороты 214,4 млн. АҚШ долларын құрады, Усының 114 млн. доллары экспорт айналысына туура келсе, ал импортлық

алынған затлардың көлеми 100,4 млн долларға барабар, яки Қарақалпақстанда да сыртқы экономикалық байланыста актив сауда–сатық сальдосы сезилемкте. Мәселен, Үлкемизде Испания, Россия, Туркия, Италия, Германия хәм басқада мәмлекетлер менен дүзилген инвестициялық шәртнамалары көп санлы қоспа қарханаларды шөлкемлестириўге жол ашса, ал үлкемизден Испанияға хәм Чехияға шығарылған пахта мамығы «алтын медал» менен сыйлықланды.

Келешекте Қарақалпақстанда өнидириўши күшлерди раўажландырыў транспортлық шығынларды қысқартыў хәм экономикалық байланысларды жетилистириў жолы менен иске асырылатұғын болады. Бул мәселелердин алдағы ўақытлары табыслы иске асыўы мәмлекет масштабында базар қатнасықларына сәйкес жүргизилип атырған экономикалық сиясатта белгили. Солай етип, транспорт хәм байланыс тараўларының өндириллик базарларын бекемлеў хәм раўажланыў бағдарларын жетилистириў, республикада жүз берген экологиялық дағдарыс жағдайында өндирил кәрханаларының нәтийжелигин жоқарылатыўға хәм халықтың материаллық және мәдений жақтан талапларын қанаатландырыўға мүмкиншиликлер жарататұғыны сөзсиз.

Сораў хәм тапсырмалар:

1. Халыққа хызмет көрсетиў сфераларының регионаллық өзгешеликлери неден ибарат хәм оны Қарақалпақстан Республикасы мысалында дәлиллең.

2. Қарақалпақстанда халыққа хызмет көрсететуғын тараўлардың қәлипlesiўи, раўажланыўы хәм тараўлық структурасы ҳаққында тәриплеме дүзиң?

3. Қарақалпақстанда халыққа хызмет көрсететуғын тараўлардың аймақлық жайласыўы хәм сервислик хызметке өтиўдин абзаллығы ҳаққында тәриплеме дүзиң?

4. Қарақалпақстанда транспорт тараўларының раўажланыўын белгилең хәм оның тараўлық структурасын ажыратың? Транспорт қурамында жүк тасыў (тонна), жүк айналысы (тонна/км.) хәм жолаўшы тасыў хәм жолаўшылар айналысын (жолаўшы/км.) тәриплейтуғын Қарақалпақстан транспорты мысалында анализ дүзиң?

5. Қарақалпақстанның транспорт-экономикалық байланысларына мазмунлама дузиң хәм импорт арқалы алатуғын және экспортқа жөнелте туғын затлардың структурасын ажыратың, көлемин анықлаң?

6.Қарақалпақстан мысалында халықаралық экономикалық байланыстарды раўажландырыў ҳәм оны жетилистириў мәселелерине тәриплеме дүзиң?

7.Қарақалпақстанның ишки ҳәм район ара экономикалық байланысларын жетилистириў мәселелери бойынша және еркин экономикалық саўда-сатық зоналарды дүзиўдиң жобасын таярлаң?

8.Кесте мағлыўматлары тийкарында халыққа хызмет көрсететугын тараўлардың Қарақалпақстанда раўажланыўын тәриплетугын диаграмма дүзиң?

9. Қарақалпақстанның ишки аймақлық өнимниң көлеми 1 трлн. 389,8 млрд. сўмды қурап усының ярымынан көбиреги жеке бизнестиң үлесине туўра келсе онда бул тараў жылына қаниша муғдардағы өним топлаў мүмкиншилигине ийе?

10. Халыққа хызмет көрсететугын тараўлардың структурасында киши бизнес ҳәм жеке исбилерменликтинң роли қандай?

VI. БАП. ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ИШКИ РАЙОН АРАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ ХӘМ РЕСПУБЛИКА АЙМАҒЫН ЭКОНОМИКАЛЫҚ РАЙОНЛАСТЫРЫҰДЫ ЖЕТИЛИСТИРИҰ МӘСЕЛЕЛЕРІ

6.1. Қарақалпақстан хожалығының аймақлық структурасы хәм тәбийий-экономикалық районларында өндиристиң жайласыўын жетилистириҰ жоллары

Қарақалпақстан тәбийий шараяты бойынша изертлеу жүргизген республика географларының, сондай-ақ аграр-экономистлериниң илимий мийнетлерине анализ жасасак, Қарақалпақстанның тәбийий комплексиниң қәлиплесиўинде, сондай-ақ оның аймақларында бир-биринен парық қылатуғын көп санлы айырмашылықлардың бар екенлиги байқалады. Бул әсиресе Қарақалпақстанның тәбийий-экономикалық районларында вегетациялық дәўирдиң узаклығында, биринши хәм ақырғы суўықлардың аўыл хожалық егинлерине тәсиринде, сондай-ақ усыған сәйкес айрым жағдайларда аўыл хожалығы егинлериниң писип жетисиўине хәм зүрәт топлау мүмкиншиликлеринде үлкен өзгешеликлерди пайда етеди. Хожалық тәрептен алғанда айтарлықтай тәсир жасайтуғын өзгешеликлер Қарақалпақстан аймақлары бойынша халықтың, тарийхий дәўирлер ишинде қоныс басыу процессинде хәм хәзирги географиялық жайласыўында да парк қылады. Хәзирги ўақытта республика аймақлары бойынша халықтың биргеликли тарқалмаўы айрым районларда өндириўши күшлердиң раўажланыў дәрежесине күшли тәсир жасады. Нәтийжеде 70 мың кв.км аслам майданды ийелап жатқан Устирт хәм 30 мың кв.км дей аймақты ийелейтўғын Қызылқум шөлистанлы районларында барлығы болып 1 кв.км территорияға 0,1-0,3 адам туўра келеди. Көрсетилген аймақларда турақлы халық санының өте аз тарқалыўы бул районлардың өндириўши күшлерин раўажландырыўға белгили дәрежеде тосқынлық жасамақта.

Қарақалпақстан Республикасының тәбийий шараятындағы хәм халқының аймақлық қоныс басыўдағы өзгешеликлерине байланыслы республиканың потенциаллы тәбийий ресурсларын халық хожалық комплексинде пайдалыныў елде болса жетерли емес хәм хожалығының қәлиплесиў бағдарында айтарлықтай зоналық өзгешеликлерди байқаўға болады.

Бул өзгешеликлер республиканың арқа районлары менен Кубла районлары, сондай-ақ теңиз алды аймақларында айтарлықтай күшли сезиледи. Усыған сәйкес Қарақалпақстанның халық хожалығы тараўларының раўажланыўындағы тәбийий зоналлық өзгешеликлерди анықлаў хәм айрым районлардың потенциаллы тәбийий-экономикалық ресурсларын өндирис айланысына қосыўдың келешектеги прогнозлық бағдарларын белгилеў ушын республика географлары тәрәпинен жүргизилген көп жыллық мағлыўматлар, сондай-ақ агроклиматологиялық районластырыў бойынша жүргизилген изертлеўлердиң жуўмағы хәм хәзирги әмелияттағы өдирис тараўларында ике асырылып атырған хожалық тараўларының қәнигелесиў бағдарлары Қарақалпақстан Республикасы территориясын төмендегидей тәбийий-экономикалық районларға бөлиўге мүмкиншилик береді: 1) Ғәллешилик, қала этирапы овош-сүт өндириўге хәм гөш-сүт бағдардағы мал шарўашылығы, техникалық егинлерге қәнийгелескен Арқа район; 2) Пахташылық, пиллешилик, бағшылық хәм жүзимгершиликке, қаракөл қой шарўашылығына қәнигелескен Түслик район; 3) Балық аўлаўшылық, балық өнимлерин қайта ислеў хәм гөш-сүт бағдардағы мал шарўашылығына хәм ғәлле-шиликке қәнигелескен Арал (теңиз бойы) районы; 4) Жайлым бағдардағы қаракөл қой шарўашылығы, келешекте нефть-газ хәм химия санаатын раўажландырыўға қәнигелесетуғын ўстирт районы, Қызылқум районлары, сондай-ақ Каратаў таў-кән санаатлы районына бөлинеди (34-кесте).

Көрсетилген тәбийий-экономикалық районлардың төртеўи Әмиўдәрья дельтасында жайласқан хәм хәзир республиканың экономикалық тийкарын қурайды. Ал қалған Устирт, Қызылқум хәм Каратаў районлары алдағы перспективада қәлиплесетуғын ең күшли экономикалық потенциалға ийе территориялар қатарына киреди.

1. Орайлық тәбийий-экономикалық районы. Орайлық район Әмиудәрьяның хәзирги дельтасы басланатуғын Тахиаташ қыснағынан баслап дәрья алабында жайласқан тегислик районларын өз ишине алады. Районның арқа шегарасы Даўыткөл суў сақлағышынан арқаға қарап Даўқара батығына шығады хәм Шымбай, Қараөзек районларының хәкимшилик шегарасы арқалы арқа-шығыста Қойбақ суўғарыў дизими арқалы Қызылқум менен шегаралас.

Орайлық районның қубла-батыс шегарасы Хожели районының Түркменстан Республикасы менен мәмлекет шегарасы арқалы өтип, Қаракөл аймағында Айбүйир арқалы Үстирт платосына шығады. Арқа районның шетки точкасы Қоңырат хәм бурынғы Бозатаў районларының хәкимшилик шегарасы арқалы өтип, район 4 мың кв.км майданды яки Өзбекстандағы Андижан ўәлаятының майданындай территорияны ийелеп жатыр.

34-кесте

Қарақалпақстанның табиий-экономикалық районлары бойынша хожалық тарауларының аймақлық дузилиси

Тәбиий-экономикалық районлардың баслы көрсеткишлери	Экономикалық районлардың атлары									
	2000					2010				
	Қубла район	Орайлық Район	Арқа район	Арал районы	Барлығы	Қубла район	Орайлық район	Арқа район	Арал районы	Барлығы
Майданы, мың.км ²	16,8	4,0	108,6	37,2	166,6	16,8	4,0	108,6	37,2	166,6
Халқы, мың.адам.	544,0	624,6	309,7	28,7	1503,0	650,8	690,8	310,4	28,9	1680,9
Халқы, % есда	36,2	41,6	20,2	1,9	100,0	38,5	41,2	18,5	1,8	100,0
Ишки жалпы өнім көлеми б.ша, %	36,3	41,4	22,1	0,2	100,0	33,0	49,4	17,1	1,4	100,0
Усынан: Санаат өними б.ша, %	25,8	58,8	14,7	0,7	100,0	23,4	60,1	10,9	5,6	100,0
Егиске жарамлы жер фонды б.ша, %	26,0	17,2	54,1	2,7	100,0	26,0	17,2	54,1	2,7	100,0
Усынан: Егислик жерлер, %	28,2	16,6	32,6	2,6	100,0	38,6	35,6	24,6	1,2	100,0
Пахта өнімлери, %	54,4	30,1	15,5	...	100,0	60,3	24,3	15,4	...	100,0
Ғалле өнімлери, %	7,3	31,5	60,8	0,4	100,0	17,3	31,5	60,8	0,4	100,0
Ири қара мал бас саны б.ша, %	45,1	22,7	20,3	2,9	100,0	47,3	31,2	19,4	2,1	100,0
Қой хәм ешки бас саны б.ша, %	37,3	20,1	41,4	1,2	100,0	37,7	22,0	38,6	1,7	100,0

Хәкимшилик жақтан Орайлық район қурамына Нөкис, Кегейли, Хожели, Қанлықөл, Шоманай районлары хәм Қарақалпақстан Республикасының пайтахты Нөкис қаласы киреди. Орайлық район Қубла, Арқа хәм Арал (теңиз бойы) экономикалық районларына салыстырғанда Қарақалпақстан Республикасының орайында жайласқан болып, социаллық-экономикалық хәм хәкимшилик жақтан Республиканың тийкарғы транспорт-экономикалық хәм коммуникация узели сыпатында көзге түседі.

Орайлық район Қарақалпақстан Республикасының тек 2,4 % бөлимин иейлесе де, бул территорияда республика аўыл халқының 32 % ти қала

халқының 67,9 % ти жайласқан. Район республика территориясында ислеп шығарылатуғын жыллық санаат өнімлериниң 48,4 % халық хожалығы тараўларында ислеп турған тийкарғы ислеп шығарыў фондлары қунының 40,1 % ин ийелейди. Орайлық район шийки зат базаларына толық ийе болмаса да, республиканың транспорт орайында жайласқан хәм Қарақалпақстан пайтахты Нөкис қаласының усы районда жайласыўына байланыслы ўзақ жыллар даўамында Қарақалпақстанның сиясий-хәкимшилиқ хәм экономикалық функцияларына ийе болмақта. Усыған сайкес Орайлық район Қарақалпақстан Республикасының экономикалық потенциалында- да тийкарғы ролди орынлайды (35-кесте).

35-кесте

Орайлық тәбийий-экономикалық район хожалығының тийкарғы көрсеткишлери

Көрсеткиш	Жыллар					2008 жыл, % есабында	
	1990	1995	2000	2005	2010	1980	2005
Санаат өнімлери, млн. сўм	898,2	2595,1	1723,6	58011,5	297706,7	158,7	2,5 есе
Суў мене тәмийинленген егин майданларының көлеми (мың га)	659,7	160,2	157,6	183,6	160,0	100,1	87,1
Аўыл хожалығында пайдаланып атырған егислик жерлер (мың га)	159,7	150,1	157,6	87,2	94,5	58,0	106,1
Усыннан: пахта майданы	43,4	36,5	50,7	38,8	29,9	68,9	77,6
Жетилистирилген пахта (мың тонна)	34,1	41,2	59,2	59,0	48,5	129,9	75,1
Ири қара маллардың бас саны (мың бас)	89,4	104,2	95,8	191,3	223,8	2,3 есе	147,8
Қой хәм ешкилердинң бас аны (мың бас)	77,8	84,2	90,7	132,8	157,3	1,8 есе	108,8

Екинши дүнья жүзилик урыстан кейин районның транспорт-экономикалық байланыслары раўажланды. Чаржаў-Тахияташ темир жолы иске түсиўине байланыслы Қарақалпақстанның пайтахты Нөкис қаласы Ташкент хәм Өзбекстанның басқа санааты раўажланған қалалары менен байланысқа ийе болды.

Кейинги жылларда Әмиўдәрья арқалы темир жол көпири хәм Тахияташ гидроузели, сондай-ақ, Нөкис-Қоңырат-Бейнеў-Мақат-Александров-Гай бағдарындағы темир жол линиясының иске түсирилиўине байланыслы Қарақалпақстанның Россия Федерациясы, Қазақстан хәм Европаның бир қатар мәмлекетлери менен экономикалық байланыслары раўажлана баслады. Бул бир қатар қолайлы шараятлар Қарақалпақстанда санаат тармақларының раўажланыўына әсиресе, жергиликли халық есабынан инженер-техник

кадрлардың өсип жетилисиуине жол ашты. Усы тәризде, тез ўақыт ишинде орайлық районның санааты күшейди хәм республиканың индустриал раўажланыўында тийкарғы ролди атқарады.

Орайлық район аўыл хожалығы тармақларының раўажланыўы ушын да көплеп резевлерге ийе. Район термикалық ресурслардың муғдары бойынша Қубла районға уқсас пахташылық, бағшылық хәм жүзимгершилик, ғәллешилик, мийўе хәм палыз егинлерин раўажландырыў имканиятына ийе. Буннан тысқары Орайлық район Қарақалпақстанның тийкарғы транспорт-экономикалық буўыны хәм коммуникация узели функциясын орынлап, басқа экономикалық районлар менен байланысқа ийе. Бул районда Қарақалпақстанның ауыл хожалығында пайдаланату-ғын егислик жерлериниң 2,4 % ти жайласыўына қарамстан, республика қала халқының 25 % жасайды хәм тийкарғы тутыныўшы районлар қатарына киреди. Усыған сәйкес аўыл хожалығы тараўларын раўажландырыў интенсив жол менен әмелге асырылыўы лазым. Орайлық район халқын, әсиресе қала халқын физиологиялық норма тийкарында зәрүрлигин қандырыў ушын жылына кеминде 250 тонна сүт, 200 мың тонна палыз, бағшылық, картошка, мийўе хәм жүзим өнимлери таярланыўы керек. Бул район территориясында егин майданларының көлемин 160-170 мың гектарға жеткерийди талап етеди. Хәзирги ўақытта район аймағында есапқа алынған ўлыўма жер фондының көлеми 440 мың гектарды қурап, соннан суўғарылатуғын жерлер тек 33 % ти қурайды.

Орайлық район көп тармақлы агросанаат комплексинен ибарат болып, қурамына пахташылық, ғәллешилик, палыз хожалығы, бағшылық хәм сүт бағдарындағы қарамал шарўашылығы киреди. Хәзирги ўақытта усы тараўлар жетекши орынды ийелеп, бул тараўлар аўыл хожалығында ислеп шығарылатуғын өнимлердиң тийкарғы бөлимин жетистиреди. Келешекте аўыл хожалығы комплексинде палыз хәм бағшылық, ғәлле, сүт өнимлери хәм мийўе жетистирий тийкарғы орынды ийелейтуғын болады. Соған байланыслы пахтаның егислик майданын кеңейттирмей-ақ, оның орнына палыз, картошка, сондай-ақ от-шөп егинлери хәм алмаслап егий схемасына киретуғын басқа егинлердиң майданы кеңейттириледи.

Орайлық район егислик майданларды көбейттириуі үшін қатар резервлерге иіе. Бул район арқалы республиканың тийкарғы сууғарыу артериялары Сүүенли, Қызкеткен каналлары ағып өтеди. Лекин, республикада магистрал каналлардан пайдаланыу коэффиценти (КПД) көпшлилик орынларда 56-60 тан аспайды. Егер усы көрсеткишти кеминде 76-80 ге жеткерсек, орайлық район аймағында қосымша суу дереклерин топлауға хэм усы есаптан егин майданларының көлемин 14 % ке көбейтиуі имканиятлары бар. Соның үшін суудан пайдалыныудың нәтийжелилигин арттырыу хэм сууғарыу каналларының пайдалы коэффицентин жоқарылатыу, бүгинги күннің ең әхмийетли мәселелери қатарына киреди.

Келешекте сууғарып егилетуғын майданлардың қурамына да үлкен өзгерислер киритиуі лазым. Қала халқының өсип баратырған зәрүрлиги хэм район халық хожалығының қәнигелесиу бағдарларына қарап салыгершилик комплексиниң орнына палыз хэм қала этирапы гүш-сүт комплекслерин дүзиу мақсетке мууапық. Пахташылық комплексин кеңейтпестен, оның орнына пахтаның жоқары зүрәтли жаңа сортларын егиу, ғәллешиликти, әсиресе, мәкке, тары хэм айғабағар егинлериниң майданларын кеңейттириуі керек. Бул, бириншиден, пахтаның өнимдарлығын биостимуляция жолы менен арттырыуға жол ашса, екиншиден ауыл хожалығында қосымша дәнли егинлер, сондай-ақ майлы егинлердиң егислик майданын көбейттириуі жолы менен ауыл хожалығы өнимлериниң кунын арттырыуға хэм халықты қосымша жұмыс пенен тәмийинлеуге имканият жаратады. Халықты гөш өнимлери менен тәмийинлеу, Арқа районның есабынан әмелге асырыу мүмкин. Орайлық район өз нәубетинде басқа экономикалық районларға палыз, мийуе өнимлери, консервалар, шербат хэм басқа ишимликлер шығарыу мүмкин.

Солай етип, Орайлық район көлеминде агросанаат комплекси тарауларын зоналық бағдарда қәнигелестириуге өтиу, бул районның республика көлеминдеги палыз, мийуе хэм және басқа ауыл хожалығы өнимлерин таярлаудағы ролин (статусын) беккемлейди, хәтте басқа экономикалық районларға жоқарыда көрсетилген өнимлердиң бир бөлимин шығарыуға жол ашады. Орайлық район бай тарийхый мийрасқа иіе. Район территориясында Қәдимги Кердер мәдениатынан дерек беретугын Кердер қаласы, 2500 жыллық тарийхқа иіе, Хожелиниң қәдимги мәдений орайы – Назлымхансулыу хэм

ҳазирги Республика пайтахты Нөкис қаласының роли жоқары хәм қала өзиниң раўажланыў жолларында көп санлы тарийхый басқышлардан өтти.

Нөкис Әмиўдәрьяның оң жағасында Тахияташ қыснағына жақын жайласқан. Қаланың дәл ортасы бойынша Қызкеткен каналы кесип тур. Оның түслик батысында қаладан 3 км узақлықта Әмиўдәрья ағып өтеди.

Әмиўдәрья республикамыздың орайы Нөкис қаласы, ушын оның коммунал хожалық жағдайын жақсылаўда хәм қаланы жасыл өсимликлер менен беზეўде үлкен әҳмийетке ийе. Гипсометрик көз-қарастан ол этирапына қарағанда әдеўир ойпатлықта жайласқан, қаланың теңиз бетинен орташа бәлентлиги 109 м.

Нөкис қаласы этирапы қумлы шөллер менен орап алынған. Географиялық жайласқан орны хәм климат шараятының кескин континенталлығына байланысly Нөкис қаласы жайласқан аймақ қурғақ климат режимин пайда етеди. Егер қала хәтирапы ўзликсиз суў менен тәмийин етилген жағдайда Нөкис те хәм оның этирапында көк жасыл поясты пайда етиўге хәм қурғақ хаўаны сүйиўши мәдений өсимликлердиң өсип раўажланыўына жағдай қолайлы.

Нөкис жас қалалар қатарына киреди. Ол дәслеп қорған ретинде Түркстанда октябрь аўдарыспағы жылларында пайда болды, өсти хәм раўажланды. 1932-жылы апрельде ВЦИК (тарийхый хўжетлерге сәйкес) қарарларына муўапық Қарақалпақстанның орайына айланды. 1932-жылы 12 майдан баслап рәсмий рәўиште Нөкис қаласы деп аталды. Хәқый қатында-да Нөкис қаласы республика территориясының дәл орталығында жайласқан хәм республиканың басқа районлары, сондай-ақ Өзбекстанның басқа қалалары менен қолайлы транспорт- экономикалық байланыс жасаў мүмкиншиликлерине ийе. Ол Әмиўдәрья хәм Қызкеткен каналы тәсир ететуўғын аймақлардағы көпшилик районлар хәм елатлы пунктлер менен автомобиль жоллар арқалы байланысқан. Нөкис қысқа ўақыттың ишинде кишигирим қаладан Қарақалпақстанның хәзирги заманға ылайықлы ири санаат, мәденият, илим орайонына айланды.

Нөкистиң хәр тәрәплеме раўажланыўына Чаржаў-Қоңырат темир жолының салынып питиўи, Бухара-Урал хәм Орта Азия-Орай газ қубырларының иске түсиўи, Тахияташ ГРЭС иниң салыныўы, Тахияташ

гидроузелиниң иске түсиўи хәм ғәрезсиз Өзбекстанды толық тәмийинлейтуғын Ташкент-Учқудық–Төрткүль(Мискин) -Нөкис-Қоңырат-Бийнеў темир жолларының иске түсиўи үлкен әҳмийетке ийе болды. Оның Карақалпақстан пайтахты Нөкис қаласы ушын характерли белгилерин Нөкис қаласының баслы функцияларына байланыслы берилген төмендеги салыстырмалы мағлыўматларынанда байқаўға болады.

Нөкис қаласы Қарақалпақстан Республикасының административлик орайы. Нөкис Әмиўдәрьяның төменги бөлимінде жайласқан Ургенч хәм Ташаўыз қалаларына уқсап хәр тәрәплеме раўажланып баратырған қала. Оның хожалық функциясында қурылыс, санаат хәм транспорт әҳмийетли орынды ийелейди. Мийнетке уқыплы халқының 72,3 % инен асламы қала халық хожалығы тараўларында жұмыс ислейди. Нөкис қаласы республикамыздағы ири санаат орайларының бири. Ол пүткил төменги Әмиўдәрья экономикалық районындағы кәрханаларда ислеп шығарылатуғын өнимниң 12% тен асламын береді. Басқаша айтқанда Ташаўыз, Ургенч қалаларынан кейин 3-орынды ийелейди. Нөкис қаласы санаатының структурасы бойынша да басқа қалалардан айырмашылыққа ийе. Мәселен, Ташаўыз хәм Ургенч қалаларында тийкарынан жеңил хәм азық-аўқат санаатының тараўлары баслы орынды ийелесе, ал Нөкисте көбинесе аўыр хәм жеңил санааттың раўажланыўына әҳмийет берилген. Сондай-ақ Нөкисте металдан исленген үскенелерди ремонтлаў, ири қурылыс кәрханалары, үй қурыў комбинаты, энергетика хожалығы, сүт-май заводы, гөш комбинаты, ун тартыў комбинаты, нан комбинаты х.т.б жұмыс ислейди. Солай етип, қаланың хожалық функциясында санаат өнимлери биринши орынларды ийелеп, бул тараў барлық қалада ислеп шығарылатуғын өнимлердиң 48,4 % ке жақыны, ал жұмыс истейтуғын исшилердиң 67,9 % туўра келеди. 2-орынды азық-аўқат санааты, 3-орынды жеңил санаат тараўлары ийелейди.

Нөкис қаласының өсип раўажланыўында транспорт коммуникация-лары әҳмийетли орынды ийелейди. Себеби, Нөкис Әмиўдәрьяның оң жағасында жайласқан болып, көп ўақытларға шекем Чаржаў-Қоңырат темир жол магистралы арқалы қала хожалығы менен байланысының узилiske тусиуи оның санаатының раўажланыўына үлкен иркиниш туўдырды. Соңғы жылларда қалада қайта өним ислеп шығаратуғын санаат кәрханаларының раўажланыўы

жүк тасыўдың муғдарын және де көбейтип жиберди. 1941-жылдан баслап Нөкисте Әмиудәрьяның төменги бөлиминде жайласқан қалалар хәм районлар менен байланыстыратуғын хаўа транспорты иске түсти. Хәзирги ўақытта Нөкис қаласы Өзбекстан хәм Орайлық Азия еллериниң басқа да аймақлары менен байланыстыратуғын асфальт жоллар салынды. Арал теңизи жағалары, сондай-ақ Мойнақ қаласы менен тутастыратуғын жоллар иске түсти. 1977-жылдан баслап Нөкис қаласы темир жол менен Хожели станциясы арқалы Ташкент, Алма-Ата хәм басқа да қалалар менен байланысып тур. Нөкисте жаңа аэропорт салынды хәм 2003-жылдан баслап Нөкис арқалы Ташкент-Учқудық (Наўайы)-Төрткул (Мискин)-Нөкис-Қоңырат-Бейнеў темир жолы иске түсирилип, бул жол Қарақалпақстанды Самарқанд, Бухара, Ташкент-Алма-Ата, Москва, Санкт-Петербург, Киев, Волгоград, Саратов, Баку, Қызыл-Орда хәм Өзбекстан Республикасының барлық районларын хаўа хәм темир жол линиялары менен байланыстырып тур.

Нөкис Қарақалпақстанның ири мәденият орайы. Орта хәм жоқары мағлыўматқа ийе қала халқының саны бойынша Өзбекстанның көпшилик қалаларынан қалыспайды. Мәселен, 2010-жылғы есап бойынша Нөкисте жасаўшы хәр бир 1000 адамның 147-и жоқары мағлыўматқа ийе қәнигелер есапланса, бул көрсеткиш СНГ еллери бойынша 98 адамға тең. Нөкисте Қарақалпақстан Республикасының хүкимети «Жоқарғы Кеңес» президиумы, Министрлер Кеңеси, министрликлер, республикалық әҳмийетке ийе көплеген кәрханалар, хожалық хәм мәденият шөлкемлери хәм бир қанша илим изертлеў мекемелери ислеп тур. Сондай-ақ, Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясының Қарақалпақстан Бөлими, Өзбекстан Республикасы педагогика илимлери академиясының Қарақалпақстан филиалы, Өзбекстан Республикасы шарўашылық илим изертлеў институтының Қарақалпақстан филиалы, Өзбекстан аўыл хожалық академиясының зоналық дийханшылық илим-изертлеў институты хәм т.б илимий орайлар жумыс ислейди.

Нөкис қаласында Қарақалпақстан мәмлекетлик педагогикалық институты, 1976 жылы шөлкемлестирилген Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Ташкент ауыл хожалығы университетиниң Қарақалпақстан филиалы, Орта Азия педиатрия институты Нөкис филиалы, Ташкент мәденият институты Нөкис филиалы хәм Ташкент мәмлекетлик байланыс

институтының Нөкис ақборат институты, сондай-ақ онлаған орта арнаулы оқыу орынлары бар. Олар қатарына Нөкис құрылыс колледжи, Нөкис ауыл хожалық техникумы, Нөкис гидромелиоратив техникумы, Нөкис академиялық лицейлери, Нөкис политехникалық колледжи, Нөкис автомобиль жол-құрылыс техникумы, Нөкис темир жол техникумы, Нөкис педагогика училищеси, Нөкис №1 №2 хәм №3 медициналық колледжи. Нөкис байланыс техникумы хәм тағы басқа бир неше орта арнаулы оқыу орынлары киреди.

2009-2010 оқыу жылында 30 лаған улыўма билим беретугын мектеплер жумыс ислеп, оларда билим алып атырған оқыушылардың саны 41,9 мыңнан асламырақ адамды құрайды.

Нөкис қаласында ден саулықты сақлау менен байланыслы мекемелерде раўажланған, олар №1 хәм №2 республикалық емлеўханалар, қалалық емлеўхана, инфекциялық емлеўхана, тери кеселликлери, көз аурыўлары емлеўханасы хәм бир неше диспансерлер, балалар емлеўханасы, тез жәрдем орайы, балалар емлеўханасы, поликлиникалар, амбулаториялар, аптекалар жұмыс ислеп тур. Олар замангой медицина үскенелери хәм жоқары квалификациялы қәнигелермен тәмийинленген.

Қаланың көриниси жыл сайын өзгерип бармақта. Қаланы раўажландыруу бас жобасына муўапық жыл сайын жаңа имаратлар, көшелер, майданшалар пайда болып атыр. Қаланың орайы үлкен майданға барып тиреледи. Оның этирапында республика хұкимети, «Жоқарғы Кеңес» бинасы, Қалалық хәкимият, парк, бир неше скверлер бар. «Бердах» атындағы мәмлекетлик театр, Бердах атындағы мәмлекетлик филармония қаламыздың мақтанышы. Олардың репетуарларында қарақалпақ хәм өзбек жазыушылары менен бир қатарда шет ел классиклериниң шығармалары қойылмақта хәм үлкен табысларға ериспекте. Нөкис полиграфиялық комбинаты қарақалпақ, өзбек хәм орыс тиллеринде сиясий, илимий хәм көркем өнер әдебиятлары, газета хәм журналлар шығарады.

Нөкис қаласындағы үлке таныу музейи республикамыздың тәбийий-шараяты хәм ресурсларын қаридарларға таныстыратугын, қарақалпақ халқының тарийхий, мәдений байлықларын тәриплейтүгын бийбаха ғазине орайы болып есапланады. Жылдан жылға Нөкис қаласында спортқа қызығыушы адамлар саны көбеймекте. Олар 10 лаған майданшалар, теннис

корды хэм Қызкеткен каналының шеп жағасында жайласқан күтә үлкен спорт комплекси, сандай-ақ мәдениет бағындағы заман талабына сәйкес безелген стадионлар ҳт.б. көзге тасланады.

Қалада жылдан жылға адамлар жасаў ушын салынып атырған турак жайлардың саны хэм көлеми артпақта. Сондай-ақ 1965-жылға қарағанда бундай жайлардың майданы онлаған есе дерлик көбейди. Бирақта Әмиудәрьяның төменги бөлимінде жайласқан басқа да қалаларға уқсап, қала халқының сан жағынан көбейине сәкес турак жайға деген талап күшеймекте. Мәселен, 1939- жылы Нөкисе 10,5 мың адам жасаған болса, 1959-жылы 38.1 мың адам, 1979-жылы 113,4 мың адам, ал 2010 жыл 1-январьдағы статистикалық мағлыўмат бойынша қала халқы 270 мың адамға көбейди. Бул барлық Қарақалпақстан қалаларында жасайтуғын адамлардың 33 % ин хэм пүткил республика халқының 16,5 % ти деген сөз. Басқа бир мысал, егер 1939-1959 жыллар ишинде, яки кейинги 20 жыл ишинде Нөкис халқы 47,6 мыңға көбейген болса, 1959-79 жыллар арасында олар 70 мыңға, 1979-1989 жылларда 38,6 мың адамға, ал 1989-2009 жыллар аралығында Нөкис қаласының халқы 60,1 мың адамға көбейсе, ал 1.01 2011 жылы қала халқының саны 284,3 мың адамға жетти.

Нөкис қаласында жасаўшы халықлардың миллий қурамы хәр қыйлы 1989-жылғы халық есап санақ мағлыўматы бойынша Нөкисе 40 тан аслам миллет жасаса, олардан қарақалпақлар 50,5 %, өзбеклер 7,3%, қазақлар 29,9 % қурады. Сондай-ақ пүткил Нөкис халқының 6,0 % орыслар, 2,5 % кореецлер, 1,6 % татарлар, ал қалған 2,2 % ин басқа миллетлердиң ўәкиллери ийелейди.

Нөкис қаласында санаат комплексин раўажландырыўға сәйкес ири- ири кәрханалар иске түседи. Келешекте қалада иске түсетуғын хэм раўажланыў перспективасына ийе ири кәрханаларға текстиль комбинаты, жипек ийириў комбинаты, трикотаж хам кондитер фабрикалары, консерва заводы, гөш комбинаты, приборлар таярлайтуғын завод, ремонтлаў кәрханалары хэм ири понелли жай-қурылыс комбинатлары менен темир бетон буйымлар ислейтуғын кәрханалар хэм т.б. есапланады.

Келешекте қала көлемінде санаат өнимлерин таярлаўдың муғдары он есеге көбейтиў, соның ишинде қурылыс материаллары 5 есеге, азық-аўқат өнимлери 7 есе дерлик көбейеиўғын болады. Қаланың бас жобасына муўапық

хәзирги заман талапларына жууап беретугын 4-9 этажлы жайлар салыу нәзерде тутылған. Улыуа адамлар жасайтуғын жай курылысының 30% тен асламы хәзирги қаланың орайлық, түслик, арқа-шығыс бөлиминдеги бос жерлерге курыу нәзерде тутылған. Перспективадағы ири курылыслардың қатарына Орайлық библиотека, Жоқары оқу орынларының бас бинасы, Ұазирлер мәккамаси министрликлари үйи, музейлер, мектеплер бинасы х.т.б ларды айтса болады. Бул келешекте мектеплердің санын 1,7 есеге, бақшалар хәм яслилерди 3 есеге, емлеуханаларды 1,5 есеге кеңейттириуге жол ашады. Буннан басқа қаланы кегаландырыу ушын алдағы перспективада жаңа нәллерден еккен ағашлардың майданын 20 есеге көбейтиу нәзерде тутылып атыр. Бул келешекте Нөкис қаласының баслы функцияларын хәр тәреплеме рауажландырыуға жол ашады.

Орайлық районның курамында ири мәдений- хәкимшилик, сондай-ақ экономикалық жақтан үлкен әхмийетке ийе қалалар қатарында Тахияташ, Хожели қалалары да үлкен әхмийетке ийе хәм рауажланбақта. Келешекте энергетиклер қаласы Тахияташ, ауыл хожалығы өнимлерин қайта ислеп шығаратуғын жеңил хәм азық-ауқат санааты, сондай-ақ курылыс санааты орайы ретинде Хожели, Халқабат, Шоманай қалалары өсип рауажланады. Бул аты аталған қалалар қолайлы транспорт узелинде жайласып, Нөкис-Тахияташ-Хожели-Қоңырат-Бейнеу-Александров-Гай бағдарында ислеп турған темир жол линиясы арқалы Россия федерациясы хәм басқа да Европа еллери менен тиккелей байланыс жасайды. Ал алдағы перспективада Тахияташ-Нөкис-Шимбай-Қызылорда бағдарындағы темир жол жөнелиси иске түсиуи менен орайлық районның көпшилик административлик орайларын абаданластырылады хәм Қызыл кумның көлемли жайлауларын шаруашылыққа өзлестириуге мүмкиншилик болады. Бул ақырғы есапта Орайлық тәбийий-экономикалық районның өндирилк қәнигелесиу дәрежесин жетилистиреди хәм ири қала атрапы овош-сүт-гөш, бағшылық хәм жүзимгершилик, фәллешилик, сондай-ақ техникалық егинлердің интенсивли рауажланыуына жол ашады.

2.Қубла тәбийий-экономикалық районы. Қубла район Әмиудәрьяның ески дельтасында жайласқан Түйе мойын қыснағынан баслап хәзирги дельтасы басланатуғын Тахияташ қыснағына шекемги аралықта жайласқан. Ол

40° 55' пенен 42° 30' арқа кеңліктің аралығын иелейді. Районның жер майданы 16,8 мың кв.км қа барабар.

Административлік жақтан Қубла районның составына Төрткүл, Беруний, Елликқала хәм Әмиүдәрья районлары киреди.

Қубла район Қарақалпақстан Республикасының Орайлық, Арқа, Арал (теңиз бойы), Үстирт хәм Қызылқум тәбийий-экономикалық районларынан өзине тән қолайлы тәбийий шараяты хәм мийнет ресурслары менен тәмийинлениуи, экономикалық раўажланыў пәти хәм транспорт-экономикалық байланыслары бойынша парқ қылады.

Қарақалпақстанның басқа районлары менен салыстырғанда Қубла район вегетациялық дәуирдің узақлығы, термикалық ресурсларының улыўма суммасы бойынша да үлкен айырмашылықларға ийе. Районның жер бети тийкарынан Әмиүдәрьяның әйемги хәм хәзирги дәуирлерде пайда еткен аллювиаль шөгиндилеринен ибарат. Әмиүдәрьяның бурынғы ағып өткен анғары Ақшадәрья алабыда усы районға қарайды.

Жер бетиниң дүзилиси тегисликке характерли болып, көп санлы бурынғы хәм хәзирги суўғарыў системаларының арналары, каналлардың жағаларында пайда болған төбешиклер хәм хәр қыйлы көлемдеги ойпатлықлар менен характерленеди. Районның көпшилик бөлеги дерлик аўыл хожалығына өзлестирилген.

Климат шараяты бир қанша қолайлы болып, январь айының орташа температурасы $-4-7^{\circ}$, ал июль айының орташа температурасы $27+29^{\circ}$ шамасында, $+10^{\circ}$ жоқары температураға ийе күнлердің саны 200-205 күнди, ал $+10^{\circ}$ жоқарғы температуралардың жыйындысы 2400-2432⁰ қа шекем жетеди. Солай етип, нәтийжели температуралардың аўыл хожалық егинлериниң, әсиресе ыссылықты көп талап ететуғын пахташылықтан мол зүрәет топлаўға мүмкиншилик береді.

Жыллық жаўын шашынның муғдары 88-97 мм шамасында, жаўын-шашын жүдә азлығына байланыслы дийханшылық тараўлары колдан суўғарыў арқалы иске асырылады. Жаўын-шашынның азлығына хәм суў дереклериниң шекленгенлигине байланыслы аўыл-хожалығына жарамлы жерлерди өзлестириў еле де болса айтарлықтай емес.

Қубла районда аўыл-хожалығында пайдаланыўға жарамлы жерлердин майданы 1266 мың гектарды қураса да, хәзирги ўақытта дийханшылықта пайдаланатуғын егислик жерлердин көлеми 138-140 мың гектардан артпайды, яки суў менен тәмийинленген егислик майдан барлық өзлестириўге жарамлы жерлердин 9 % ин қурайды.

Бирақ, деген менен екінши дүнья жүзилик урыстан кейинги жыллар ишинде суўғармалы егислик майданлардың нәтийжелилигин арттырыў хәм жайылымлардағы тәбийий отлақлардың зүрәетлигин жоқарылатыў бойынша көплеген иләжлар иске асырылады. Бул дийханшылық тараўларының қәнигелесиў дәрежесин жетилистириў хәм районның Қарақалпақстанның халық хожалығының структурасындағы салыстырмалы үлесин жоқарылатыўға имканият жасады.

Район мийнет ресурсларының мол резервлерине ийе, бул суўғармалы дийханшылық хәм мийнетти көбирек талап ететуғын санаат тараўларын раўажландырыўға баланс береді. Хәзирги ўақытта Қўбла район территориясында республиканың аўылларда жасайтуғын халқының 50,9% хәм қайта ислеп шығаратуғын санаат кәрханаларының өниминиң 43,7% ти туўра келеди.

Жумысқа жарамлы мийнет ресурсларының көплигине байланыслы Кубла районда аўыл хожалығында ислеўши орташа бир адамға 0,9-1,2 га егислик майданы туўра келеди, бул Арқа районға салыстырғанда еки есе аз деген сөз.

Қубла район өндириллик профили бойынша аўыл хожалығына, әсиресе пахташылық, пиллешилик, бағшылық хәм жүзимгершиликке, қарккөл қой шарўвшылығына қәнигелескен болып, бул мийнеттиң район аралық географиялық бөлиниўинде районның жоқары көрсеткишлерге ийе екенлигин характерлейди. Сонлықтан Қубла район Қарақалпақстан Республикасының ири аўыл хожалық аймақларынан есапланып, бунда дийханшылық тараўларының көлемли егислик майданлары хәм маллардың бас санының айтарлықтай бир бөлими жайласқан (36-кесте).

Көрестилген мағлыўматларға қарағанда Кубла районда кейинги жылларда аўыл хожалығы тараўларын раўажландырыў ушын көлемли иләжлардың иске асырылыўына байланыслы суў менен тәмийинленген егислик жерлердин көлеми 12,7 % ке көбейсе, ири қара маллардың бас саны 2,6 есеге, ал қара көл

қойлардың бас саны 55,6% ке артты. Бірақ деген менен кейинги жылларда түслик районларда пахта өнімлерин жетистириў айтарлықтай пәсейди. Хәттеки 2010-жылы Қўбла район республикада жыйнап алынған пахтаның тек болғаны 61,4 % ғана таярла

36-кесте

Қубла тәбийий-экономикалық районның хожалығының баслы көрсеткишлери

Көрсеткишлер	Жыллар					2010 % есаб.да	
	1990	1995	2000	2005	2010	1995	2005
Санаат өнімлери, млн.сум	501,0	1697,7	7522,5	49969,8	115851,3	148,5	1,5 есе
Суў менен тәминленген егислик майдан көлеми, мың га	123,3	120,4	120,0	138,4	139,0	112,7	100,4
Усыннан: аўыл хожалығында пайдаланатуғын егислик жерлер, мың га	113,4	116,4	116,4	97,8	87,1	74,1	85,9
Соннан: пахтаның егислик майданы, мың га	74,3	71,8	64,5	53,7	55,8	80,8	111,7
Өндирилген пахта өними, мың тонна	158,6	151,4	107,0	117,4	115,6	63,4	85,6
Ири қара маллардың бас саны, мың бас	120,4	173,6	192,9	184,6	338,4	2,6	152,3
Қаракөл қойлардың бас саны, мың бас	160,0	174,8	161,0	217,6	279,0	155,6	144,4

Бул бириншиден, суў тансықлығына байланыслы болса, екіншиден пахта-шылық хожалықларда шөлкемлестириў механизмлери үзилiske түсип, тийисли шара тәдбирлердиң орынланбаўынан болып отыр. Нәтийжеде Қубла район қолайлы тәбийий жайлаўларды ислеўине қарамастан Қарақалпақстанда бағып өсирилетўын қара маллардың бас санының 38,7 % тин, ал қойлардың бас санының 44,6 % тин ийелеп отыр.

Район Өзбекстанның Арқа-батыс радусында жайласып, Наўайы санаат узели менен тутасатуғын Темир жол, жоқары вольтлы ЛЭП линиясы хәм Газли-Дульдул-Арал бағдарында созылып жатырған республикалық әҳмийетке ийе автомобиль трассасының бойында жайласқан. Бул қолайлы тиккелей транспорт-экономикалық байланысқа ийе болыў, тек қубла районның емес, ал барлық Қарақалпақстанның экономикалық раўажланыўына үлкен тәсир жасамақта.

Қубла районның халық хожалығының хәзирги раўажланыў дәрежесин тереңнен анализлеў келешекте аўыл хожалығы тараўларын, әсиресе пахташылық комплексин раўажландырыў ушын қолайлы тәбийий-экономикалық шараятлардың бар екенлигин дәлийиллеп отыр. Усыған сәйкес келешекте районның халық хожалығының қәнигелесиў бағдарын белгилегенде бәринен де бурын пахташылық тараўларын интенсив раўажландырыўға итибар

берилиўи тийис. Буған жоқарыда айтылғандай район хожалығының ҳәзирги қәнигелесиў бағдары, исши күши менен тәмийинлениў дәрежеси хәм хожалықты шөлкемлестириў мүмкиншиликлери қолайлы шараятларды туўғызады. Әсиресе пахташылық комплексин раўажландырыў ушын қолайлы тәбийий-экономикалық шараятлардың бар екенлигин дәлийиллеп отыр. Усыған сәйкес районның халық хожалығының қәнигелесиў бағдарын белгилегенде бәриннен де бурын пахташылық тараўларын интенсив раўажландырыўға айрықша итибар берилиўи тийис. Буған жоқарыда айтылғандай районның халық хожалығының ҳәзирги қәнигелесиў бағдары, жумысшы күши менен тәмийинлениў дәрежеси хәм өндиристи шөлкемлестириўди жетилистириў қолайлы шараят туўғызады.

Келешекте пахташылықты раўажландырыў менен бир қатарда қәнигелестирилген мал шарўашылығын кеңейтиў, әсиресе қаракөл қой шарўашылығы, пиллешиликти раўажландырыў хәм олардың беккем от-жем базасын дүзиўге айрықша итибар бериледи. Қубла район аймағына киретуғын Қызылқум массивиндеги Букен мерей, Жанбас қала хәм Қызыл қала шөллери өз алдына Қызылқум тәбийий-экономикалық районы структурасына қараған менен ҳәзир бул аймақлар хәкимшилик жақтан Төрткүл, Беруний, Елликқала районларының қараўына киреди. Сонлықтан бул аймақлардың жайлаўлары жоқарыдағы районлардың қәнигелестирилген қаракөлшилик хожалықлары арасында бөлистирилген.

Қубла районның аўыл хожалығының келенектеги бағдарларын анықлаўда айрым аймақлар Қарақалпақстанның түсликтеги ең ири шарўашылыққа қәнигелескен районларына айландырыў мәселеси қойылып отыр. Бул илимий-практикалық жақтанда дурыс шешим болып есапланады. Себеби Қызылқум аймағындағы хожалықлар структуралық жақтан дийханшылық пенен толық үйлеспейди хәм оның қәнигелескен тараўы ретинде келешекте де қаракөл қой шарўашылығы баслы ролди атқарады. Келешекте Қубла районның санаат потенциалы да жоқары-лайды. Жергиликли шийки зат базасында азық-аўқат санааты, жеңил санаат тараўлары, қурылыс материалларын өндириў хәм қуўатлы отын-энергетика орайлары өсип жетилеседи. Буннан басқа ҳәзирги ислеп турған санаат кәрханалары қайта реконструкциядан өтеди. Бул биринши гезекте пахта тазалайтуғын хәм май

ислеп шығатуғын санаат тараўлары есапланады. Буннан басқа алдағы перспективада мийўе хэм бахша өнимлерин қайта ислейтуғын санаат тараўларының базасы дүзиледи.

Қубла тәбийий-экономикалық районда ири санаат, хәкимшилик хэм мәдений орай ретинде Төрткүл, Беруний, Манғыт, ал 1970-жыллардың ақырында Бостан усаған ири қалалар өсип жетисти. Хәзир бул қалалардың хәр биринде 14,7-67,8 мыңнан аслам халық жасайды.

Төрткүл қаласы Қубла районның ең ири санаат орайы хэм Төрткүл хәкимшилик районның орайы. Қалада пахта тазалаў заводы, қурылыс материалларына тийисли кәрханалар жумыс ислейди. Ғарезсизлик жылларында қалада суткасына 15 тонна сүт өнимлерин қайта ислейтуғын кәрхана хэм жылына 8 тонна трикотаж өнимлерин ислеп шығаратуғын фабрика иске түседи.

Аўыл хожалық өнимлерин қайта ислеп шығаратуғын ири санаат орайы хэм мал шарўашылығы тараўлары уышн от-шөп таярлайтуғын машина жасаў санааты орайы сыпатында Манғыт, Беруний, Бостан қалалары да өсип раўажланады. Экономикалық потенциалы хэм қала халқының саны бойынша Қубла районда Төрткүл, Беруний қалалары көзге түседи. Егер 1959-жылларда Төрткүл қаласында барлығы болып 15,5 мың адам жасаса, ал хәзирги ўақытта қалада 63,9 мың халық жасайды. Көрсетилген жыллар ишинде Беруний қаласының халқы 22 мың адамнан 67,8 адамға көбейди. Қалада пахта тазалаў, май заводлары, гербиш заводы, пахта гезлемелерин тоқыйтуғын фабрика жумыс ислей баслады. Алдағы перспективада қалада ири отын-энергетика базасы дүзиледи, бул тек Беруний районы емес, сондай-ақ Қаратаў таў-кән санаатлы районның қәлиплесиўине хэм егислик жерлерди көбейтиўге мүмкиншилик береди.

3. Арқа тәбийий-экономикалық районы. Арқа район Әмиўдәрья ағысы бойынша Дауыткөл зонасынан баслап Арал теңизине қарай созыла жайласып, Әмиўдәрьяның хәзирги дельтасындағы көпшилик аймақларды өз ишине қамтыйды. Район 108,6 мың кв.км майданды ийелеп, ахкимшилик жақтан құрамына Қоңырат, Шымбай, Қараөзек, Тахтакөпир районлары киреди. Бул районда республиканың ири санаат, мәденият орайлары хэм тарийхый әпсанаға ийе бес қаладағы ири- Шымбай. Қоңырат қалалары жайласқан.

Арқа тәбийий-экономикалық район кубла районға салыстырғанда бир қанша қолайсыз температуралық режимге ийе болып, вегетациялық дәуір қысқа келеди хәм Өзбекстандағы ең арқада жайласқан аймақлардан есапланады. Январь айының орташа температурасы $-7,1^0$ $-8,0^0$ курайды, ал июль айының орташа температурасы 26^0 қа барабар. Плюс 10^0 жоқары температураға ийе күнлердің саны 180-188 күнди, ал вегетациялық дәуірдеги нәтийжели температуралардың жыйындысы $1870-1891^0$ жетеди. Қыстың узақлығы 3,5 айға созылады.

Арқа районның термикалық ресурслары пахтадан жоқары зүрәт топлау ушын жеткиликсиз, ал мәкке жүўери, салы хәм басқа да дәнли егинлердің писип жетисиўи ушын толық мүмкиншилик береди. Жыллық жаўын шашынның муғдары 89-100 мм артпайды. Жаўын шашынның азлығы хәм хәжетли суў дереклериниң жеткиликсизлигинен көлемли жер ресурслардан аўыл хожалығында пайдаланыўдың дәрежеси өте төмен. Арқа районда Қарақалпақстанның аўыл хожалығына жарамлы 71,3 % жер фонды хәм 44,6 % аўыл халқының жайласыўына қарамастан, хәзир барлығы болып дийханшылық тараўында 165 мың гектардай (33, 0 %) егислик жерлер пайдаланылады.

Тәбийий шараяты хәм усыған сәйкес халық хожалығының қәнигелесиў дәрежесине сәйкес районның экономикалық потенциалының тийкарын пахташылық, фәллешилик, жоңышқа өсириўшилик, овощ хәм бағшылық, мал шаруашылығы ийелейди. Айрым жыллар ишинде районда қәлиплескен өндирис тараўларының раўажланыўының баслы көреткишлерин төмендеги мағлыўматлардан да байқаўға болады (37-кесте).

37-кесте

Арқа тәбийий-экономикалық районның хожалығының баслы көрсеткишлери

Көрсеткишлер	Жыллар					2008 жылға % есабында	
	1990	1995	2000	2005	2008	1990	2005
Санаат өнімлери млн. сўм	130,7	161,1	146,1	164,5	27901,3	108,5	86,2
Суў менен тәмийинленген егислик майдан, мың га	138,4	161,1	146,1	164,6	165,0	119,2	100,2
Усыннан: Аўыл хожал/ пайда/ егис/ жер/ мың га	139,1	136,0	138,4	67,8	79,8	57,2	117,4
Соннан: пахтаның егислик майданы, мың га	23,4	37,2	25,2	16,7	16,9	68,4	95,9
Өндирилген пахта, мың тонна	88,4	95,4	30,6	32,3	24,0	54,4	64,7
Ири кара маллардың саны, мың бас	102,2	108,3	82,0	97,8	139,0	166,0	135,3
Қой хәм ешкилердің бас саны, мың бас	270,0	220,3	169,4	216,7	276,8	94,0	117,1

Көрсетілген мағлыұматларға қарағанда кейинги жылларда район бойынша егислик жерлердиң майданы хәм айрым аўыл хожалық өнимлериниң көлеми артқанлығы байқалады. Хәзир Арқа районға Қарақалпақстан бойынша жыллық өндирилатуғын пахтаның тек болғаны 12,7 %, ғәллениң 39,7 % ке жақыны, қара маллардың бас санының 22,9 % хәм қойларының бас санының 28,3 % туўра келеди. Көрсетілген мағлыұматларға қарағанда кейинги жыллары район бойынша егислик жерлердиң майданы хәм айрым аўыл хожалық өнимлериниң көлеми артқанлығы байқалады.

Келешекте суў ресурсларының азлығына байланысly аўыл хожалығында пайдаланылатуғын егислик жерлердиң структурасына айрым өзгерислер киргизиледи. Салының егислик майданы қысқарады, ал оның орнына суўды аз талап ететуғын мәкке, жүүери, арпа, бийдай хәм мал ушын от-шөплик егинлердиң егислик майданы кеңейттириледи. Бул арқа зонаның айрым районларында (Қараөзек, Тахтакөпир, Қоңырат) пахтаның егислик майданын қысқартыўға хәм оны дәнли дақыллардың егислик майданлары менен алмастырыўға мүмкиншилик туўдырады.

Солай етип, термикалық ресурслар менен кем тәмийинленген арқа зонада халық хожалығы ушын үлкен әхмийетке ийе, сондай-ақ халықтың азық аўқат өнимлерине деген талабын кеңнен қанаатландырыў мақсетинде қәнигелескен тараўлар ретинде ғәллешилик, мал-шарўашылығы кеңнен раўажланады.

Арқа районның тийкарғы санаат комплекси Қоңырат-Қусқанатаў-Арқа Урга, сондай-ақ Үстирт санаат узелинде жәмленеди. Буның тийкарын химия санааты, машина ремонтлаў кәрханалары, қурылыс материаллары санааты, жеңил хәм азық-аўқат санааты, транспорт-байланыс кәрханалары хәм отын-энергетика комплекси ийелейди.

Ғарезсизлик жылларцнда Қоңырат химия комбинаты, Шымбай жеңил хәм азық-аўқат санааты, қурылыс материаллары иске түсиўине байланысly Қоңырат, Шымбай қалалары, Жаслық, Караөзек, Кегейли, Тахтакөпир, Елабат хәм т.б қала типиндеги елатлы пунктлер өсип жетисти.

Келешекте районның өндириўши күшлерин тез пәт пенен раўажландырыў ушын тәбийий жер асты байлықларының мол запаслары табылды: Қусқанатаў таў миробилити, Аралдың қурғақлыққа айналған

бөлиминде табылған газ, нефть, ас дузы, сульфат натрий дузы, Барсакелмес ас дузы кәнлери, сондай-ақ ғозапая, салы сабаны және басқа да ишки затлар базасында химия санааты тараўларын шөлкемлестириў мүмкинлишиги пайда болады. Арқа районның тәбийий байлығынан кеңнен пайдаланыў ушын Үстиртте жаңа энергетика санаатын дүзиў, сондай-ақ арқа Урга, Үстирт зонасынан табылған нефть, жаныўшы газ есабынан өндирис орайларының дүзилиўи хәм транспорт-экономикалық байланысларға тийисли көп ғана проблемаларды шешиў келешекте Арқа районның өндириўши күшлерин тез пәт пенен раўажландырыўға жол ашады. Солай етип, келешекте Арқа тәбийий-экономикалық район масштабында көлемли машқалалардың шешилиўи Қарақалпақстан Республикасында өндириўши күшлерди жоқары пәт пенен раўажландырыўға мүмкиншилик береди хәм санааттың жаңа тараўларының пайда болыўына база дүзиледи.

Арқа районның жергиликли хәкимшилик, мәдений хәм экономикалық орайы сыпатында Шымбай қаласының функциясы жоқарылайды. Арқа районның халық хожалығы комплексинде районлық әҳимийетке орайлар ретинде Халқабат, Кегейли, Тахтакөпир қалаларының роли артады.

4. Арал тәбийий-экономикалық (теңиз бойы) районы. Арал тәбийий-экономикалық районы Арал теңизи жағаларын хәм теңиздиң қурғаққа айланған аймақларын ийелеп, Әмиўдәрья дельтасындағы көллерди хәм қамыс басып атырған көлемли батпақлы территорияларды өз ишине қамтыйды. Районның ийелеп жатқан майданы 37,2 мың кв.км барабар. Арал районында жер асты суўлары өте жақын жайласқанлықтан батпақлықлар, қалың қамыс басып атырған территорияларда ушырасады.

Топырағының баслы түрлерине батпақлы топырақлар хәм батпақлаотлақлы топырақлар характерли. Арал теңизиниң жағасында жайласқан ойпаўытларда хәм бурынғы көллердиң орынларында жүдә дузлы топырақлар тарқалған. Район аймағы тек Қарақалпақстанның ғана емес, ал Өзбекстанның ең арқа тәрәпин ийелеп, Арқа-Шығыста теңиз арқалы Қазақстан Республикасы менен, Түслик хәм Батыста Қарақалпақстанның басқа да тәбийий-экономикалық районлары менен шегараласады.

Арал районының рельефиниң қәлиплесиўинде Әмиўдәрья хәм Арал теңизиниң тәсири айтарлықтай күшли. Егер 1960-жылларда Арал районы көп

санлы көллерден ибарат болса, хәзир қурғап суў астынан босаған ойпаўытлардан турады. Жер бети төртлөмши хәм хәзирги дәўир аллювиал жатқызықлар менен қапланған. Климаты континенталлы, жазы қурғақ, ал қысы жүдә суўық келеди. Жаўын-шашынның муғдары оғада аз, вегетациялық дәўир басқа районлар менен салыстырғанда айтарлықтай қысқа келеди. Арал тәбийий-экономикалық район Қарақалпақстанның 24,5% майданын ийелеп, хәзирги ўақытта республиканың 28 мыңнан аслам халқы жасайды.

Тәбийий комплексиниң структурасы хәм халық хожалығындағы қәнигелесиў бағдары бойынша район республикасының басқа аймақларынан айтарлықтай парық қылады. Мәселен, Төрткүлде январь айының орташа температурасы -4° болса, бул көрсеткиш Мойнақта -7° -11° қа барабар. Ал июль айының орташа температурасы Төрткүлде $28,3^{\circ}$ болса, ал Мойнақта $26,3^{\circ}$ ты қурайды. Плюс 10° жоқары вегетациялық дәўирдиң узақлығы Төрткүлде 202-205, Нөкисте 192 күнди қураса, бул Мойнақта 179 күнге барабар. Жыллық жаўын-шашынның муғдары 105 мм ден артпайды. Район тәбийий отлақларға хәм суў айдынларына бай. Бул мал шарўашылығын, әсиресе гөш-сүт бағдардағы шарўашылықты, балықшылық хәм ондатра өсирийге мүмкиншилик береді.

Арал тәбийий-экономикалық районы Арал теңизиниң суў басып жатырған акваториясын өз ишине қамтып, балық кәсипшилигин кеңнен раўажландырыў мүмкиншилигине ийе. Кейинги жыллар ишинде Арал бассейнинде балықшылықты раўажландырыўды кеңнен жолға қойыўға байланыслы Мойнақта Орайлық Азия еллериндеги ең үлкен балық консерва комбинаты дүзилген еди. Нәтийжеде район узақ жыллар даўамында жыл сайын 14,2 млн. шәртли банка балық консерваларын өндиретуғын болды. Кейинги жылларда районның тәбийий отлақларын есапқа ала отырып хәм көллерден қурғап қалған аймақлардың көлемли от-шөп ресурсларының базасында аўыл хожалығы тараўлары дүзилди. Районның аўыл хожалығының тийкарын гөш-сүт бағдардағы қара мал шарўашылығы, от-шөплик егинлерди өсирий, картошка, овощ өсирий хәм фәллешилик пенен шуғылланатуғын хожалықлар ийелейди. Арқа районның аўыл хожалық тараўларының раўажланыў дәрежеси хәм оның республиканың басқа районлар менен салыстырғандағы тутқан орнын төмендеги мағлыўматлардан байқаўға болады (38-кесте).

Арал тәбiiйий-экономикалық районының хожалығының баслы көрсеткишлери

Көрсеткишлер	Жыллар					2010 жылға % есабында	
	1990	2000	2005	2007	2010	1990	2007
Санаат өнімлери млн. сўм	27,7	212,4	155,2	41985,4	54100,0	1400 есе	270 есе
Суў менен тәмийин. егислик майдан мың га	7,1	7,4	11,9	7,4	8,1	114,1	68,1
Усыннан: Аўыл хожал. пайд-ған жерлер, м. га	6,6	5,6	1,3	1,4	1,5	25,0	107,1
От-шөп. егин. дин майданы, мың га	2,5	2,1	0,3	0,4	0,4	16,0	133,3
Овощ, картошка ҳәм бақшаның егис. майд. мың га	1,3	0,3	0,3	0,2	0,18	13,8	0,90
Қара маллардың саны, мың бас	10,8	9,7	10,4	14,1	14,7	133,3	102,1
Қой ҳәм ешкилер	8,3	4,1	9,4	11,4	12,0	139,7	101,7

Кестеде көрсетилген мағлыўматларға қарағанда Арал тәбiiйий-экономикалық районы кейинги жылларда өндириллик профили бойынша көп тармақлы қәнигелесиў дәрежесине ийе екенлиги көринип тур. Кең көлемдеги тәбiiйий от-шөп ресурсларын халық хожалығында пайдаланыў мақсетинде қәнигелескен қара мал шарўашылығы хожалықлары дүзилди. Жыл сайын от-шөплик егинлердин егислик майданын кеңейтиў бойынша үлкен иләжлар иске асырылмақта, районда кейинги жылларда овощ, картошка өсириўшилиқ ҳәм бақша өнімлерин жетистириў жолға қойылды. Бул, бурын аўыл хожалық дақыллары өсирилмейтуғын теңиз бойында (Арал тәбiiйий-экономикалық районында) жыл сайын 1,3 мың тоннадай ғәлле, 0,6 мың тоннадай овощ, 2,1 мың тонна бақша өнімлерин, ҳәттеки санаатлық әҳмийетке пахта таласын жетистириўге де жол ашты. Алдағы перспективада Арал тәбiiйий-экономикалық районында балық аўлаў, мал шарўашылығы, әсиресе гөш-сүт бағдардағы ири қара мал шарўашылығы, ондатра өсириў кеңнен жолға қойылады.

Бул ушын бәринен де бурын тәбiiйий отлақлардың зүрәэтин арттырыў ҳәм суўғарылып егилетуғын егислик майданлардың тийкарында от-шөплик егинлердин егислик майданын кеңейтиў және балық аўланатуғын суў айдынларының отлақларын санитариялық жақтан қайта тамырлаўды талап етеди. Келешекте районның санаат потенциялын қайта тиклеў ҳәм транспорт-экономикалық байланысларын рационализациялаў бойынша да үлкен жумыслар исленеди. Бул Арал тәбiiйий-экономикалық районында өндириўши

күшлердің тез пәт пенен раўажланыўына хәм экологиялық шараятларды босаңластырыўға жол ашыўы тийис.

Районда кейинги жылларда пайда болған экологиялық қыйыншылықларды жақсылаўда хәм Арал теңизиниң суў басқан акваториясынан босаған аймақлардан есетуғын дузлы-шаңлы топырақлар-дың суўғарып егилетуғын аймаққа қарай хәрекетин пәсейтиў мақсетинде жайлаўларды суўландырыў хәм көллерди суў менен толтырыў, сондай-ақ район аймағында ағаш полосаларын дүзиў бойынша жұмыслар иске асырылды. Бул бириншиден, тәбийий отлақлардың зүрәтин арттырса, екиншиден дузлы шаңлардың бир орыннан екинши орынға хәрекетин тоқтатыўға мүмкиншилик береді.

Арал тәбийий-экономикалық районының ири экономикалық, мәдений хәм хәкимшилик орайы ретинде Мойнақ қаласы көзге түседі. Мойнақ тек Қарақалпақстанда емес, Өзбекстан хәм Орайлық Азия масштабындағы ири балық кәсипшилиги хәм балық санааты орайы. Қалада 2009-жыл 1-январьдағы статистикалық мағлыўмат бойынша 13,6 мың халық жасайды, бул 1939-жыл менен салыстырғанда 1,4 есе көп деген сөз. Мойнақ хәзирги ўақытта ири мәдений хәм қурылыс орайына айналды, қалада хәзирги заманғы көп этажлы жайлар, мәденият орайлары бой тиклемекте. Мойнақ қаласы асфальтланған автомобиль жоллары хәм хаўа транспорты арқалы Нөкис хәм Өзбекстанның пайтахты Ташкент қалалары хәм басқада ири қалалар,область орталықлары менен тиккелей байланысқа ийе.

6.2. Келешекте Қарақалпақстанның аўыллық жерлерниң өндириўши күшлерин раўажландырыўды жеделлестириў хәм хожалық структурасын оптимизациялаў машқалалары

Базар қатнасықлары талапларына сәйкес регионаллық экономиканы жүргизиў административлик тизим дәўирине қарағанда пүткинлей өзгермекте. Регионлық хожалықта базар қатнасықлары раўажланған сайын кәрханалардың өндириллик еркинлиги күшейип, санаатлық қуўатларды жайластырыўда регионаллық факторлардың тәсири артпақта. Бул бир тәрәптен кәрханаларды белгили аймақларда жайластырыў хәм олардың өндириллик функцияларына толық басшылық етиў, сондай-ақ хожалықтың социал-экономикалық мүтәжликлерин толық есапқа алыўды талап етеди. Бундай шараятта

кэрханалардың оптималлы жайласыў критерияларын регионаллық, социал-экономикалық факторлар белгилей-ди. Регионның базар қатнасықларына сәйкес функциясын кеңейтиў хэм кэрханаларды өзін-өзи финанс қаржылары менен тәмийинлеў мәселелери хэм оны қәлиплестириў өндирис тараўларын жайластырыў процессинде экономикалық характер бермекте. Бул шараятта жергиликли органлар халықтың турмыс жағдайын жақсылаў ушын хәзирги жумыс ислеп турған кэрхана хэм цехларды олардың экологиялық тепе-теңликти сақлаў мәселесине айрықша итибар бериўи тийис. Бул хэм тағы басқа да шараятлар өндириўши күшлерди раўажландырыўда социаллық факторлардың ролин күшейтиўди талап етеди.

Өзбекстан Республикасында өндириўши күшлерди раўажландырыў хэм елимиздиң экономикалық потенциялына сәйкес оның экономикалық раўажланыў стратегиясында ең баслы орынды халықты тутыныў товарлары менен барынша толық тәмийинлеў мәселеси ийелейди. Бул мәселени табыслы шешиў хэм оны турмысқа асырыўда халық хожалығы комплексиниң аймақлық структурасын жетилестириў аркалы агросанаат комплексиниң материаллық-техникалық базасын беккемлеў әхмийетли орын тутады. Бул ушын соңғы жыллары кең көлемдеги инвестициялар бөлинбекте, оның көлеми 1999 жылдың өзінде 80,8 млрд сум болған болса, бул көрсеткиш 2010 жылға келип 10 есе дерлик көбейди. Кейинги жыллар ишинде Әмиўдәрьяда Түйемойын, Тахиатас гидроузели, Суўенли, Қызкеткен, Пахтаарна, Қылышниязбай суўғарыў каналлары қайта тамырланды. Жеңил хэм азық-аўқат санаатының ең ири орайлары, сондай-ақ Орайлық Азия еллериндеги ең ири химия санааты кэрханаларының бири-Қоңырат сода комплекси дүзилди. Бул хэм басқада реал экономикадағы алға илгерилеўлер министрлер кабинети тәрәпинен ислеп шығылған шаралар тийкарында алып барылмақта. Усыған байланыслы ислеп турған өндирислик потенциалдан нәтийижели пайдаланыў менен бир қатарда Республикада өндириўши күшлерди кеңнен раўажландырыўдың масштаблы бағдарларын иске асырыў жолға қойылмақта. Келешекте пахташалықты интенсив раўажландырыў менен бир қатарда шарўашылық, сондай-ақ овош хэм бағшылық тараўларын тез пәт пенен раўажландырыў иләжлары көрип шығылмақта. Регионлардың, соның ишинде Қарақалпақстан Республикасы халқын биринши гезектеги тутыныў өнимлери менен тәмийинлеўди есапқа ала

отырып агросанаат комплексиниң тараўлар ара байланысын беккемлеў хәм избе-из раўажландырыў мәселеси ислеп шығылады. Усыған байланыслы бул тараўды раўажландырыў ушын көлемли инвестициялар жумсалады хәм оның жуўмағы аўыл хожалығы өндирисиниң материаллық-техникалық базасын беккемлеўге жол ашады. Усы мақсетлерди гөзлеп аўыл-хожалығында пайдаланылатуғын техникалардың сыпатын жақсылаў менен бирге минерал төгинлерди жеткерийдиң көлеми артады.

Келешекте елимиздиң аграр сиясатын орынлаўда Қарақалпақстан Республикасының қосатуғын үлесі артады, бул әсиресе халық хожалығының баслы потенциаллы тараўы пахташылық пенен бир қатарда аўыл-хожалығының басқада тараўларын раўажландырыў машқалалары менен байланыслы шешилетуғын болады. Пахташалық Қарақалпақстан Республикасы шараятында халық хожалығының баслы тараўы статусын сақлап қалады. Бул мәселелерди ис жүзине асырыў дийханшылықтың басқа да тараўларын раўажландырыў арқалы азық-аўқатлық өнімлерди көбейтиў жолы менен иске асырылады. Пахташалық, тийкарынан тоқымашылық санаатын шийки зат өнімлери менен тәмийинлейтуғын ролди атқарсада, бул тараўдың өнімлери қайта ислеў мапазында көп санлы басқа санаат тараўларын раўажландырыўда шийки зат бола алады. Мәселен май ислеп шығарыўға пайдаланылатуғын шигит екинши бир мапазда, мал шарўашылығын от-жем менен тәмийинлеп, гөш-сүт өнімлерин жетистириў дерегин курайды. Солай етип, пахташылық хожалықларында аўыл-хожалығын комплексли бағдарда қурыў хәм раўажландырыў базар қатнасықлары шараятында хұкиметимиз тәрәпинен турмысқа асырылып атырған аграр сиясатты иске асырыўдың тийкары болып есапланады. Пахташалық пенен бир қатарда ғәлле өнімлерин көбейтиў, гөш-сүт, овоц, мийўе өнімлерин көбейтудиң жаңаша вариантлары қарастырылмақта. Аграр реформаның баслы ўазыйпаларына сәйкес жақын келешекте ғәлле таярлаўдың көлеми 404-417 мың тоннаға көбейтиледі. Бул сиясат бәриненде бурын суўдан пайдаланыўдың жаңаша технологияларын енгизиў хәм аўыл хожалығы егинлериниң майданын кеңейтиў жолы менен иске асырылыўы мүмкин. Усыған сәйкес овоц хәм бағшылық өнімлерин жетистириўдиң көлеми 2015 жылларда 2,8 есеге, ал жүзим өнімлери-3,5 есеге

көбейеди. Сондай-ақ, жақын жыллар ишинде картошка өнімлери менен халықты тәмийнлеу имканиятлары шешиледи.

Пахташалықта алмаслап егиу схемасына сәйкес көп ғана от-шөплик өнімлер топланады. Буннан басқа мал шаруашылығы менен шуғылланатуғын зоналарда от-шөп егинлердиң майданын кеңейтиу хәм мал шаруашылығына қәнигелескен хожалықларды көбейтиу, хәттеки шаруашылық пенен шуғылланатуғын хожалықларды шөлкемлестириуе жол ашады. Бул алдағы уақытта Қарақалпақстанда шаруашылық тарауларын рауажландырыуға үлкен мүмкиншиликлер дүзеди. Нәтийжеде 2015 жылларға келип гөш жетислистриуиң көлеми 59,1-67,0 мың тоннаға, сүт жетистистриуи 298,7 мың тоннаға көбейтиуи мүмкин, яки 2000 жылға салыстырғанда гөш жетистистриуи 2,3 есеге, ал сүт таярлау 4,3 есеге көбейеди. Солай етип, келешекте республика бойынша үлкен көрсеткишлер тәмийнленеди хәм Өзбекстан көлеминде Қарақалпақстан көрнекли шаруашылық регионлардың бирине айланады. Бул бәринен бурын халықтың ауыл-хожалығы өнімлерине болған талапларын тәмийинлеуе имкан береди.

Қарақалпақстанда алдағы уақытта ауыл-хожалық өнімлерин көбейтиу ушын көп резервлер бар. Тек арқа районның көлеминде дийханшылық, от-шөплик егинлерди егиуе қолайлы 1 млн гектардан аслам жер фонды жайласқан, сонлықтан сууды аз талап ететуғын егинлердиң егислик майданын көбейтиу көп қурамалы мәселелерди шешиуе жол ашады. Пахташалықты рауажландырыу нәтийжесинде 2015 жылларға келип пахта жетистистриуи жылына 197-305 мың тоннаны қурайтуғын болады. Ал палыз өнімлерин жетистистриуи 2,9 есеге, мийуе хәм жүзм жетистистриуи 5 есеге көбейеди. Солай етип, агросанаат комплексин бир тутас экономикалық принципте шөлкемлестириу хәм кооперация жасау экономикалық реформаны табыслы орынлаудың базар қатнасықларына тийкарланған ең тийкарғы жолы болып есапланады. Солай етип, агросанаат комплексин усы жоқарыда көрсетилген бағдарда шөлкемлестириу хәзирдиң өзинде-ақ нәтийже берип атыр.

Бизге мәлим болғанындай ауыл-хожалығы өзиниң рауажланыу басқышларында суу хожалығы, коммунал турак-жай қурылысы, жол қурылысы, қайта ислеп шығаратуғын санаат тараулары, кадрлар таярлайтуғын мекемелер, илим-изертлеу орайлары, проектлеу-жобалау институтлары менен

де тығыз байланыссы. Булар арасындағы байланыс хэм жумысларды шешиў қәншелли жоқары рәуиште шөлкемлетирилсе өндирис комплексиниң ақырғы жуўмақларыда соншелли жоқары нәтийже береді. Усыған сәйкес, 2010-2015 хэм 2020 жылларда аўыл-хожалығы коорпорациясына киретуғын тараўлар бирлестирилип, өндирислик байланыслары беккемлени, олардың өз-ара тармақларын тутастыратуғын ири–ири суў хожалық бирлеспелери дүзиледи. Суў хожалық бирлеспелерине киретуғын кәрханалардың қуўатлары беккемлениди. Олар хәр жылы мыңлаған гектар инженерлик усылда жаңа егислик майданларды өзлестириў, көплеген жаңа турақ жай имаратларын қурыў имканиятларына ийе болады. Деген менен, жоқарыдағы иске асырыўға тийисли өндиристи интенсификациялаўға бағдарланған иләжлар хэм басқа да машқалалар, әсиресе жаңа районларда санаат тараўларын дүзиў, финанс-кредит хэм социаллық тараўларды раўажландырыў менен биргеликте алып барылса ғана нәтиже бериўи мүмкин. Усыған сәйкес аўыл-хожалығын интенсивли раўажландырыўға байланыссы режелер социаллық бағдардағы көп санлы объектлерди қурыў, әсиресе социаллық инфратузилмелерди иске қосыў арқалы алып барылыўы тийис.

Алдыңғы ўақытларда үлкен көлемдеги жумыслар тәбийий–экономикалық районларда агросанаат комплексин раўажландырыўға қаратылып атыр. Себеби аўыл хожалығын санаат тараўлары менен байланыстырып раўажландырыў республика экономикасының ең тийкарғы ўазыйпасы деп белгиленбекте. Бул мәселеде раўажланған мәмлекетлер тәжрийбеси хэм олардың санаат тараўларындағы дәслепки ерискен қәдемлери дүнья жүзлик экономикалық раўажланыўдың гилти сыпатында нәзерге алынып хэм оны иске асырыў жоллары таярланбақта.

Хәзир Қарақалпақстан Өзбекстандағы тәбийий минерал-ресурсларға бай район болыўына қарамастан оның республиканың орташа көрсеткишлериндеги салыстырмалы үлеси жетерли дәрежеде емес. Сонлықтан санааттың хәзирги қәлиплескен тараўлық структурасын өзгертиў хэм алда турған ўазыйпаларды перспективада шешиў ушын республикада санаат тараўларының структурасын оптимизациялаўдың баслы бағдарлары ислеп шығылды хэм оның мазмуны төмендегише:

Қарақалпақстан Республикасында санаат комплексин раўажландырыўдың биринши этабы 1993-2000 жылларға мөлшерленди хәм бул дәўир ишинде тийкарынан бир орайға жәмленген бурынғы структура кем-кемнен административлик командадан ажратылып тазадан өзлестирилген кәрханалардың ихтиярына берилди хәм базар қатнасықларының талабына сәйкес структураға өткерилди. 1993 жылдан баслап 1998 жыллар аралығында Республикада акционерлик жәмийет тийкарында дүзилген «Нөкис текстиль», «Жергиликли санаат», «Қарақалпақ балық», «Қарабайлы гүриш», «Хожели гүриш», «Хожели Текстиль» хәм тағы басқа кәрханалар бой тикледи. Бул кәрханалар мекшиклестириўдың хәр қыйлы формаларын таңлап алыўы көп укладлы экономиканы дүзиўге хәм бәсекелик шараятқа шыдам беретугындай өндириллик орталықты дүзиўге мүмкиншилик жаратты. Солай етип, Қарақалпақстан агросанаат комплексин раўажландырыўдың биринши этабында санаат кәрханаларын меншиклестириўди шеклеў хәм жеке санаат кәрханаларын дүзиў басланды. Жергиликли шийки зат базасы тийкарында ислейтуғын қуўатлы кәрханалар пайда болды. Булардың қатарына АПК структурасына киретуғын бир қанша аўыл хожалық өнимлерин қайта ислеп шығаратуғын кәрханалар хәм қурылыс санааты қараўындағы өндириллик бирлеспе хәм санаат орайларын атаўға болады.

Елимиздің экономикалық потенциалын күшейтуди басқышпа-басқыш иске асырыўдың 2-этабында (2000-2007) таза санаат объектлерин қурыў, ирири өндириллик кәрханаларды қайта реконструкциялаў иске асырылды. Санаат тараўын раўажландырыўдың бул басқышында жергиликли шийки зат базасында ислейтуғын кәрханалар қурыў хәм олардың бәсекелесиў шараятын дүзиў хәм раўажландырыўға айрықша итибар берилди. Бул сиясат бойынша ири санаат объектлерин қурыўға кеткен инвестициялардың тез өтелиўи көзде тугылды хәм олардың тийкарғы объектлери етип аўыл-хожалығы өнимлери базасында ислейтуғын азық-аўқат хәм жеңил санаат кәрханалары сайлап алынды. Усыған сәйкес Шымбай, Шоманай районларында пахта тазалаў кәрханалары, май заводлары, Әмиўдәрья районы аймағында коллектор-дренаж тармақлары ушын изоленталар таярлайтуғын өндирилс орайы, ал орайлық зонада боян тамыр өнимлерин қайта ислеў хәм шетке шығарыў жумысларын шөлкемлестиретуғын өндириллик бирлеспе дүзилди.

Қарақалпақстанда агросанаат комплексін жедел раўажландырыўдың үшінши басқышы 2008-2015 жылларды өз ишине алып, бул дәуір Республикасында агро санаат комплексін раўажландырыўдың ең шешиўши жыллары болады. Бунда аўыр индустрия тараўларын дүзиў, раўажландырыўға айрықша итибар бериледи. Усыған сәйкес химия, металлургия, электротехника хәм аўыл хожалық машиналарын кўрастыратуғын машинасазлық тараўлары дүзиледи. Буларды раўажландырыў ушын Республикада имканиятлар бар. Үстирт газ хәм нефть байлықлары, Қусханатаў мираблители, Қаратаў реңли хәм қара металл шийки зат ресурслары тек Қарақалпақстан ушын емес, ал қоңсы еллер ушында өним таярлайтуғын болады. Буган Республиканың индустриал раўаланыў программасында көрсетилген иләжлар да мысал болады. Бул басқышта Сургиль газ-химия санааты комплексі базасында аўыр индустрия тараўларын дүзиу хәм раўажландырыўға айрықша итибар бериледи, сондай-ақ Тахиатас электр станциясының гезектеги қуўатларын орнатыў, Қаратаў санаат районында жоқары қуўатлы газ отынында ислейтуғын жыллылық станцияларын дүзиў нәзерде тутылмақта. Бул жобалар республика халық хожалығының тараўлық структурасын жетилистириўге жол ашады (39-кесте).

39-кесте

Тәбийй-экономикалық районлардың хожалығының аймақлық дүзиліси хәм оны раўажландырыўды жеделлестириўдин прогнозлық бағдарлары

Тәбийй-экономикалық районлардың баслы көрсеткішлери	Экономикалық районлардың атлары									
	2010					2015				
	Қубла район	Орайлық Район	Арқа район	Арал районы	Барлығы	Қубла район	Орайлық Район	Арқа район	Арал районы	Барлығы
Майданы, мыңкм ²	16,8	4,0	108,6	37,2	166,6	16,8	4,0	108,6	37,2	166,6
Халқы, мыңадам.	635,2	677,9	308,7	28,4	1650,2	622,8	709,1	361,6	27,7	1720,4
Халқы, % есда	38,5	41,2	18,5	1,8	100,0	36,2	41,2	21,0	1,6	100,0
Ишки жалпы өнимнің көлемі б.ша, %	33,0	49,4	17,1	1,4	100,0	37,6	34,4	26,5	1,5	100,0
Усынан: Санаат өними б.ша, %	23,4	60,1	10,9	5,6	100,0	27,4	51,3	20,5	0,8	100,0
Егиске жарамлы жер фонды б.ша, %	26,0	17,2	54,1	2,7	100,0	34,0	31,8	28,1	6,2	100,0
Усынан: Егислик жерлер, %	38,6	35,6	24,6	1,2	100,0	33,7	32,2	31,3	1,8	100,0
Пахта өнимлери, %	60,3	24,3	15,4	...	100,0	70,0	24,0	6,0	...	100,0
Ғәлле өнимлери, %	17,3	31,5	60,8	0,4	100,0	19,2	20,3	57,1	3,4	100,0
Ири қара мал бас саны б.ша, %	47,3	31,2	19,4	2,1	100,0	44,8	23,4	31,1	1,3	100,0
Қой хәм ешки бас саны б.ша, %	37,7	22,0	38,6	1,7	100,0	31,1	16,9	51,1	0,9	100,0

Базар қатнасықлары талабына муўапық Қарақалпақстанда өндириўши күшлерди раўажландырыў ҳәзирги заманагөй жол қатнас ҳәм коммуникация тараўларын дүзиўди талап етеди. Бул Республикада товар айланысын тезлетиў ҳәм халықтың күнделикли талапларын шешиўде жетекши иләжлардан есапланады. Усындай машқалалардың бири ретинде темир жол транспортын раўажландырыўға итибар берилмекте.

—Усыған сәйкес келешектеги биринши приоритетли бағдарлар есабында Нөкис-Султан Уайс темир жол линиясын қайта тамырлаў ҳәм оны Учқудық бағдарындағы темир жол жөнелисиндей жоқары маневрли ўскенелерменен тәмийнлеў нәзерде тутылып отыр. Буны иске асырыў менен Республиканың экономикалық раўажланыўында үлкен бурылыслар болады, сонлықтан бұл иләжлардың әҳмийети оғада үлкен.

— Қарақалпақстан ушын халық хожалығын раўажландырыўдың екинши приоритетли бағдары транспорт-экономикалық байланысты жетилистириў арқалы иске асырылып, бул даўирде жол қатнас тараўларын қайта тамырлаў ҳәм жаңа бағдардағы темир жол, автомобиль жолларын қўруды тезлетиўге байланыслы болып, бул ең алдыменен Шымбай–Нөкис-Қоңырат, Үргениш-Қоңырат-Бейнеў темир жолларын интенсив пайдаланыў менен тиккелей байланыслы болады.

—Келешекте республика экономикасын раўажландырыўда баслы бағдар район ҳәм республика ара халық хожалық әҳмийетке ийе экономикалық мәселелерди шешиўди тезлетиўге байланыслы болып төменги Әмиўдарья экономикалық районына тийисли суўғарыў- мелиорация жумыстарын шешиў, транспорт байланыс коммуникация тараўларын кескин раўажландырыўға тиккелей байланыслы.. Сонлықтан суў хожалық жумысларын координациялаў, хожалықлар ҳәм мәдений тараўлар арасындағы байланысларды шешиў менен шекленбестен, ҳәкимшилиқ аспекттеги байланысларды бекемлеў, ўлыўма халық хажалығы маплерине сәйкес жобаларды иске мақсетке мўапық келеди. Бул төменги Әмиўдарья экономикалық районының халық хожалығын модернизациялаўға ҳәм қоңсы елдер көлеминдеги интеграцияны күшейтиўге жол ашады.

Келешекте төменги Әмиўдарья административлик районларында саўда-экономикалық байланысты күшейтиўге айрықша итибар бериледи. Бул бағдар

хәзирги ўақыттың өзінде-ақ актуаллығын көрсетип отыр. Сонлықтан төменги Әмиўдәрәя регионун тутастыртуғын саўда экономикалық хәм мәдений орайларды дүзиў мақсетке муўапық келеди.

Бизиң дәўиримизде мийнет ресурсларының молшылығын дүзиў, яки адам факторынң ролин тиклеў хәм мийнет ресурсларынан рационаллы пайдаланыў қолайлы мийнет шәраятын тәмийнлеўгеде тиккелей байланыслы. Буны иске асырыўда ең әхмийетли иләжлардың бири ретинде турақ-жай мәселесин шешиў, ден-саўлық орайларын курыў, халыққа сервислик хызмет көрсетиў ушын хәзирги заман талапларына жуўап беретугын инфраструкураларды раўажландырыў зәрүр. Булардың иске асыўын тезлетиу ўлкемизди абаданластырыўға имканият жаратады.

Хәзир Қарақалпақстан курылысшылары Ташкентлилердин бай тәжрийбелерин үйренип, регионлық бағдардағы режеге сәйкес курылыс масштабын кеңейтпекте. Олар курылысшы хәм шөлкемлестириўши сыпатында, ири курылысқа тийисли қаржының 94,6% ин өзлестириўге ериспекте. Усыған сәйкес Республикада 2010 жыл жуўмағы бойынша 369,6 мың квадрат метрден аслам турақ жай курылысы питкерилди. Солай етип, жеке адамлардың есабынан бөлинген қаржыларды көбейтиў арқалы социаллық объектлерди дүзиў кеңнен ен жаймақта.Келешекте социаллық инфраструкураның белгили элементлериниң бири ретинде турмыслық хызмет көрсетиў хәм саўда тараўларын раўажландырыўға айрықша итибар бериледи. Сонлықтан келешекте социаллық инфраструкураны раўажландырыў бўырынлардағыдай «қалдық принципке» тийкарланып емес, ал заманагой коз қараста шешилиўи қәжет. Бул хәзирги даўирдеги бирден-бир сыналған жол болып есапланады.

Қарақалпақстан Республикасында алдағы ўақытларда аўыллық жерлердин өндириўши күшлерин тез пәт пенен раўажландырыўды тәмийинлеў хәм регионаллық экономиканың өсиў пәтин тезлетиў ушын қолайлы тәбийий-экономикалық шараятларды дүзиў принциплериде киреди. Бул жәмийеттин өсип баратырған талапларына сәйкес хожалық тараўлары арасындағы өндириллик байланысларды беккемлеў, аўыллық мәкан жайлар көлеминде социал-экономикалық өсиў пәтин тезлетиў жолы менен хәм артта қалған аймақларды алдыңғыларға теңлестириў тийкарында иске асырылыўы тийис.

Халық хожалығын раўажландырыў мийнет ресурсларының курамында квалификациялы кадрларды таярлаў хэм өндириc процессинде интеллектуал ресурслардың санын көбейтиўге де байланыcлы. Усыған сәйкес санаат кәрханаларында сменалы жумыс ислеў ритми артады, жаңа жумыс орнын көбейтиўге арналған режелер, бәрининде бурын Қарақалпақстан халқының материаллық абаданлығын жоқарылатыўға қаратылған иләжлар турмыста өз орнын ийелейтуғын болады.

Солай етип, XXI әсир босағында президент И.А.Каримов тәрeпинен ислеп шығылған экономикалық концептуал стратегияның ең баслы приоритетли бағдары есабында экономикалық реформаларды тереңлестириў, халық хожалығы тараўларын модернизациялаў хэм либерализациялаўға қаратылған иләжлар өз орнын ийелейди. Бул хам баскада республика аймағында иске асырылатуғын иләжлар табиий–экономикалық районлардың хожалығының аймақлық стуктурасын оптимизациялауға хэм оның келешекте турақлы рауажланыуы ушын шараятлар жаратады. Усыған сайкес термикалық ресурсларға бай Каракалпақстанның *кубла районларында* суўдан пайдаланыуды тежей отырып пахташылықты интенсив рауажландрыу жолы менен пиллешилик, бағшылық хэм жузимгершилик, сут-гөш бағдардағы мал шаруашылығы рауажланады. Санаат тараулары тийкарынан ауыл хожалағы өнимлери қайта ислеу, курылыс материяларын өндириу хам ауыл хожалық техникаларын ремонтлайтуғын өндириc базаларын дузиу менен шуғуллаанады.

Орайлық районлар көлеминде металды қайта ислейтуғын санаат тараулары, машинасазлык, асиресе ауыл хожалық техникаларын ремонтлау орайлары, транспорт-байланыс комуникацияларын рауажландырыу иске асырылады. Пахташылықты интенцификациялау жолы менен овощ хам бағшылық, қала атирапы гөш-сут бағдарындағы, хэм овощ-сут бағдарындағы шаруашылык тарауларын кеңнен рауажландрыу жолға қойылады.

Келешекте орайлық районларда пахташылықтың егислик майданларын кысқарта отырып галешилик, от шөплик егинлердің майданлары кеңейтирилетуғын болады, ал санаатты раўажландырыўдың тийкарғы бағдары токмашылық, азық-аўқат санааты хэм отын-энергетика санаатының ондирислик базаларын беккемлшеў хэм кеңейтиўге байланыcлы иске асырылады.

Арқа районларда ғәлешиликти интенцификациялау жолы менен овощ хәм бағшылық тарауларын тез пәт пенен рауажландырыуға итибар бериледи. Мал шаруашылығында өндирис процессин механизациялау жолыменен оның от жем базасы кеңейтиледі. Әмудария алабындағы пишензарлар хам тоғайлы жайлаулардың есабынан гөш-сут бағдардағы мал шаруашылығы, сондай-ақ атыраптағы шөлистанлы жайлау фондын сууландырыу жолы менен қой шаруашылығы, жылқы өсириушилик, түйешилик хәм қус өсириуға айрықша итибар бериледи. Санаатты рауажландырыудың баслы бағдары азық-ауқат санааты, транспорт машиналарын ремонтлайтуғын ондирис орайларын қуруу менен бир қатарда нефте-химия, газ санааты хәм қуатлы энергетика базасы дузиледи.

Арал районы хәм Аралдың қурғақлыққа айланған аймақларында рекультивация иләжларын иске асыра отырып, гөш-сут бағдардағы қара мал шаруашылығы, овощ хәм бақша егинлерин өсириу,ғәлешилик хәм от-шөплик егинлердің майданы кеңейтиледі. Түйешилик хәм жылқы өсириушилик тарауларын рауажландыру қолға алынады. Суу тансықлығы шараятында набыт болған балықшылық тарауларын рауажландыру ушын суу айдынларын, жағалық көллерди, сондай-ақ суу сақлағышлар тийкарында балықшылық тарауларын қайта тиклеу, ондатра өсиретуғын хожалықларды дузиуға имканиятлар жаратылады. Арал тәбийий экономикалық районында келешекте Арал акваториясындағы нефть хәм газ, сондай-ақ сийрек гезлесетуғын химиялық элементлердің захийралары базасында химия, нефти хәм газ санаатлары дузиледи. Булар,экологиялық дағдарыстың эпицентринде жасайтуғын жергиликли халықты жұмыспенен тәминлеу хәм Арал районның көлемли ресурс потенциалын иске қосыу мәселелерин шешиуға жол ашады. *Жуумақлап айтқанда*, жақын жыллар ишинде Қарақалпақстанда реформаларды тереңлестириу, экономика тарауларын модернизациялау хәм экономикалық механизмлерди либерализациялау жолыменен базар қатнасықларына өтиу инабатлы рауиште иске асырылады. Нәтийжеде улкемизде қууатлы өндирислик потенциалды дузиуға, бәриненде бұрын қолайлы макроэкономикалық шараятларды беккемлеу арқалы елимиздің турақлы социал-экономикалық рауажланыуына база жаратылады. Бул иләжлар ақырғы есапта Қарақалпақстан Республикасының индустриал бағдарда

раўажланыўын тәмийнлеў арқалы Өзбекстан Республикасының Европа еллерине шығатуғын босағасында қуўатлы хәм индустриал бағдардағы Қарақалпақстан экономикасының өсип қәлиплесиўине жол ашады. Бул оқыўлықтң мазмунын жәнede байытады хәм тәлим – тәрбиялық әҳмийетин жоқарылатады деген үмиттемиз.

Сораўлар хәм тапсырмалар:

- 1. Район ҳаққындағы тағлиматқа тусиник бериң хәм Өзбекистанның экономикалық районлары қурамында Қарақалпақстанның роли хәм тутқан орнына тәриплеме дүзиң?*
- 2. Районластырыў таксонында Қарақалпақстанның тәбийий-экономикалық орнын белгилең хәм оның өндиристи шөлкемлестириў жәнe район ара экономикалық байланысларды жетилистириўдеги әҳмийетин анықлаң?*
- 3. Экономикалық районлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўында тәбийий шәраят хәм социал-экономикалық факторлардың тәсири неден ибарат? Социал-экономикалық шәраят дегенде сиз нени түсинесиз хәм олардың жәмийет турмысындағы мәниси неден ибарат?*
- 4. Қарақалпақстанды тәбийий-экономикалық районларға бөлиң хәм оның структурасында Орайлық тәбийий-экономикалық районның ролин анықлаң?*
- 5. Қарақалпақстанның тәбийий-экономикалық районларының санат потенциалын анықлаң хәм онда Арқа тәбийий-экономикалық районның келешегине сыпатлама дүзиң?*
- 6. Қарақалпақстанның тәбийий-экономикалық районларының хожаллық структурасын оптимизациялаўдың бағдарларын анықлаң хәм өндириўши кушлерди турақлы раўажландырыўдың регионаллық стратегиясын дүзиң?*
- 7. Қарақалпақстанда өндириўши кушлерди турақлы раўажландырыўдың этапларын белгилең хәм кашфиятлы бағдарларын анықлаң?*
- 8. 6-бапта берилген кесте мағлыўматлары тийкарында тәбийий экономикалық районларға салыстырмалы сыпатлама дүзиң хәм олардың баслы экономикалық көрсеткишлери жәрдемінде бир-биринен парқын ажыратың?*

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Каримов И.А. Өзбекистан по пути углубления экономических реформ. Ташкент-1995
2. Каримов И.А. Өзбекистан XXI әсир босағасында. Ташкент- 1997
3. Каримов И.А. Жетилискен әўлад - Өзбекстанның раўажланыўының келешеги. Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси IX сессиясының материаллары. Тошкент- 1997
4. Билимлендириў ҳаққында «Қарақалпақстан Республикасы нызамы», «Еркин Қарақалпақстан» 1- январ 1998 ж. № 12(16974)
5. Акрамов З.М., Мусаев П.Г.. «Өзбекстанның экономикалық хәм социалық географиясы» Ташкент- 1993.
6. Акрамов З.М. и др. Прошлое, настоящее и будущее Аральского моря. // -Т., 1990.
7. Баратов П., Рахимбеков Р. хәм басқалар. Өзбекстанның тәбийий географиясы. Ташкент- 1998.
8. Берг Л. С. Аральское море. // СПб., -Т., 1908.
9. Глуховский А. И. Пропуск вод р. Амударьи по старому ее руслу в Каспийское море. // СПб., -М., 1893.
10. Даўлетова К., Умаров Е. «Қарақалпақстанның тәбияты хәм хожалығы». Нөкис «Қарақалпақстан» 1989.
11. Камалов С.К Социально-экономическое положение Каракалпақстана и Аральская катастрофа // Вестник ККО АН Руз,-Нукус,1999 с.6
12. Матмуратов Ж. «Қарақалпақстанның тәбийий шараяты хәм тәбийий ресурслары». Нөкис-1989.
13. Медетуллаев Ж. М. Развития экономики и культуры Республики Каракалпақстан. Изд. «Қаракалпақстан», Нукус, 1972.
14. Мусаев П., Мусаев Ж. Өзбекстанның экономикалық хәм социаллық географиясы. 8-класслар ушын сабақлық. –Ташкент, 2010.
15. Рафиков А. А. и др. Процессы опустынивания Южного Приаралья. // -Т., 1997.
16. Умаров Е.К. Экономическая и социальная география Каракалпақстана (учебные пособие на каракалпақском языке) Нукус, 1998. 248 бет.
17. Умаров Е.К. и др. Экономическая и социальная география Каракалпақстана (учебник для 8-классов на каракалпақском языке). Нукус, 2004 ж. 92 бет..
18. Умаров Е.К., Умаров Б. «Қаракалпақстан географиясы». Академиялық лицейлер хәм колледжлер ушын сабақлық (на каракалпақском языке). Нукус, “Билим” 2005. ж. 132 бет.
19. Умаров Е.К. Каракалпақстанның экономикалық хәм социаллық географиясы панинен ОУЮ лар ушын оқыў дастури. Нукус 2000ж. 17 бет..
20. Умаров Е.К. Географияни ва уни укитишнинг илмий-услубий муаммолари. Ургенч. 2002. ж.93 бет.
21. Умаров Е.К. Каракалпақстанның экономикалық хәм социаллық географиясы. ОУЮ лар ушын дарислик, Нукус-« Қара қалпақстан» 2011 ж,168 .бет.
22. Умарова А., Умаров Е.К. Қарақалпақстанда аўыл хожалығын аймақлық шөлкемлестириўди жетилистириў проблемалары. -Нөкис, 2010. ж. 98 бет.
23. Итоги социально-экономического развития Республики Узбекистан за январь-декабрь 2007 г. // стат.сборник, -Т., 2008.
24. Итоги социально-экономического развития Республики Каракалпақстан за январь-декабрь 2010 г. // стат.сборник, -Нукус, 2011.

МАЗМУНЫ

КИРИСИҮ	3
I-БАП. ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ- ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЙЛАСҚАН ОРНЫ ХӘМ РЕСУРС ПОТЕНЦИАЛЫНА СЫПАТЛАМА	
1.1. Қарақалпақстанның экономикалық-географиялық жайласқан орны хәм жер бетиниң дүзилиси	7
1.2. Қарақалпақстанның ресурс потенциалы хәм оған хожалық тәрәптен баха	10
II-БАП. ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ХАЛҚЫ ХӘМ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЙЛАСЫҰЫ	
2.1. Қарақалпақстан халқының өсиү пәти хәм оның мийнет ресурсларының толысыўына тәсири	26
2.2. Қарақалпақстанның мийнет ресурслары хәм оннан өндирис тараўларында пайдалыныўдың дәрежеси	33
III-БАП. ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ХОЖАЛЫҒЫ ХӘМ ОНЫҢ ТАРАҰЛЫҚ СТРУКТУРАСЫ	
3.1. Қарақалпақстан Республикасы хожалығының аймақлық структурасы	38
3.2. Санааты. Қарақалпақстанда санааттың қәлиплесиўи хәм тараўлық дүзилиси	45
3.2.1. Қарақалпақстанда санаат тараўларының раўажланыўы хәм географиялық жайласыўы	49
3.2.2. Келешекте Қарақалпақстанда санаат комплексин раўажландырыўдың баслы бағдарлары	65
3.3. Аўыл хожалығы. Қарақалпақстанда аўыл хожалығының раўажланыўы хәм географиялық жайласыўы	73
3.3.1. Қарақалпақстанның суўғарыў системалары тәсир ететуғын аймақлардың жер ресурслары хәм оннан пайдаланыў мүмкиншиликлери	73
3.3.2. Аўыл хожалығы тараўларының раўажланыўы хәм оның халықты күнделикли тутыныў товарлары менен тәмийинлеўдеги роли	82
3.3.3. Дийханшылық аўыл-хожалығының баслы тараўы: қәлиплесиўи хәм раўажланыўы	89
3.4. Қарақалпақстанда мал шарўашылығының раўажланыўы хәм географиялық жайласыўы	103
IV-БАП. АРАЛ ДАҒДАРЫСЫ ШАРАЯТЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА АҰЫЛ-ХОЖАЛЫҒЫН РАҰАЖЛАНДЫРЫҰДЫҢ БАСЛЫ БАҒДАРЛАРЫ	
4.1. Арал дағдарысының келип шығыў себеплери хәм оның Қарақалпақстанда дийханшылықтың раўажланыўына тәсири	112
4.2. Экологиялық дағдарыс шараятында аўыл-хожалығы тараўларын аймақлық шөлкемлестириўди жетилистириў жоллары	118
4.3. Экологиялық дағдарыс жағдайында Қарақалпақстанда мал шарўашылығы тараўларын раўажландырыўдың баслы бағдарлары	126
V. БАП. ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ХЫЗМЕТ КӨРСЕТИҮ СФЕРАЛАРЫНЫҢ РАҰАЖЛАНЫҰЫ ХӘМ ТРАНСПОРТ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСЛАРЫ	
5.1. Халыққа хызмет көрсетиў сфераларының географиясы	140
5.2. Қарақалпақстанның транспорты хәм экономикалық байланыслары	151
VI. БАП. ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ИШКИ РАЙОН АРАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ ХӘМ РЕСПУБЛИКА АЙМАҒЫН ЭКОНОМИКАЛЫҚ РАЙОНЛАСТЫРЫҰДЫ ЖЕТИЛИСТИРИҮ МӘСЕЛЕЛЕРИ	
6.1. Қарақалпақстан хожалығының аймақлық структурасы хәм тәбийий-экономикалық районларында өндиристиң жайласыўын жетилистириў жоллары	169
6.2. Келешекте Қарақалпақстанның аўыллық жерлерниң өндириўши күшлерин раўажландырыўды жеделлестириў хәм хожалық структурасын оптимизациялаў машқалалары	192
Пайдаланылған әдебиятлар	200

Умаров Есенғоли Курбанович-География фанлари доктори, талим Қорақалпоғ тилида олиб бориладиган ОУЮ лар учун «Қорақалпоғистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси» фанидан дарслик. Нукус «Қорақалпоғистон», 2014 йил. 200 бет.

Умаров Есенғали Курбанович-доктор географических наук, Учебник по «Экономической и социальной географии Республики Каракалпакстан» для высших учебных заведений обучающихся на Каракалпакском языке.Нукус «Каракалпакстан», 2014 г. 200 стр.

ООО «POLI-PRINT»

Подписано к печати 25.VII. 2012 г.

Лицензия №11-0711

Тел: 8 (361) 222-90-01

Объем 12,8 п.л. Формат бумаги 60X 84/16.,

тираж 400 шт

ISBN-978-9943-4258-2-8

© «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2014-ж.

Умаров Есенгали Курбанович – Қарақалпақ мамлекетлик педагогикалык институтының география хэм АзПИдин биология және ауыл хожалығы тийкарлары факультетлерин питкергеннен кейин 1961-1964 жыл-лар аралығында Азербайжан Илимлер Академиясы география институтында мақсетли аспирантура курсин питкерип, «Төменги Әмиүдәрья экономикалык районында өндириүши күшлерди комплексли раўажландырыўдың перспективалары» атамасындағы темада кандидатлык диссертация-сын, ал 2003-жылы «Қарақалпақстан Республикасы өндириүши күшлериниң аймақлык структурасын жетилистириүдин проблемалары» бойынша география илимлери докторы атағын алыў ушын диссертация қорғаған. 1964-1972 жылларда Өзбекстан Илимлер Академиясы ҚҚБ экономика секторында үлкен илимий хызметкер, 1972-1997ж.ж. Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик университетиниң география кафедрасы доценти, кафедра баслығы, факультет деканының оқыў ислери бойынша орынбасары, география-

хуқықтаныў факультети деканы лаўазымларында жұмыс ислеген.

Университет қурамынан Әжинияз атындағы НМПИ-ның шөлкемлестирилиўине байланыслы, 1997-жылдан баслап география кафедрасы баслығы, ал 2003-жылдан берли усы кафедраның профессоры лаўазымында студентлер арасында оқыў-тәрбия жұмысларын алып бармақта. Университет, институттың оқыў-тәрбия хэм илимий-изертлеў жұмысларындағы мийнетлерине байланыслы, Е.К.Умаровқа бурынғы аўқамлас мамлекети Жоқары Аттестация Комиссиясы тәрәпинен «экономикалык хэм социаллык география» маманлығы бойынша (шифр-02.00.12) доцент, сондай-ақ «регионаллык экономика бойынша үлкен илимий хызметкер илимий атақлары (мси. №036343 от 24/9-1969г), НМПИ илимий кеңесинде профессор илимий атақлары берилген.

Умаров Е.К. жоқары оқыў орынларында жұмыс ислеген дәўирде 200 ден аслам илимий мийнетлер таярлады хэм баспадан шығарды. Оның белгили илимий-теориялык хэм оқыў-методикалык характердеги жұмысларынан: - «Специализация и размещение ведущих отраслей народного хозяйство Республики Каракалпакстан» (1969); «Проблемы совершенствования транспортно-экономических связей Республики Каракалпакстан» (1970); «Қарақалпақстанның тәбияты хэм хожалығы» (1989); «Ишлаб чиқариш кўчларини ривожлантйришининг худудий муаммолари» (Қорақолпоғистон мисолида) 2007; «Проблемы совершенствования территориальной структуры производительных сил Республики Каракалпакстан» (2009), «Аральский экологический кризис и особенности демографического развития сельской местности Республики Каракалпакстан» (2009), «Территориальные проблемы развития хлопководства (на примере Республики Каракалпакстан», 2010ж.), «Приоритеты устойчивого социально-экономического развития экономики сельской местности Республики Каракалпакстан» (2011ж) хэм т.б; атамладағы, сондай-ақ 8-класслар ушын «Қарақалпақстанның экономикалык хэм социаллык географиясы» (2004); академиялык лицейлер хэм кәсип-өнер колледжлерге арналған «Қарақалпақстан географиясы» (2005); жоқары оқыў орынлары ушын «Қарақалпақстан-ның экономикалык хэм социаллык географиясы» (2011 хэм 2012ж.) сабақлықлары есапланады.

Е.К. Умаровтың илимий басшылығында 2006-2008 жылларда «Региональные проблемы социально-демографического развития сельской местности Республики Каракалпакстан»; 2009-2010 жылларда «Разработка и подготовка к изданию нового поколения учебника экономическая и социальная география Республики Каракалпакстан; сондай-ақ 2007-2011 жылларға мөлшерленген «Проблемы устойчивого экономического развития сельской местности Республики Каракалпакстан» атамаларындағы илимий эмелий, фундаментал хэм инновациялык характердеги грант темалары исленди хэмде даўам еттирилмекте. Ол жұмыстағы көрсеткишлери ушын Өзбексан Республикасы ХБМ тәрәпинен «Отличник народного образования Высшей школы РУз », ҚР ЖК президиумы «Почет грамотасы» хэм еки мәрте НМПИ басшылығы тәрәпинен 2010 хэм 2011 ж.ж. «Ең агла илимпаз» номинациясы дипломы, кокрек белгиси нышанлары менен сыйлықланған хўрметке ылайық әдеп-икрамлы устазлардан есапланады.